

STANISŁAW LITAK

FORMOWANIE SIECI PARAFIALNEJ W ŁUKOWSKIM
DO KOŃCA XVI WIEKU *

STUDIUM GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNE

WSTĘP

Ziemia łukowska jest terenem, na którym osadnictwo rozwinęło się stosunkowo późno. W ślad za tym również i sieć parafialna uformowała się tu później, niż na obszarach starego osadnictwa. W wyniku zapóźnienia, tak pod jednym, jak i pod drugim względem, zachowała się dla Łukowskiego bogata podstawa źródłowa, pozwalająca na dość dokładne śledzenie problemów, nieuchwytnych źródłowo gdzie indziej. Jednym z takich zagadnień jest rozwój osadnictwa i parafii. Prześledzenie tych kwestii na terenie dobrze oświetlonym źródłami ma w wypadku skąpej podstawy źródłowej szczególne znaczenie z punktu widzenia metody badań geograficzno-historycznych. Może bowiem dać odpowiedź na pytanie, jak wyglądał proces powstawania parafii i o ile był on wyrazem podobnego procesu w zakresie osadnictwa. Geograficzno-historyczne badania nad parafiami stanowią ponadto podstawę do dalszych dociekań, zmierzających do określenia funkcji społecznej parafii, która niewątpliwie daleko wybiegała poza sprawę kościelne.

W związku z powyższym zakresem badań nasuwa się w pierwszym rzędzie zagadnienie, co należy rozumieć przez parafię.

W dotychczasowej literaturze naukowej nie ma zgody co do definicji parafii. Jedni, zwłaszcza zaś historycy prawa, uważają parafię za najmniejszą jednostkę w kościelnej organizacji terytorialnej, posiadającą ściśle określone granice i uposażenie, inni natomiast wysuwają na plan pierwszy jej funkcje duszpasterskie. Te różnice zdań mają duże znaczenie dla zagadnienia początków parafii w Polsce, gdyż według poglądu pierwszego nie można uznać za kościoły parafialne kościołów prywatnych, istniejących w XI i XII w. Jedynymi zaś kościołami, mającymi wówczas uprawnienia parafialne, byłyby katedry biskupie. Według zaś stanowiska drugiego kościoły prywatne były parafialnymi z racji skupiania wokół siebie kleru uprawiającego duszpasterstwo

* Na wstępie pragnę podziękować doc. dr Jerzemu Kłoczowskiemu, który był inicjatorem podjęcia niniejszej rozprawy oraz bezpośrednio czuwał nad jej wykonaniem. Również serdecznie dziękuję za cenne uwagi i zyczliwość prof. dr Stanisławowi Herbstowi, doc. dr Kazimierzowi Myślińskiemu, jak również doc. dr Zygmuntovi Sułowskiemu, który nie szczędził mi konstruktywnych uwag zwłaszcza w końcowym stadium wykonywania pracy. Za bezinteresowną pomoc w licznych kwerendach archiwalnych dziękuję mgr Stanisławowi Kurasiowi, ks. dr Czesławowi Skowronowi oraz mgr Julii Godlewskiej, pracownicze Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie.

wśród okolicznych grup ludności¹. W pierwszym więc poglądzie przeważa czynnik prawny, w drugim zaś funkcjonalny. Wątpliwości co do definicji parafii ustają z chwilą, gdy spotykamy się z parafią łączącą w sobie obydwaj powyższe czynniki, co miało miejsce na przełomie XII i XIII w. Parafia jest w tym czasie zarówno najmniejszym, ale zarazem najważniejszym okręgiem w organizacji terytorialnej Kościoła, jak też grupą ludzi, poddaną ideologicznemu oddziaływaniu, czyli duszpasterstwu kleru znajdującego się przy danym kościele.

Grupa ludzka, którą stanowiła parafia, nie powstała jednak od razu. Wydaje się, że początkowo grupa ta istniała wyznaczona administracyjnie i dopiero w miarę upływu czasu kształtowały się w niej więzy parafialne. Na stopniowe kształtowanie się parafii jako grupy społecznej wpływało wiele

¹ Literatura odnosząca się do początków parafii w Polsce jest już dość bogata. Szczegółowe jej omówienie znajdujemy w pracy P. Szafrana *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 61—68 oraz w artykule J. Tazbirowej *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, LIV(1963), z. 3, s. 372—386.

Do najważniejszych opracowań z tej dziedziny należą następujące prace: W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Lwów 1893²; S. Łaguna, *Pierwsze wieki Kościoła polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, V(1891) 549—568; S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, t. I, II, Toruń 1903, 1905; S. Zachorowski, *Początki parafii polskich*. W: *Studia historyczne* wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego, Kraków 1908, s. 275—297; K. Maleczyński, Rec.: Michael E., *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht. Beiträge zur ältesten schlesischen Kirchengeschichte*, Görlitz 1926, „Kwartalnik Historyczny” XLI(1927)618—625; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westschlawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938 (wydanie faktycznie drugie, książkowe); T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953 (faktycznie wydanie drugie, książkowe).

Mimo obszernej literatury nie została jednak jak dotąd ostatecznie ustalona definicja parafii. Spory w tej dziedzinie wydają się być zrozumiałe ze względu na ewolucję, jaką ta instytucja przeżyła w ciągu wieków. Stąd też, wydaje się, że odpowiedź na pytanie, co to była parafia w średniowieczu a nawet w czasach nowożytnych jest bardzo trudna i musi mieć z konieczności charakter bardzo ogólny. Ten zaś charakter będzie miało tylko określenie, które uchwyci najistotniejsze cechy parafii. Niezbędnym zaś czynnikiem, bez którego nie można mówić o parafii, jest działalność duszpasterska. Wychodząc więc z tego założenia, należałoby się opowiedzieć raczej za przyjętą przez Szafrana (*Rozwój*, s. 62) definicją parafii sformułowaną przez belgijskiego uczonego E. Moreau, która właśnie kładzie nacisk na kult religijny i czynnik duszpasterski, niż za definicją uwzględniającą raczej elementy prawne, jak ściśle określony okręg parafialny, odpowiedni stosunek do władzy biskupiej itp. (J. Tazbirowa, *Początki*, s. 372 i n.).

W związku z definicją parafii należy również zasygnalizować artykuł B. Kumora, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, V(1958), z. 4, s. 103—115 oraz wywołaną przez niego polemikę: E. Wiśniewski, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*. *Na marginesie artykułu ks. B. Kumora w „Rocznikach Teologiczno-Kanonicznych”*, V(1958), z. 4, s. 103—115, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, VII(1960), z. 4, s. 137—145; B. Kumor, *Jeszcze raz o początkach organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, l. cit., VIII(1961), z. 1, s. 115—123; E. Wiśniewski, *W odpowiedzi ks. B. Kumorowi*, op. cit., s. 124—125.

W nowszych badaniach zagranicznych (G. Le Bras, *Etudes de sociologie religieuse*, t. I: *Sociologie de la pratique religieuse dans les compagnes françaises*, Paris 1955, s. 105—106), jak również polskich (E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej*, Lublin 1962, s. 4 (maszynopis), parafię rozumie się przede wszystkim jako grupę społeczną, poddaną działalności duszpasterskiej kleru.

czynników. Jednym z głównych był, obowiązujący od r. 1215, przymus parafialny², który poza wyjątkowymi sytuacjami nie dozwalał na uczęszczanie na nabożeństwa i na przyjmowanie sakramentów poza kościołem parafialnym. Ważnym momentem był tu również położony wówczas wokół kościoła cmentarz³, na którym miał prawo być pochowany każdy parafianin. Jednym z czynników wpływających na wykształcenie się grupy społecznej, świadomej przynależności parafialnej, było również oddziaływanie społeczne różnych instytucji związanych z kościołem parafialnym. Należy bowiem pamiętać, że parafia nie była instytucją zintegrowaną. W zależności od konkretnych potrzeb czasu i warunków lokalnych skupiała ona w sobie szereg instytucji religijnych (mansjonarie, altarie, bractwa, sodalicje⁴), nadających jej większe znaczenie prestiżowe i pozwalających na organizowanie się wiernych. Z parafią łączyła się również opieka społeczna, której wyrazem było częste zakładanie przytułków lub szpitali parafialnych⁵. Dla większości społeczeństwa tylko w szkołce parafialnej możliwe było zdobycie podstawowego wykształcenia⁶. W miastach ściśle powiązane z kościołami były również cechy⁷. Z powyższego wynika, że duża część życia ówczesnego społeczeństwa koncentrowała się wokół instytucji parafii. Związanie z danym kościołem parafialnym musiało wyrobić wśród ludności świadomość przynależności do tej, a nie innej parafii. Stąd wypływa wniosek, że sieć parafialna na danym terenie to nie tylko suma okręgów administracyjno-kościelnych, lecz przede wszystkim suma grup społecznych mieszczących się w granicach poszczególnych parafii.

Należy również zwrócić uwagę na funkcję, jaką parafia odgrywała w or-

² G. Le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale. Préliminaires et I partie*. Livre I, Paris 1959, s. 204, przyp. 5; por. J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV wieku*, Lublin 1956, s. 207; tenże, *Z zagadnień funkcji społecznych cystersów. Problem duszpasterstwa parafialnego*. W: *Opuscula Casimiri Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 106; H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte, I. Die katholische Kirche*. Wyd. III, Weimar 1955, s. 357; K. Górski, *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*, cz. I, Lublin 1962, s. 38.

³ G. Le Bras, *Institutionis ecclésiastiques*, s. 145.

⁴ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI—XVII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, V(1962), nr 3 (19), s. 39—58. Po instytucjach tych pozostały liczne ślady m. in. w archiwach parafialnych (por.: S. Litak, *Z badań nad archiwami parafialnymi*, „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, nr 11(1961), s. 104). O dużym znaczeniu bractw w średniowieczu patrz: B. Kumor, *Średniowieczne przyuczynki źródłowe do dziejów bractwa literackiego Najśw. Marii Panny w Bochni i do salin bocheńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, I(1960), z. 2, s. 177—180.

⁵ W. Wójcik, *Z dziejów kościelnego szpitalnictwa*. Archidiaconat sandomierski, „Ateneum Kapłańskie”, 41(1949) nr 51, s. 265—274; Z. Góralski, *Opieka nad ubogimi w Łukowie w okresie przedrozbiorowym*. W: *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959, s. 134—139.

⁶ Wynika to z faktu, że w tym czasie tylko szkoły parafialne stanowiły lokalne centra oświaty. Por.: A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. I, Petersburg 1898, s. 170—175, t. II, Petersburg 1903, s. 19; tenże, *Szkoły diecezji chełmińskiej w wiekach średnich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, VI(1899), s. 27, 29—35; S. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVI i XVIII w.*, Lwów 1912, s. 5—6; L. Musioł, *Dzieje szkół parafialnych w dawnym dekanacie pszczyńskim*, Katowice 1933, s. 45—58.

⁷ Por.: G. Schreiber, *Die Wochentage im Erlebnis der Ostkirche und des christlichen Abendlandes*, Köln und Opladen 1959, s. 232.

ganizmie państwowym. Przeglądając np. rejestry poborowe z XVI i XVII w.⁸ łatwo zauważyć, że pobór podatków w tym czasie był oparty na organizacji parafialnej. Parafia aż do wprowadzenia podziału na gminy stanowiła najniższą jednostkę terytorialną w państwowym ustroju administracyjno-skarbowym⁹.

Z tego, co wyżej powiedzieliśmy, wynika, że badania nad siecią parafialną mają znaczenie tak dla historii Kościoła, jak również dla historii społecznej i historii ustroju państwowego.

Z samego określenia parafii, jak też z jej wielorakich funkcji społecznych wynika możliwość wysunięcia różnych tematów badań nad parafiami. Jednym z ciekawych aspektów tego zagadnienia byłyby historyczno-socjologiczne badania nad funkcją społeczną parafii. Można również zająć się problemem powstawania na danym terenie sieci parafialnej. Zadaniem tej pracy, jak już zaznaczyliśmy wyżej, jest właśnie przedstawienie na konkretnym terenie formowania sieci parafialnej. Badania nad siecią parafialną w tym aspekcie ściśle się wiążą z szeregiem zagadnień, przede wszystkim zaś z rozwojem osadnictwa i stosunków gospodarczo-społecznych, od których w znacznym stopniu był uzależniony rozwój sieci parafialnej; wchodzą one w zakres geografii historycznej¹⁰.

Stosunkowo bogata podstawa źródłowa odnośnie do ziemi łukowskiej pozwala na przebadanie szeregu problemów, które w dotychczasowych pracach na podobne tematy zostały uwzględnione tylko w sposób marginesowy lub też tylko zostały zasygnalizowane¹¹.

Tak więc w związku z tym, co wyżej powiedzieliśmy, jednym z podstawowych problemów, którymi tu będziemy się zajmowali, będzie ustalenie mechanizmu wydzielania okręgów parafialnych z parafii już istniejących, tzn. procesu przestrzennego formowania sieci parafialnej. Następną kwestią będzie stosunek formowania sieci parafialnej do rozwoju osadnictwa oraz wpływ sił społecznych na wykształcenie się sieci parafialnych. W związku z tym zajmiemy się analizą sytuacji osadniczej a przede wszystkim analizą stosunków własnościowych w Łukowskiem oraz kwestią udziału różnego typu własności w tworzeniu parafii.

Omawiając sprawę stosunku powstawania parafii do osadnictwa, przyjęliśmy jako kryterium rozwoju osadnictwa — ze względu na brak opracowań osadniczych tego terenu — mnożenie się punktów osadniczych. W pełni jednak

⁸ *Źródła dziejowe*, t. XII—XVII, cz. II, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym opisana przez A. Pawińskiego* (t. XVII, cz. II przez A. Jabłonowskiego), Warszawa 1883—1909, (dalej ZD); *Rejestr poborowy województwa lubelskiego*. (Powiat lubelski i urzędowski z r. 1626, ziemia łukowska z r. 1620), oprac. J. Kolasa, K. Schuster, Wrocław 1957.

⁹ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*. I Rozmieszczenie własności ziemskiej. II Sieć parafialna, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, LVIII(1953), z. 1, wyd. 1955, s. 9.

¹⁰ W naszym wypadku jest rzeczą obojętną, czy geografii historyczną należy traktować jako metodę badań osadniczych (G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, XXV (1953), z. 1, s. 40—42), czy też jako samodzielną dyscyplinę (K. Buczek, *O teorii badań historyczno-osadniczych*, „Kwartalnik Historyczny” LXV (1958), nr 1, s. 65—86). Por.: E. Wiśniowski, *Rozwój*, s. 1, przyp. 2.

¹¹ P. Szafran, *Rozwój*; E. Wiśniowski, *Rozwój*; J. Tazbirowa, *W sprawie badań nad genezą organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, LIV (1963), z. 1, s. 92 (postuluje badania rozwoju sieci parafialnej w okresie późniejszym ze względu na ich metodyczne znaczenie).

zdajemy sobie sprawę, że powstawanie nowych osad w pewnych warunkach nie musiało odpowiadać ogólnemu postępowi rozwoju osadnictwa. Ważny jest tu bowiem nie tylko przestrzenny, lecz także wewnętrzny jego rozwój, polegający na powiększaniu się areалу uprawnego, rozwoju hodowli, młynarstwa, bartnictwa, rybołówstwa itp.¹² Wydaje się jednak, że jeśli chodzi o ziemię łukowską, to ze względu na korzystną dla niej zmianę warunków politycznych od czasu unii polsko-litewskiej¹³ okres od końca XIV do XVI w. włącznie był okresem szybkiego rozwoju osadnictwa pod każdym względem. Stąd też kryterium powyższe może mieć pewne uzasadnienie, jeśli chodzi o kwestię pierwszego przybliżenia problemu rozwoju osadnictwa.

Zagadnieniem, które wiąże się ściśle z kwestią wydzielenia się okręgów parafialnych z parafii już istniejących oraz wpływem własności na powstawanie parafii jest wielkość okręgów parafialnych. Gęstość sieci parafialnej, jak to już zauważono¹⁴, zależała m. in., od rodzaju własności na danym terenie. Na terenach, gdzie znajdowała się wielka lub większa własność, występuje więcej parafii niż na obszarach zajętych przez drobną własność. Siedziby parafii są tu ośrodkami tej własności, a ich granice pokrywają się często z granicami kompleksów własnościowych.

Ważnym zagadnieniem jest również kwestia uposażenia parafii. W niniejszej pracy nie zajmujemy się rozwojem tego uposażenia na przestrzeni określonego odcinka czasu, lecz dążymy tylko do ustalenia wyjściowego stanu podstaw materialnych parafii, stanowiącego również w późniejszym okresie jej funkcjonowania podstawę jej egzystencji. Zagadnienie to można dość wyczerpująco opracować na przykładzie terenu ziemi łukowskiej w oparciu o dokumenty fundacyjne i erekcyjne parafii z XV i XVI w.

Podstawa źródłowa w odniesieniu do początków poszczególnych parafii pozwala również na przedstawienie złożonego procesu tworzenia instytucji parafii.

Wysunięte zagadnienia nie zostały dotychczas wyczerpująco opracowane. Szczególnie nadają się one do opracowania na przykładzie ziemi łukowskiej, do której, jak już wspomnieliśmy, zachowała się wyjątkowo bogata podstawa źródłowa. Opracowanie tej problematyki w Łukowskim może mieć znaczenie ogólniejsze, gdyż podobne procesy niewątpliwie miały miejsce i na innych terenach, a tylko stan źródeł nie zawsze pozwala na ich opracowanie.

Z punktu widzenia powyższej problematyki pracę ujęto w czterech rozdziałach. W pierwszym przedstawiono w ogólnych zarysach sytuację osadniczą ziemi łukowskiej. Rozdział drugi poświęcony jest problemowi przestrzennego rozwoju parafii oraz jego stosunkowi do rozwoju osadnictwa. W rozdziale zaś trzecim omówiono kwestię podstaw materialnych parafii. Wreszcie w rozdziale czwartym zajęto się sprawą tworzenia instytucji parafii na przykładzie parafii w Łukowskim.

Pod względem terytorialnym praca ta obejmuje prawie całą ziemię łukowską oraz wschodnią część ziemi stężyckiej, mianowicie parafię Adamów i część parafii Wojcieszków. Ponadto obejmuje ona mały skrawek ziemi lubelskiej, należący do parafii Kock.

¹² P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI—XVIII w. (1511—1772)*, Gdańsk 1961, s. 15, 120.

¹³ Patrz niżej, s. 27.

¹⁴ K. Tymieniecki, *Ziemię polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*, Poznań 1051, s. 69. Za nim P. Szafran, *Rozwój*, s. 7.

Nie uwzględniono tu natomiast położonego na zachód od Tuchowicza, wrzynającego się klinem w Stężyckie, skrawka XVI-wiecznej ziemi łukowskiej, należącego w tym stuleciu do parafii Wilczyska¹⁵.

W wyborze terenu chodziło nam o to, aby występujące na nim parafie stanowiły ściśle określoną, wywodzącą się z jednego pnia grupę, gdyż opracowanie takiej grupy parafii pozwoli lepiej zrozumieć sam proces formowania się sieci parafialnej w ogóle. Pod tym względem opracowywany przez nas teren stanowi bardzo dobry przykład. Prawie wszystkie (nie licząc parafii Kock) występujące na tym terenie parafie wywodzą się z najstarszego ośrodka kościelnego w Łukowskim, z Łukowa¹⁶.

Poza tym należy zwrócić uwagę na to, że zachodnia granica ziemi łukowskiej prawdopodobnie wykształciła się dopiero w XV i XVI w.¹⁷, w związku z napływem na ten teren osadników głównie z ziemi radomskiej i stężyckiej¹⁸. Wydaje się, że teren pierwotnej puszczy, leżącej na granicy dwóch ośrodków osadniczych, Stężyckiego i Łukowskiego, zajęty przez osadnictwo posuwające się od strony Stężyckiego, został tym samym przyłączony do ziemi stężyckiej.

Określony wyżej obszar będziemy umownie nazywać ziemią łukowską lub Łukowskim.

Czasowo praca sięga do końca XVI w., to znaczy do momentu, w którym sieć parafialna na tym terenie w zasadzie wykształciła się. W okresie późniejszym aż do XIX w. parafie tu już nie powstawały¹⁹.

Pomijamy tu charakterystykę dotychczasowej literatury tyczącej się osadnictwa i parafii, gdyż jest ona omówiona w ostatnich pracach na ten temat²⁰. Również nie omawiamy literatury lokalnej, odnoszącej się do ziemi łukowskiej, ponieważ jej zestawienie i ocena znajdują się w podstawowym dla tego terenu wydawnictwie pt. *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, wydanym w roku 1959 oraz w pracy R. Orłowskiego i J. R. Szaflika pt. *Dzieje miasta Łukowa*, która się ukazała w roku 1962.

¹⁵ ZD XIV, s. 380, 402, *W rejestrze poborowym z r. 1580* (ZD XIV, s. 430) ta część parafii Wilczyska jest błędnie włączona do sąsiedniej parafii Tuchowicz.

¹⁶ Patrz niżej, s. 83 i mapa nr 1.

¹⁷ Zachodnią granicę ziemi łukowskiej chwytny źródłowo po raz pierwszy w dokumencie z r. 1437 (*Zbiór dokumentów małopolskich*, Cz. II, *Dokumenty z lat 1421—1441*, wydał S. Kuraś, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, nr 500, s. 245), z którego wynika, że Wojcieszków leżał już w powiecie stężyckim. Ze wzmianki w tym samym dokumencie można wnosić, że wieś Wojcieszków powstała niedługo przed r. 1437, założona przez pochodzącego z ziemi stężyckiej Klemensa z Bielan (patrz niżej, s. 49—50).

¹⁸ Patrz niżej, s. 49.

¹⁹ Według *Katalogu kościołów i duchowieństwa diecezji siedleckiej czyli podlaskiej na rok 1929*, Siedlce 1929, dalsze parafie przed r. 1929 powstały tu w następującej kolejności: Gułowska Wola — 1875 (s. 145), Jeleniec — 1886 (s. 147), Zofibór — 1914 (s. 157), Polska Wola (dawniej: Ruska Wola) — 1919 (s. 167), Krzesk — 1919 (s. 163), Zarzyc Łukowski — 1921 (s. 156), Wiśniew — 1927 (s. 65).

²⁰ Omówienie literatury osadniczej patrz: S. Zajączkowski, *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*. Artykuł dyskusyjny, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, IV (1956), z. 2, s. 205—239; P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 7—8; R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XIV—XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961, s. 3—24. Literaturę odnoszącą się do parafii omówili: P. Szafran, J. Tazbirowa, patrz na s. 6, przyp. 1.

ŹRÓDŁA

Charakter pracy wymaga wykorzystania źródeł zarówno do dziejów osadnictwa, jak i sieci parafialnej. Z tego punktu widzenia wykorzystano tu szereg źródeł, tak archeologicznych, jak i pisanych. Źródła archeologiczne wykorzystano poprzez pracę Stefana Noska pt. *Materiały historyczne do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu* zbierając wszystkie znane dotąd stanowiska archeologiczne w Łukowskiem. Wygodne przedstawienie tych źródeł na mapkach pozwala na łatwe ich wykorzystanie.

Jeśli chodzi o źródła pisane, to można je podzielić na kilka rodzajów, mianowicie na: 1) dokumenty fundacyjne i erekcyjne parafii, 2) dokumenty odnoszące się do regulacji granic parafii i stosunków dziesięcinnych, 3) źródła przekrojowe i 4) inne.

W przeważającej części źródła te znajdują się w archiwach państwowych i kościelnych. Do obecnej pracy przeprowadzono kwerendy w następujących archiwach: AGAD w Warszawie, WAP w Kielcach, Oddział w Radomiu, WAP w Lublinie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Kapituły Metropolitanej w Krakowie, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie, Archiwum Kurii Biskupiej w Siedlcach oraz w Bibliotece Seminarium Duchownego w Sandomierzu.

DOKUMENTY FUNDACYJNE I EREKCYJNE

Są one ważnym źródłem do osadnictwa i formowania się sieci parafialnej. Zawierają bowiem wykazy miejscowości należących do danej parafii. Na ich podstawie można również ustalić początki poszczególnych parafii. Na ogólną liczbę 15 parafii istniejących w ziemi łukowskiej na początku XVII w. dokumenty fundacyjne w kopiach lub streszczeniach zachowały się do 10. Pochodzą one z XV i XVI w. I tak dla parafii Zbuczyn zachował się dokument fundacyjny z roku 1418, Trzebieszów z r. 1430, Pruszyn z r. 1430, Wojcieszków z roku 1437, Białka-Kozirynek z r. 1456, Siedlce: pierwszy z r. 1530, drugi z r. 1532, Serokomla z r. 1545, (streszczenie), Adamów z r. 1545, Radoryż z r. 1588, Stanin: pierwszy z r. 1555, drugi z r. 1599.

Trochę gorzej przedstawia się sytuacja, jeśli chodzi o dokumenty erekcyjne, gdyż tych zachowało się zaledwie w odniesieniu do 7 parafii. (Wojcieszków — 1437, Pruszyn — 1471 (streszczenie), Siedlce — 1532, Serokomla — 1545 (streszczenie), Adamów — 1545, Stanin — pierwszy 1555 (streszczenie), drugi — 1599).

Z powyższego wynika, że dokumentów fundacyjnych zachowało się do 66%, a erekcyjnych do 46% parafii. W stosunku do innych terenów, jak np. prepozytura wiślicka, gdzie na 71 parafii istniejących w r. 1470, tylko do 4 (5,6%) zachowały się dokumenty fundacyjne i do 2 (2,8%) erekcyjne²¹ — jest to bardzo wysoki procent parafii.

Kopie lub streszczenia powyższych dokumentów znajdują się w różnych zespołach źródeł, głównie zaś w aktach biskupów krakowskich, którzy je zatwierdzali i wydawali, i w aktach wizytacji biskupa chełmsko-lubelskiego, Wojciecha Skarszewskiego, z końca XVIII i początku XIX w.²² Niektóre z nich znajdują się również w aktach kapituły katedralnej w Krakowie.

²¹ E. Wiśniowski, *Rozwój*, s. 6—7, 109.

²² S. Litak, *Początki działalności wizytacyjnej Wojciecha Skarszewskiego biskupa chełmsko-lubelskiego*, „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń

Poza wymienionymi dokumentami zachowały się również wzmianki dotyczące czasu fundacji lub ogólniej, powstania poszczególnych parafii. Ważne są one w wypadku parafii, do których nie zachowały się dokumenty fundacyjne ani erekcyjne. Wzmianki te występują w różnych źródłach, tak w wizytacjach, jak też w pochodzących z XIX w. aktach Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu.

Osobną grupę stanowią dokumenty odnoszące się do regulacji granic parafialnych oraz kwestii dziesięcin należących do parafii. Zachowały się dwa dokumenty, dotyczące regulacji granic parafii. Jeden odnosi się do parafii Łuków i pochodzi z r. 1418, drugi natomiast dotyczy rozgraniczenia parafii Kozirynek od parafii Czemierniki i jest datowany na rok 1470. Obydwa posiadają dużą wartość dla badań nad osadnictwem ziemi łukowskiej, gdyż zawierają wykazy miejscowości. Szczególnie cenny jest opublikowany ostatnio przez Stanisława Kurasia w *Zbiorze dokumentów małopolskich* wspomniany dokument z r. 1418, który wymienia w większości wypadków po raz pierwszy 35 miejscowości należących wówczas do parafii łukowskiej, po oddzieleniu od niej, położonego na północ od Łukowa terytorium parafii zbużyńskiej. Ponadto, poza Łukowem, w wypadku każdej miejscowości podaje on liczbę zamieszkujących ją rodzin szlacheckich i kmiecyh. Ważne są również z punktu widzenia badań osadniczych i stosunków dziesięcinnych dwa opublikowane w IV tomie *Kodeksu dyplomatycznego małopolskiego* dokumenty z l. 1437, 1448, odnoszące się do sporu o dziesięcinę w Łukowskim między biskupem krakowskim Zbigniewem Oleśnickim, a plebanem łukowskim Mikołajem.

ZRÓDŁA O CHARAKTERZE PRZEKROJOWYM

Oprócz wymienionych wyżej dokumentów duże znaczenie dla naszych badań posiadają źródła przekrojowe, dzięki którym można uchwycić w określonym momencie czasowym stan osadnictwa i liczbę parafii. Do tego typu źródeł należą wykazy parafii, wpłacających dziesięcinę papieską i świętopietrze w XIV w.²³ Pochodzą one z lat 1326—1355. Pierwszy wykaz datowany na rok 1326 odnosi się do r. 1325.

Rachunki dziesięciny papieskiej i świętopietrza, podobnie jak to w większości wypadków stwierdzono i na innych terenach²⁴, zawierają kompletną liczbę parafii w Łukowskim.

naukowych" oraz kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego", nr 11 (1961), s. 101—102.

²³ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. I, II. Wydał J. Ptaśnik, Kraków 1913—1914.

²⁴ Na 23 parafie występujące w r. 1325 w archidiakonacie lubelskim w spisach dziesięciny i świętopietrza opuszczona jest tylko jedna (P. Szafran, *Rozwój*, s. 18). Podobnie na 30 parafii istniejących w tym czasie na terenie archidiakonatu sandomierskiego spisy te opuszczają tylko jedną (S. Jop, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w archidiakonacie sandomierskim*, Lublin 1961 (maszynopis), rozdział I). Według H. Grocholskiego (*Sieć parafialna archidiakonatu zawichojskiego do końca XVI w.* Lublin 1956 (maszynopis), s. 5) źródło to nie opuszcza ani jednej parafii w archidiakonacie zawichojskim. Na terenie prepozytury wiślickiej (ok. połowy XIV w. — 58 parafii) opuszcza tylko dwie parafie (E. Wiśniowski, *Rozwój*, s. 8). Na opuszczenie niektórych parafii wpływało to, że okręgi, z których pobierano świętopietrze, nie zawsze pokrywały się z okręgami parafialnymi. Plebani parafii starszych mieli w niektórych wypadkach prawo do poboru świętopietrza na obszarach parafii, które się wydzieliły z tych parafii starszych (T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908, s. 70—71, 75—77).

Następnym źródłem przekrojowym jest *Liber beneficiorum* Długosza, zwłaszcza zaś jego drugi tom datowany na siedemdziesiąte lata XV wieku²⁵, który zawiera opisy uposażeń oraz wykazy miejscowości, należących do poszczególnych parafii. Długosz jednak nie uwzględnił wszystkich parafii istniejących na terenie ziemi łukowskiej w XV w., w wypadku zaś ich uwzględnienia występują większe lub mniejsze luki. Tak więc stosunkowo najmniej luk posiadają opisy parafii Kock, Tuchowicz i Wojcieszków. Natomiast pozostałe 3 parafie występujące w tym źródle (Kozirynek, Łuków, Ulan), w ogóle nie posiadają opisów okręgów parafialnych, 3 zaś parafie (Pruszn, Trzebieiszów, Zbuczyn) Długosz zupełnie pominął, co w stosunku do ogólnej liczby parafii w tym czasie w Łukowskim (9) równa się 33%.

Wydaje się, że jeżeli chodzi o kompletność danych w *Liber beneficiorum* Długosza, to im teren jest dalej położony od Krakowa lub ośrodków, w których Długosz przebywał (Sandomierz, Wiślica), tym więcej występuje w nim opuszczeń.

Tak więc nie stwierdzono opuszczeń w prepozyturze wiślickiej i w archidiakonacie sandomierskim²⁶. Na terenie archidiakonatu zawichojskiego prawdopodobnie opuszczona jest w *Liber beneficiorum* tylko jedna parafia²⁷, zaś w archidiakonacie lubelskim stwierdzono już brak ponad 20% parafii²⁸; w ziemi zaś łukowskiej, jak wyżej stwierdziliśmy, aż 33%.

Podobny do *Liber beneficiorum* charakter mają zachowane w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie księgi uposażeń i retaksacji diecezji krakowskiej z lat: 1529, 1539, 1561, 1577. Występujące w nich opisy parafii są jednak bardzo ubogie. Najbardziej obszerne, z częściowym uwzględnieniem okręgów parafialnych, występują w *Liber retaxationum beneficiorum* biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego z r. 1529. Jeśli chodzi o pozostałe, to podają one tylko wykazy parafii oraz oszacowaną wysokość ich dochodów i stawek podatkowych (*subsidium charitativum*)²⁹; ponadto są w nich zaznaczone kościoły przejęte przez protestantów.

Bardzo ważnym źródłem przekrojowym są sporządzone według parafii rejestry poborowe z XVI i XVII w. W obecnej pracy wykorzystano rejestry poborowe z lat: 1531, 1533, 1552, 1569, 1580, 1620. Poza tym sporadycznie sięgano do rejestrów z lat: 1564, 1589. Rejestry poborowe stanowią podstawowe źródło do dziejów osadnictwa³⁰. Na ich podstawie można opracować

²⁵ Długosz rozpoczął pisanie zachowanych części *Liber beneficiorum* w r. 1470 (H. Zeissberg, *Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Leipzig 1873, s. 287—288; M. Bobrzyński, S. Smolka, *Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*, Kraków 1893, s. 3—7).

²⁶ S. Jop, *Powstanie i rozwój*, rozdz. I. W archidiakonacie sandomierskim Długosz opuścił w drugim tomie *Liber beneficiorum* jedną parafię, ale wymienia ją przy innej okazji. E. Wiśniewski, *Rozwój*, s. 8.

²⁷ H. Grocholski, *Sieć parafialna*, s. 5.

²⁸ P. Szafran, *Rozwój*, s. 19.

²⁹ H. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, s. 78—79, 104, 143—144.

³⁰ I. Gieysztorowa, A. Zaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI w. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, III (1955), nr 2, s. 338—341; K. Górską, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”. *Commentationes*, I (1957), s. 185—189; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, X (1962), nr 3—4, s. 576—584; Z. Guldón, *Zmiany arealu uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym (w związku z pracą P. Szafrana)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, X (1962), nr 3—4, s. 653.

stosunki gospodarcze i społeczne na danym terenie. Pozwalają one na odtworzenie stosunków własnościowych. Jeśli chodzi o wykazy parafii, to jednak nie zawsze podają one stan zgodny z rzeczywistością. Można to zauważyć zwłaszcza na przykładzie rejestru z r. 1620, który opuszcza w Łukowskim 4 powstałe w XVI w. parafie (Domanice filialna, Radoryż, Serokomla, Stanin), wliczając ich terytoria do parafii sąsiednich³¹. Ponadto część terytorium parafii Wojcieszków, leżącą w ziemi łukowskiej, wlicza do sąsiedniej parafii Tuchowicz. Nie licząc więc parafii położonych całkowicie (Adamów) lub częściowo (Wojcieszków) w powiecie stężyckim, rejestr ten opuszcza prawie 31% parafii.

Jednym z rodzajów źródeł przekrojowych, uzupełniających rejestry poborowe są wykazy królewszczyzn i lustracje dóbr królewskich z XVII i XVIII w. Na ich podstawie oraz na podstawie rejestrów poborowych można ustalić rozmiary i rozmieszczenie dóbr królewskich w Łukowskim. Do ziemi łukowskiej zachowało się kilka tego rodzaju źródeł, jak Rewizja dziesięcin w starostwie łukowskim z r. 1604 oraz lustracje królewszczyzn z l. 1654, 1661, 1764.

Bardzo ważnym źródłem, zwłaszcza dla badań nad organizacją parafialną, są akta wizytacji parafii. Wizytacje parafii praktykowane były już w średniowieczu, lecz na szerszą skalę przeprowadzano je dopiero w okresie po soborze trydenckim³². Zachowane z tego czasu ich protokoły zawierają szczegółowe opisy wizytowanych parafii, zarówno z punktu widzenia ich dziejów, jak i stanu aktualnego. Są one również ważnym źródłem do dziejów osadnictwa, gdyż zawierają wykazy miejscowości, należących do parafii. Często podają również streszczenia lub wykazy wcześniejszych dokumentów, odnoszące się czy to do początków, czy też do uposażenia parafii oraz instytucji związanych z parafiami. Szczególne znaczenie dla naszych badań posiadają akta wizytacji biskupa chełmsko-lubelskiego, Wojciecha Skarszewskiego z lat 1793 i 1802, które zawierają większość odpisów dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii położonych w ziemi łukowskiej³³. W sumie do ziemi łukowskiej zachowały się akta z lat 1570—1860. Mieszczą się one w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, archiwach Kapituły i Kurii Metropolii-

³¹ Błąd ten prawie całkowicie powtórzył S. Wojciechowski w dołączonej do wydania tych rejestrów mapie: *Województwo lubelskie w latach 1621—1626*. Wojciechowski wprowadził tu poprawkę tylko w wypadku parafii Serokomla.

³² Szczegółowe dane odnośnie do akt wizytacji w Polsce patrz: J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiaconat Breslau. Erster Teil*. W: *Veröffentlichungen aus dem fürstbischöflichen Diözesan-Archiv zu Breslau, Erster Band, Breslau 1907*, s. 1—7; T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570*, „Nasza Przeszość”, I (1946), s. 43—69; H. Wyczawski, *Wprowadzenie*, s. 79—83, 104—105, 144—148; J. Szymański, *Z dziejów wizytacji archidiakańskich*, „Roczniki Humanistyczne”, VIII (1959), z. 2, s. 273—294; S. Litak, *Akta wizytacyjne*, s. 41—58; J. Kłoczowski, *Główne typy źródeł do geografii historycznej Kościoła w Polsce*, Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego K. U. L., nr 12 (1962), s. 82; tenże, *Rozwój i problematyka badań nad geografją historyczną Kościoła katolickiego*, „Roczniki Humanistyczne”, XI (1962), s. 60—61; Ostatnio ukazało się również wydawnictwo akt wizytacji dla Pomorza (H. Heyden, *Protokolle der pomerischen Kirchenvisitationen 1535—1539*, Köln—Gratz, Böhlau 1961). Badania nad wizytacjami rozwijają się obecnie np. we Francji (G. Le Bras, *Enquête sur les visites de paroisses*. W: *Études de sociologie religieuse par G. Le Bras*, t. I, Paris 1955, s. 100—103) i w Szwecji (I. Göran, *Das kirchliche Visitationsinstitut in mittelalterlichen Schweden*, Gleerup-Lund 1961).

³³ Patrz przyp. 22.

talnej w Krakowie, Kurii Biskupiej w Lublinie i Kurii Biskupiej w Siedl-
cach.

Przy omawianiu źródeł o charakterze przekrojowym należy również wymienić, w słabym stopniu dotąd wykorzystywany przez badaczy, zespół akt utworzonego w r. 1885 Zarządu Dóbr Państwowych guberni Radomskiej, Kieleckiej i Siedleckiej³⁴, do którego zostały włączone ważne dla naszych badań, wcześniejsze materiały odnoszące się do przeprowadzonej na dużą skalę w Królestwie Polskim konfiskaty dóbr kościelnych po powstaniu styczniowym. Odnoszą się one nie tylko do parafii, lecz także do klasztorów. Odnosnie do parafii lub klasztoru sporządzano tzw. *Operaty zajęcia pod zarząd skarbu majątków duchowieństwa* oraz dołączone do nich tzw. *Dowody do operatów zajęcia pod zarząd skarbu majątku duchowieństwa*. *Operaty* zawierają sporządzone komisyjnie protokoły zajęcia dóbr kościelnych. Jeśli zaś chodzi o *Dowody*, które dla nas posiadają większą wartość, to zawierają one: 1) tzw. *Spisy tabelaryczne majątku duchownego* i 2) dołączone do nich odpisy różnych dokumentów oraz wyciągi z akt sądowych datowane niekiedy nawet na XV w. i dotyczące spraw majątkowych. Spotyka się tu również inwentarze kościelne z końca XVIII lub z pierwszej połowy XIX w. Oprócz spotykanych w *Dowodach* dokumentów, szczególną wartość mają dla nas *Spisy tabelaryczne*. Każdy taki *Spis* dzieli się na 3 części, z których najważniejsza z naszego punktu widzenia jest część pierwsza, dotycząca dziejów danej parafii (lub klasztoru) oraz jej aktualnego stanu.

INNE ŹRÓDŁA

Oprócz źródeł wyżej opisanych wykorzystano w niniejszej pracy również szereg innych rodzajów źródeł, znajdujących się w różnych archiwach. Są to przede wszystkim różnego rodzaju dokumenty, zapiski lub drobne wzmianki, odnoszące się głównie do dziejów osadnictwa i stosunków własnościowych w Łukowskiem. Ze względu na ich różnorodność omówimy tylko zespoły akt, w których przeprowadziliśmy kwerendę.

Archiwa państwowe

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Na pierwszym planie należy tu wymienić 32 dokumenty oryginalne, odnoszące się do ziemi łukowskiej. Niektóre z tych dokumentów są transumptami. Biorąc pod uwagę również daty dokumentów transumowanych pochodzą one z okresu lat 1403—1742. Większość z nich (24) odnosi się do samego Łukowa³⁵.

Ponadto w archiwum tym znajduje się cenne źródło, mianowicie księgi *Metryki Koronnej*. Do tej pracy księgi *Metryki Koronnej* zostały wykorzystane poprzez sporządzony przez T. Wierzbowskiego i kontynuowany przez obecny zespół pracowników wspomnianego archiwum pod redakcją prof. dr Jakuba Sawickiego, *Sumariusz akt tejsze Metryki*. Na podstawie materiałów zawartych w *Metryce Koronnej* można było ustalić szereg lokacji miej-

³⁴ S. Litak, *Materiały do dziejów parafii i klasztorów w archiwum państwowym w Radomiu*, „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych Towarzystwa Naukowego K. U. L.”, nr 12 (1962), s. 85—86. Por.: J. Godlewska, *Źródła do dziejów Łukowa i ziemi łukowskiej*. W: *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959, s. 101.

³⁵ Por.: J. Godlewska, *Źródła do dziejów Łukowa i ziemi łukowskiej*, s. 100.

scowości, jak też różne zmiany zachodzące w stosunkach własnościowych w Łukowskiem w XV i XVI w.

Pewną wartość pod tym względem posiadają również mieszczące się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie *Akta Komisji Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego*, w których zachowały się streszczenia kilku dokumentów lokacyjnych z XV i XVI w.

Przeniesione w osiemdziesiątych latach XIX w. z Archiwum Akt Dawnych w Siedlcach do Warszawy księgi ziemskie i grodzkie łukowskie z lat 1657—1810 (517 vol.), spaliły się niemal doszczętnie w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie w czasie ostatniej wojny³⁶. Z całego tego zespołu ocalały tylko dwie księgi z lat 1743, 1744, które dla naszych badań nie przedstawiają większej wartości.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie. Znajduje się tu bardzo cenna z naszego punktu widzenia *Księga podkomorska łukowska* z lat co najmniej 1476³⁷—1579³⁸. Księga ta formatu dutki 33½ na 12½ cm liczy 152 numerowane karty, w tym karty 62, 92, 93 czyste oraz 3 (po k. 55, 105, 117) nienumerowane. Jest zachowana w bardzo złym stanie. Prawie wszystkie jej karty są zbutwiałe. Niektóre już przy lekkim dotknięciu rozsypują się. Szczególnie bardzo są zniszczone i posiadają największe ubytki karty pochodzące z XV w. Zachowały się one tylko w niedużych fragmentach. Pismo tej księgi wykazuje cechy typowe dla drugiej połowy XV i pierwszej połowy XVI w. Akta znajdujące się w omawianej księdze pisane były wieloma rękami. Karty księgi nie są ułożone chronologicznie, jak w innych, dobrze zachowanych, księgach sądowych. Ich układ jest zupełnie przypadkowy. Świadczy on o tym, że księga ta powstała znacznie później, niż same akta. Wskazuje na to również nie pokrywająca się wzajemnie podwójna, wcześniejsza i późniejsza numeracja kart. Według późniejszej numeracji występują karty w obecnym układzie. Jeśli zaś chodzi o wcześniejszą, to prawdopodobnie pochodzi ona z księgi, która istniała przed opracowaniem księgi obecnej. Wynika to z faktu, że po zestawieniu kart według dawnej numeracji otrzymujemy z małymi wyjątkami chronologiczny ciąg spraw fragmentów księgi. Kwestię tę najlepiej ilustruje poniższa tabelka (patrz s. 17).

Niestety nie można w ten sposób zestawić wszystkich kart, ponieważ stara numeracja jest w dużej części zniszczona wraz z marginesami kart, na których występowała.

Ze zdarzającej się w kilku wypadkach podwójnej dawnej numeracji kart (obecna k. 1 (1512) i 75 (1510) = dawna 130, obecna 50 (1518) i 102 (1517) = dawna 157, obecna 51 (1519) i 103 (1517) = dawna 158) można się domyślać, że już ta dawniejsza księga nie była pierwszą, lecz co najmniej drugą z kolei, gdyż nie wydaje się, aby powyższa podwójna numeracja kart świadczyła o powstaniu tej księgi z opracowania fragmentów kilku innych ksiąg. Przeciwnemu przemawia fakt, że karty te datowane są na lata, które mieszczą się w ciągu chronologicznym spraw występujących w tej księdze według jednej z dwóch dawnych numeracji. Tym samym, gdybyśmy przyjęli, że chodzi tu

³⁶ Tamże, s. 99.

³⁷ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, *Księga podkomorska łukowska nr 22031*, k. 137.

³⁸ Tamże, s. 106. J. Godlewska, *Źródła do dziejów Łukowa i ziemi łukowskiej*, s. 100 na podstawie notatki sporządzonej prawdopodobnie przez L. Białkowskiego i doczeplonej do okładki tej księgi błędnie ją datuje na lata 1504—1545.

Dawna numeracja	Rok	Obecna numeracja
[71]	1505	138
72	"	139
73	"	140
74	"	141
75	"	142
76	"	143
77	"	144
78	"	145
79	1506	146
80	1507	147
81	"	43
82	"	44
83	"	113
84	"	117
85	" [?]	79
86	"	109
87	"	110
88	" [?]	99
89	" [?]	117 bis
90	" [?]	114
91	"	45
92	"	46
93	"	63
[94]	"	64
95	"	65
9[6]	"	66
97	"	67
98	"	68
99	1508	69
100	"	70
101	"	71
10(2)	"	72
103	—	—
104	—	—
105	—	—
106	—	—
107	1508	22
108	"	23
109	—	—
110	1508	25
111	"	26
112	"	27
113	"	28
114	"	29
115	"	30
116	"	34
117	1509	7
118	"	8

Dawna numeracja	Rok	Obecna numeracja
119	1509	9
120	"	10
121	"	11
122	1510	12
123	"	13
124	"	14
125	"	15
126	"	16
127	"	17
128	"	18
129	"	37
130	1512	1
13[1]	"	2
[132]	1511	5
133	?	6
134	1512	41
135	—	—
136	—	—
137	—	—
[138]	1512	42
139	"	20
153	1517	52
154	—	108
155	1516	100
156	1517	101
157	1518	50
158	1519	51
159	1517	107
160	"	47
161	"	48
162	1514[?]	49
169	1520	53
170	—	—
171	"	148
17[2]	"	149
[173]	1521	150
[174]	"	151
175	1522	153
176	—	—
177	—	78
178	1521	19
179	—	—
180	1522	104
181	"	115
182	1522	111
183	"	112
184	"	116

o dwie księgi, z których oprawienia powstała obecna, musielibyśmy przyjąć, że w Łukowie prowadzono podwójne księgi podkomorskie, co nie wydaje się prawdopodobne.

Niezależnie od tego, co wyżej powiedzieliśmy, można przypuszczać, że księga ta zawiera pewne fragmenty przypadkowo oprawionych razem z aktami podkomorskimi łukowskimi akt podkomorskich lubelskich lub też akt sądu ziemskiego lubelskiego z lat dziewięćdziesiątych XV w. (k. 55—61)³⁹. Fragmenty tych akt są bardzo zniszczone, co utrudnia dokładne zorientowanie się w ich treści. Nie jest wykluczone, że są to akta, których brakuje w wydanej przez L. Białkowskiego księdze podkomorskiej lubelskiej⁴⁰.

Materiał zawarty w *Księdze podkomorskiej łukowskiej* dotyczy głównie środkowej i południowej części Łukowskiego. W mniejszym stopniu odnosi się on do okolic Siedlec, Pruszyzna, czy Zbuczyna. Podobnie jak w innych księgach tego typu⁴¹, występują tu jedyne w swoim rodzaju, dokładne dane odnośnie do topografii poszczególnych miejscowości, ich powstania, granic i właścicieli. Księga ta zawiera również dużo wzmianek o krajobrazie naturalnym tego terenu. Podaje nazwy i określa położenie lasów, bagien, mokradeł, rzek itp. Dotyczące sporów granicznych między szlachtą akta podkomorskie są kopalnią wiadomości odnośnie do stosunków panujących zwłaszcza wśród drobnej szlachty w Łukowskiem.

Opisany wyżej stan księgi podkomorskiej łukowskiej wymaga natychmiastowego jej zabezpieczenia. Wydaje się, że jedyną formą uchronienia tak cennego materiału od ostatecznego zniszczenia byłoby jej wydanie.

Archiwa kościelne

Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie. Pewne dane odnośnie do osadnictwa i spraw dziesięciny należącej do kapituły katedralnej krakowskiej w Łukowskiem znajdują się w aktach posiedzeń tej kapituły, datujących się od r. 1438. Najwięcej materiału o ziemi łukowskiej zawierają akta z początku XVII w.

Cenniejszy materiał źródłowy do tej pracy zawierają jednak znajdujące się w tym archiwum *Księgi przywilejów* i tzw. *Księgi archiwalne (Libri archivi)* kapituły katedralnej krakowskiej. Zawierają one szereg cennych dokumentów dla osadnictwa i stosunków dziesięciny w ziemi łukowskiej w XV—XVII w. Część tych dokumentów z XV w. jest wydana w IV tomie *Kodeksu małopolskiego*⁴².

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Znajdują się tu cenne dla naszych badań akta biskupów krakowskich (*Acta episcopalia*) występujące już od r. 1466. Do ksiąg tych wpisywano na bieżąco wszystkie dokumenty lub protokoły spraw, powstałe w kancelarii biskupiej⁴³. Z punktu widzenia obecnej pracy ważne są *episcopalia* pochodzące z XV i XVI w. Zawierają one (jak już wyżej zaznaczono) odpisy lub streszczenia

³⁹ *Księga podk. łukowska*, k. 57, występuje akt datowany na r. 1492.

⁴⁰ *Lubelska księga podkomorska piętnastego wieku*, wyd. L. Białkowski, Lublin 1934, s. 114. W księdze tej brak jest akt z lat 1489—1495.

⁴¹ Tamże, (wstęp), s. VII.

⁴² Są to dokumenty odnoszące się do sporu o dziesięciny między biskupem krakowskim Zbigniewem Oleśnickim a plebanem łukowskim Mikołajem (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. IV, wyd. E. Piekosiński, Kraków 1905 (dalej KDMp), nr 1331, 1498).

⁴³ H. Wyczański, *Wprowadzenie*, s. 72—74, 110—137.

dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii, jak też szereg dokumentów lub ich streszczeń dotyczących erekcji prepozytur, sporów o prawo patronatu i dziesięciny, osadzania plebanów itp. Dokumenty lub ich streszczenia zawierają sporo cennego materiału również odnośnie do osadnictwa i stosunków własnościowych w Łukowskiem.

W cennych zwłaszcza dla południowej Małopolski aktach oficjalu generalnego w Krakowie, zachowanych od r. 1410⁴⁴, rzadziej występują wzmianki odnoszące się do ziemi łukowskiej. Dotyczą one zwłaszcza stosunków dziesięcinnych.

Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie. Oprócz wspomnianych wyżej akt wizytacji znajduje się tu cenny zespół akt oficjalu lubelskiego datujący się od r. 1452. Najstarsza księga tych akt, pochodząca z lat 1424—1450, zaginęła w jesieni 1939 r.⁴⁵ W aktach tych można sporadycznie znaleźć oblaty dokumentów z XV i XVI w. do parafii leżących w ziemi łukowskiej.

Należy tu również wspomnieć o zachowanych w księgach oficjalu łukowskiego z lat 1657—1796⁴⁶, które jednak, jako pochodzące z okresu późniejszego, nie zawierają ważnych dla nas materiałów.

Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Znajduje się tu fragment księgi oficjalu radomskiego z pierwszej połowy XVI w.⁴⁷, a więc z okresu, w którym Łukowskie należało jeszcze do tego oficjalu. Zawiera on materiał głównie odnośnie do dziesięcin, stosunków patronatowych i osadnictwa w Łukowskiem.

Metoda. Zastosowana w tej pracy metoda badań jest inna niż w ostatnio wykonywanych pracach na podobne tematy⁴⁸. Na terenach, gdzie brakuje podstawowych dla badań nad przestrzennym rozwojem sieci parafialnej dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii z konieczności należało się oprzeć na danych pośrednich (wezwanie kościoła, okręg parafialny, patronat nad kościołem parafialnym, stosunki dziesięcinnie, uposażenie parafii, sytuacja osadnicza danego terenu, taksa świętopietrza danej parafii⁴⁹). pozwalających w przybliżeniu określić czas powstania poszczególnych parafii. Dotyczy to zwłaszcza obszarów o starym osadnictwie i starej sieci parafialnej.

W Łukowskiem, jak już wspomnieliśmy na wstępie, sytuacja przedstawia się inaczej. Tutaj z wyjątkiem trzech parafii (Łuków, Kock, Tuchowicz) początki pozostałych można ustalić w oparciu o zachowane w odpisach lub streszczeniach dokumenty fundacyjne i erekcyjne lub co najmniej na podstawie wzmianek odnoszących się do początków tych parafii. Taki stan źródeł odnośnie do parafii w Łukowskiem narzuca zastosowanie innej metody badań.

⁴⁴ Tamże, s. 89.

⁴⁵ Przedwojenny stan ksiąg oficjalu lubelskiego podaje A. Kossowski (*Archiwum konsystorza rzymsko-katolickiego w Lublinie*, „Ateneum Kapłańskie”, 23(1937), nr 39, s. 290—293). O zaginięciu w r. 1939 księgi tego oficjalu z lat 1424—1450 informują: A. Kossowski, *Wykaz akt Kurii biskupiej w Lublinie i fragmentów akt kurii biskupiej podlaskiej* (maszynopis w Archiwum (dalej A. Kurii Lubelskiej), s. 2, F. Stopniak, *Archiwum diecezjalne w Lublinie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, IV(1962), s. 17.

⁴⁶ Por. F. Stopniak, *Archiwum Diecezjalne*, s. 17—18.

⁴⁷ W. Wójcik, *Organizacja okręgowego oficjalu radomskiego w latach 1531—1546*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, V (1958), z. 3, s. 105—108.

⁴⁸ P. Szafran, *Rozwój*, s. 56—61; E. Wiśniowski, *Rozwój*, s. 9—23.

⁴⁹ E. Wiśniowski, *Rozwój*, s. 9—23.

Nie tyle chodzi tu już o ustalenie początków parafii, ile o wykazanie na konkretnych danych liczbowych stosunku powstawania parafii do rozwoju osadnictwa oraz o dokładniejszą analizę dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii w celu ustalenia procesu zarówno przestrzennego rozwoju sieci parafialnej, jak też pierwotnego uposażenia i przebiegu tworzenia instytucji parafii. Prześledzenie tych zagadnień na stosunkowo obfitym materiale źródłowym może ułatwić badania nad rozwojem sieci parafialnej i osadnictwa na terenach słabiej oświetlonych źródłowo.

I. SYTUACJA OSADNICZA

1. FIZJOGRAFIA TERENU

Teren ziemi łukowskiej stanowił płaskowzgórze rozpościerające się na głównych wododziałach: Wisły—Wieprza, Wisły—Bugu i Wieprza—Bugu. Najwyższym jego wzniesieniem stanowiącym równocześnie węzeł hydrograficzny Łukowskiego jest teren pokryty lasami i bagnami, zwanymi Jata, koło wsi Jagodne¹. Ostatnio obszar ziemi łukowskiej oraz część Lubelskiego po lewej stronie Wieprza geografowie zaczynają określać Małym Mazowszem².

Łukowskie jest terenem bogato wyposażonym w wodę. Oprócz rozwiniętej sieci rzecznej występuje tu dużo bagien i mokradeł. Do najważniejszych rzek należą tu Wieprz i jego prawy dopływ Tyśmienica, ograniczające ziemię łukowską od południa, oraz Liwiec, stanowiący jej północną granicę. Poza tym z ważniejszych rzek należy wymienić dopływ Bugu Krzną, dopływy Tyśmienicy, jak: Czarna, Bystrzyca, Białka i Piwononia oraz dopływy Liwca: Muchawkę i Kostrzyn. Koryta tych rzek oraz ich dopływów są bardzo zabagnione. Z map Perthéesa i Kwatermistrzostwa można wnosić, że w okresie wcześniejszym tworzyły one liczne rozlewiska i bagna — szczególnie w górnych ich biegach. Do ważniejszych można zaliczyć wspomniane bagna zwane Jata, skąd wypływa Krzna Południowa oraz duże bagna nad górnym Kostrzyniem i górną Muchawką, wzdłuż koryta rzeki Liwiec i jej dopływów, jak też obszerne tereny zabagnione, rozciągające się wzdłuż południowo-wschodniej granicy ziemi łukowskiej nad rzeką Białką³.

Gleby w Łukowskiem na ogół należą do mało urodzajnych. Przeważają piaski, gleby gliniasto-piaszczyste i torfiaste⁴.

¹ K. Łapczyński, *O łukowskim płaskowzgórzu i jego roślinności*, „Pamiętnik Fizjograficzny”, I (1881) 185—188. Opis bagien i lasów zwanych Jata znajduje się w: *Opisanie parafiiów z r. 1783*. W: *Kartoteka Atlasu historycznego Polskiej Akademii Nauk*, wojew. lubelskie, patrz pod parafią Łuków.

² Nazwę taką proponują: A. Chałubińska, T. Wilgat, *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego*. W: *Przewodnik V ogólnopolskiego zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, Lublin 1954, s. 11, 43—44.

³ *Opisanie parafiiów*, patrz pod parafią Łuków; por. *Mapa szczególna województwa lubelskiego zrzadzona z wielu mapp miejscowych — — przez Karola de Perthéesa*, Paris 1786 (dalej Perthées), *Karta Kwatermistrzostwa Generalnego Wojsk Polskich* (ok. 1830), skala 1:126000 (dalej, Kwatermistrzostwo) oraz T. Łuniewski, *Brzegi i dolina rzeki Liwca*, „Pamiętnik Fizjograficzny”, I (1881), s. 453—463; K. Łapczyński, *O łukowskim płaskowzgórzu*, s. 185—187.

⁴ Odczuwa się brak bonitacyjnych map gleb. Mapy takie są opracowane tylko dla województwa kieleckiego (M. Strzemski, *Gleby województwa kieleckiego*, „Przegląd Geograficzny”, XXVI (1954), z. 1, s. 47—65) i Pomorza (M. Kiełczewska-Zalewska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza*

W odróżnieniu od takich terenów, jak np. Kieleckie⁵, kwestia zalesienia ziemi łukowskiej w przeszłości jest słabo opracowana. Jedynym opracowaniem jest wykraczającym jednak poza r. 1830 jest praca H. Maruszczaka odnosząca się do zmian zalesienia województwa lubelskiego w okresie największych trzebieży lasów w XIX i XX w.⁶

Obecnie szata leśna w Łukowskim przedstawia się dość nierównomierne. Największe kompleksy leśne występują nad zachodnią jego granicą, koło wsi Jagodne i górnego biegu rzeki Muchawki. Ponadto duże obszary leśne występują na południe od wsi Olszewnica i na wschodzie w okolicach wsi Turów i Kąkolewnica. Poza tym większe lub mniejsze kępy leśne rozrzucone są po całym terenie ziemi łukowskiej. W okresie wcześniejszym lasy zajmowały na omawianym terenie o wiele więcej miejsca⁷. Z map Perthéesa i Kwatermistrzostwa wynika, że wspomniane wyżej kompleksy są pozostałościami dużych obszarów leśnych rozpościerających się w XVIII i na początku XIX w.⁸ Wzdłuż zachodniej granicy ziemi łukowskiej oraz na południu w okolicy Serokomli, Kocka, Radzyna i Kąkolewnicy, nad Muchawką i Liwcem koło Siedlec i Pruszyzna oraz na północny zachód od Międzyrzecza. Lasy i bagna leżące we wschodniej części ziemi łukowskiej, jak się wydaje, stanowiły, podobnie jak na zachodzie Łukowskiego, jednolity, zwarty pas wzdłuż wschodniej granicy ziemi łukowskiej. Wydaje się, że podobnie sytuacja wyglądała i na południu, nad Wieprzem i Tyśmienicą. Enklawę stanowił tu w XIII w. Kock oraz kilka wsi położonych w jego sąsiedztwie, po obydwu brzegach tych rzek⁹.

Brak danych źródłowych nie pozwala na dokładniejsze przedstawienie zalesienia Łukowskiego w okresie najdawniejszym. W oparciu o rozwój osadnictwa¹⁰ oraz dane toponomastyczne¹¹ zwrócono już w literaturze uwagę na duże zalesienie tego terenu w średniowieczu. Potwierdzają to wzmianki źródłowe z XV i XVI w. Tak więc w źródłach z XV i XVI w. występują wzmianki o nieistniejącym już dzisiaj dużym obszarze leśnym pod nazwą Tłuściec.

Gdańskiego, Warszawa 1956, mapa). Z konieczności więc oparliśmy się w wypadku ziemi łukowskiej na mapie typologicznej T. Mieczysławskiego (*Zarys fizjograficzno-geograficzny województwa lubelskiego*, W: *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. I, Lublin 1923, mapa). Por.: Łapczyński, *O łukowskim płaskowzgórzu*, s. 187, H. Maruszczak, *Stan i zmiany lesistości województwa lubelskiego w latach 1830—1930*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio B, V(1950), z. 5, s. 129—131, 145.

⁵ R. Mochnacki, *Zasięg pralasu na wyżynie kielecko-sandomierskiej*, Kraków 1937, mapa. Por.: tenże, *Zasięg pralasu na średniogórzu polskim*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, XXVIII(1923), nr 10, s. 6—7.

⁶ Patrz przyp. 4.

⁷ H. Maruszczak (patrz przyp. 4) podkreśla, że na wylesienie tego terenu miała wpływ gorsza gleba, na skutek czego musiano jej więcej uprawiać w celu uzyskania takiej ilości plonów, jak z gleb dobrych.

⁸ Perthées; Kwatermistrzostwo.

⁹ Wzmianki o lasach leżących wzdłuż południowo-zachodniej granicy ziemi łukowskiej występują w dokumencie z r. 1496 (A. Kurii Krakowskiej, *Acta episcopalia* (dalej AEp) nr 50, k. 520—520v). Por.: Perthées; Kwatermistrzostwo.

¹⁰ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958, mapa; Gęstość zaludnienia diecezji krakowskiej ok. 1340 r.; K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat* (Zarys geograficzno-historyczny), Wrocław—Kraków 1960, mapa. Por.: M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961, mapa nr 51.

¹¹ K. Łapczyński, *O łukowskim płaskowzgórzu*, s. 187—188.

Po raz pierwszy wzmiankują o nim dokumenty z r. 1418¹². Przymierzalne położenie tego lasu można ustalić w oparciu o wykaz miejscowości należących do parafii łukowskiej po oddzieleniu od niej terytorium parafii zbuczynskiej, który się znajduje w dokumencie biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z r. 1418¹³. Tłuściec, jak wynika z tego dokumentu, stanowił w r. 1418 naturalną granicę między parafią łukowską i zbuczynską. Z powyższego dokumentu wynika, że teren parafii zbuczynskiej położony był na północ od niego. Stąd wniosek, że najdalej na północ wysunięte wsie należące do parafii łukowskiej określały południową jego granicę. Chcąc więc wyznaczyć zasięg tego lasu, należy zlokalizować miejscowości należące w roku 1418 do parafii łukowskiej i zbuczynskiej. Z przytoczonego wyżej dokumentu Jastrzębca wynika, że najdalej wysuniętymi na północ wsiami parafii łukowskiej były: Łupiny, Jastrzębie, Radomyśl i Krasusze. Dokładna ich lokalizacja jest obecnie dość trudna. Spośród powyższych wsi jedynie Ławki i Łupiny można zlokalizować w sposób nie budzący większych wątpliwości. Pozostałe na skutek późniejszego rozwoju osadnictwa występują w XVI w. już pod nazwami dwuczłonowymi, oznaczającymi kilka istniejących w tym czasie wsi. Tak więc nazwa Jastrzębie w roku 1531 i później powtarza się przy kilku wsiach, mianowicie: Jastrzębie Daćbogi, Jastrzębie Łupiny, (te same, które w r. 1418 występują samodzielnie, od r. 1552 występują jako Jastrzębie Łupiny), Jastrzębie Mroczeni, Jastrzębie Płudy, Jastrzębie Rochna, Jastrzębie Śmiary, Jastrzębie Tworki¹⁴.

Obecnie wsie te tworzą zwartą grupę, co może przemawiać za wyodrębnieniem się ich z jednej najstarszej wsi Jastrzębie lub też za ich powstaniem w oparciu o tę wieś. Podobnie sprawa się przedstawia w wypadku pozostałych dwóch wsi. Jeśli chodzi o Radomyśl, to w późniejszych źródłach występuje: Radomyśl¹⁵, Radomyśl Grzędowa Woda¹⁶, Radomyśl Klimunty¹⁷, Radomyśl Okniny¹⁸, Radomyśl Sętki¹⁹, Radomyśl Stara²⁰. Podobnie jak w wypadku Jastrzębi i Radomyśla przedstawia się sprawa identyfikacji i lokalizacji wsi Krasusze. W źródłach z XVI w. występuje 8 położonych obok siebie wsi, powstałych z najstarszej wsi Krasusze. Wsie te w większości w źródłach

¹² *Zbiór dokumentów małopolskich*, Cz. I, *Dokumenty z lat 1257—1420*, wydał Stanisław Kuraś, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, nr 328, s. 420—423 i nr 331, s. 425—426. Wzmianki o lesie pod nazwą Tłuściec występują również w źródłach z drugiej połowy XV w. (por.: *Księga podk. łukowska*, k. 87v, 136).

¹³ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423.

¹⁴ *Księga podk. łukowska*, s. 65, 65v (1507 — Jastrzębie Mroczeni, Jastrzębie Tworki); A. Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), *Metryka koronna* (dalej MK), sygn. 26, k. 5(1511) — (Jastrzębie Śmiary); ZD XIV, s. 376 (1531); AGAD, *Archiwum Skarbu Koronnego*, Oddział (dalej ASK, Od.) I, nr 33, k. 196 (1533); ZD XIV, s. 391—392 (1552); tamże, s. 409—410 (1580); *Rejestr pobor. woj. lub.*, s. 164—165 (1620).

¹⁵ *Księga podk. łukowska*, k. 29v (1508); k. 8v (1509); AGAD, MK sygn. 26, k. 5 (1511); *Księga podk. łukowska*, k. 47, 102v—103 (1517); k. 128—128v (1529); ASK, Od. I nr 33, k. 198 (1533); *Księga podk. łukowska*, k. 123—123v (1545).

¹⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 126v, 127v, 128 (1528).

¹⁷ *Ibid.*, k. 103—103v, 127—127v, 128 (1517) oraz ZD XIV, s. 383 (1531).

¹⁸ *Księga podk. łukowska*, k. 102v, 103v (1517), k. 126v—127 (1528), k. 127v—128v, 129v (1529).

¹⁹ *Księga podk. łukowska*, k. 103—103v (1517), 126—126v (1528), 127v, 128, 129v (1529); ASK, Od. I nr 33, k. 158 (1533); ZD XIV, s. 413 (1580); *Rejestr pobor. woj. lub.*, s. 170—171 (1620).

²⁰ ZD XIV, s. 413 (1580); *Rejestr. pobor. woj. lub.*, s. 170—171 (1620).

z XVI w. noszą jako jeden z dwóch członów swej nazwy starą nazwę Krasusze²¹.

Z powyższego wynika, że poza wymienionymi wyżej wsiami Ławki i Łupiny, pozostałe można obecnie tylko w przybliżeniu zlokalizować na podstawie grup wsi, które w oparciu o nie powstały.

Ze wsi występujących w źródłach z pierwszej połowy XV w. Wiśniew²², Jagodne²³, oraz Krzesk²⁴ najprawdopodobniej należały w r. 1418 do parafii zbuczynskiej. Przemawia za tym ich położenie geograficzne oraz to, że nie zostały one wymienione we wspomnianym dokumencie Wojciecha Jastrzębca²⁵. Identyfikacja tych wsi nie nastęrcza większych trudności. Ich położenie oraz położenie wspomnianych wyżej wsi należących do parafii łukowskiej wyznaczają nam w przybliżeniu zasięg wspomnianego lasu Tłuśca.

Las ten jeszcze w pierwszej połowie XVI w. zajmował znaczne przestrzenie. Ze wzmianek z lat 1507—1529 występujących w *Księdze podkomorskiej łukowskiej* wynika, że w tym czasie lasy o nazwie Tłuściec występowały obok dzisiejszych wsi: Wierzejki, Jakusze, Płudy, Szczepanki, Maciejowice, Zembry, Pogonów, Tchorzew-Plewki, Dziewule, Radomyśl, Gręzówka, Okniny

²¹ Patrz niżej, s. 40—41.

²² A. Kurii Lubelskiej, Rep. 60A179 (dalej, Rep. 60A...), k. 145v—146v (dok. 1418); KDMp, IV nr 1331, s. 315—318 (dok. 1437); tamże, nr 1498, s. 476—478 (dok. 1448).

²³ Kwestię przynależności tej wsi do parafii oraz jej prawdopodobne zaniknięcie w okresie późniejszym należy bliżej wyjaśnić. Z. Wasilewski *Jagodne (wieś w powiecie łukowskim gminie Dąbie). Zarys etnograficzny*, Warszawa 1889, opisując położenie tej wsi (s. 7—11) nie zajmuje się jej historią. Z dokumentu Władysława Jagiełły z r. 1418 (Rep. 60A179, k. 145v—146v) oraz z faktu pominięcia tej wsi w dokumencie biskupa krakowskiego, Wojciecha Jastrzębca (*Zbiór dok. małop.* cz. I, nr 328, s. 420—423) wynika, że wieś Jagodne w tym czasie należała do parafii zbuczynskiej. Na terenie północnej części ziemi łukowskiej występują obecnie dwie wsie o tej nazwie. Jedna z nich leży w środku kompleksu leśnego u źródła Krzny Południowej, druga natomiast na północy wschód od Siedlec. Według rejestru poborowego z r. 1552, leżąca koło Siedlec wieś Jagodne, była własnością Stanisława Siedleckiego i należała do parafii siedleckiej (ZD XIV, s. 402). Wieś ta nie występuje jeszcze w dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z r. 1532 (Rep. 60A200, k. 11—13v). Można więc przypuszczać, że powstała w latach 1532—1552. W dokumencie Władysława Jagiełły z r. 1418 może więc chodzić tylko o wieś Jagodne leżącą nad źródłami Krzny Południowej. Z dokumentu tego wynika ponadto, że stanowiła ona własność królewską. Wsi tej nie wymieniają żadne inne źródła z XV i pierwszej połowy XVI w. Występuje ona dopiero w dokumencie z r. 1567 (*Matricularum regni Poloniae summaria*, opracował T. Wierzbowski, dalej, MRPS), cz. I, t. 1, nr 3619, s. 207) oraz w rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 408) jako własność królewską. Spotykamy również o niej wzmianki w wizytacji z r. 1595 (A. Kapituły Krakowskiej, „Wizytacja nr 3”, k. 242) i z r. 1598 (A. Kap. Krak., „Wiz. nr 9”, s. 623). W dokumencie z r. 1605 (A. Kap. Krak., *Liber privilegiorum*, nr 9, k. 117v) oraz w aktach posiedzeń kapituły katedry krakowskiej pod datą 11 maja 1606 r. (A. Kap. Krak. *Acta Capitularia* nr 10, s. 63) występują wzmianki, które świadczą, że wieś ta przed tym czasem była lokowana na surowym korzeniu. Biorąc pod uwagę przytoczoną wyżej wzmiankę o tej wsi w dokumencie z r. 1567, można sądzić, że lokacja ta odbyła się przed r. 1567. Rejestr poborowy z r. 1552 (ZD XIV, s. 390—392) jeszcze jej nie wymienia. Wydaje się więc, że rok ten można uważać za *terminus post quem* lokacji tej wsi. Biorąc pod uwagę wzmiankę o tej wsi w dokumencie z r. 1418, należy przypuszczać, że po tym roku wieś ta zanika (pozostała tylko jej nazwa) i dopiero później została lokowana na surowym korzeniu.

²⁴ KDMp, IV, nr 1498, s. 476—478 (dok. 1448).

²⁵ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423.

i Jastrzębie-Tworki²⁶. W okresie późniejszym pozostały po nich tylko słabo widoczne ślady w postaci niedużych kęp²⁷.

Podsumowując, należy stwierdzić, że największe kompleksy leśne występowały na pograniczach ziemi łukowskiej. Poza tym daje się zauważyć w źródłach istnienie w XV i XVI w. większego obszaru leśnego, który pierwotnie oddzielał północną część ziemi łukowskiej od rejonu osadniczego wokół Łukowa.

2. PRZYNALEŻNOŚĆ ADMINISTRACYJNA I OGÓLNY ROZWÓJ OSADNICTWA

Omówiony teren ziemi łukowskiej, jak się wydaje, stanowił już w XIII w. odrębną jednostkę administracyjną. Najważniejszym grodem był tu gród łukowski, wymieniony w źródłach z lat 1257, 1258, 1286²⁸. O Łukowie jako stolicy tego terenu można wnosić również ze wzmianki w *Roczniku Małopolskim* pod r. 1244²⁹. Na określenie omawianego terenu w źródłach z XIII w. użyto takich określeń, jak *provincia* (1254)³⁰, *districtus* (1278)³¹. Termin „ziemia łukowska” pojawia się po raz pierwszy w połowie XIV w. w latach 1350³² i 1359³³. W źródłach z XIII w. występują ponadto pierwsze wzmianki o kasztelanach łukowskich³⁴.

Łukowskie prawdopodobnie już w najwcześniejszym okresie było związane

²⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 66v, 67v—68v, 110, 117v (1507); tamże, k. 99v (ok. 1507); k. 21 (1508); k. 9,9v, 10v (1509); k. 79 (ok. 1510); k. 153v (1522); k. 128v (1529).

²⁷ Perthées; Kwaternistrzostwo.

²⁸ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum illustrantia collecta ab. A. Theiner*, t. I, Romae 1860 (dalej, VMPL), nr 143, s. 72—73; KDMp, I, nr 51, 63—64; *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. III, wydał J. Bartoszewicz, Warszawa 1858 (dalej KDP), nr 62, s. 137—141. Por. R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Dzieje miasta Łukowa*, Lublin 1962, s. 9—10.

²⁹ *Monumenta Poloniae Historica*, wydał A. Bielowski (dalej MPH), t. III, Lwów 1878, s. 167.

³⁰ VMPL, I, nr 119, s. 57—58.

³¹ MPH, III, s. 76, 308.

³² MPH, II, Lwów 1872, s. 630. Pomijamy tu wzmiankę w dokumencie z r. 1263 (*Codex diplomaticus Prusicus*, t. I, wydał J. Voigt, Königsberg 1836, nr 145, s. 149) — *quod terra lyckovie non fuerit eis data* —, gdyż wbrew S. Kujotowi (*Dzieje Prus Królewskich*, cz. I do r. 1309, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, XX—XXI (1913—1914), s. 803—804 nie chodzi tu, jak się wydaje, o ziemię łukowską. Zacytowana nazwa może natomiast odnosić się do miejscowości Ełk w Prusach Wschodnich. Przeciw interpretacji Kujota może przemawiać fakt, że we współczesnych źródłach z XIII w. poza powyższym wypadkiem na określenie Łukowa zawsze używano nazwy *Lucow* (Łukow) lub *Luconiensis* (MPH, III, s. 167; VMPL, I, nr 119, s. 57—58, tamże nr 143, s. 72—73; KDMP I, nr 51, s. 62—63; MPH, III, s. 76, 308; KDP, III, nr 62, s. 137—141). Również treść dokumentu z r. 1263 wskazuje, że nie chodzi tu o ziemię łukowską.

³³ KDMp, III, nr 730, s. 127—131.

³⁴ Pierwsza wzmianka o kasztelanie łukowskim występuje w dokumencie Bolesława Wstydliwego z r. 1258 (KDMp, I, nr 51, s. 63—64). Następnie kasztelanów łukowskich wymieniają źródła z lat 1273 (J. Długosz, *Historia Poloniae*, wydał A. Przezdziecki, t. II, Kraków 1873, s. 428, por.: O. Halecki, *Powołanie Władysława Opolczyka na tron krakowski w r. 1273*, „Kwartalnik Historyczny”, XXII (1913) 278—279, 1375 (KDMp, I, nr 329, s. 392; tamże, III, nr 877, s. 292). Por.: Z. Wojciechowski, *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego za Piastów*, Lwów 1924, s. 51—53; S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej* (w. XII—XIII). „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polskiej Akademii Umiejętności”, z. 2, Kraków 1927, s. 92—93; T. Lalik, *Märkte des 12 Jahrhunderts in Polen*. W: *Ergon*, vol. III. Zeszyt dodatkowy „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, X(1962), nr 1—2, s. 364—367 (mapa).

z grodem kasztelańskim lubelskim. Na podstawie wzmianki w dokumencie powstałym ok. r. 1239 można przyjąć, że w tym czasie istniało opole łukowskie, administracyjnie zależne od kasztelanii lubelskiej³⁵. Przed r. 1474 ziemia łukowska wraz z całym Lubelskiem należała do województwa sandomierskiego. Z chwilą jednak utworzenia w tym roku województwa lubelskiego³⁶ stanowiła ona północną jego część.

Pod względem kościelnym Łukowskie aż do r. 1790 formalnie należało do biskupstwa krakowskiego³⁷. Niemniej jednak próby oderwania tego terenu od tego biskupstwa datują się już od połowy XIII w. Już bowiem w połowie XIII w., jak świadczą bulle papieskie, Innocentego IV z r. 1254³⁸ i Aleksandra IV z r. 1257³⁹, był projekt utworzenia biskupstwa łukowskiego. O jego założenie starał się książę Bolesław Wstydlivy. Wiązało się to z jego planami politycznymi, zmierzającymi do zajęcia części terytorium Jaćwinów i poprzez chrystianizację tego kraju do silniejszego związania go z Polską⁴⁰ oraz niewątpliwie z rozległością diecezji krakowskiej i zaniedbaniem jej kresowych obszarów⁴¹.

Nie wiadomo, o ile była brana pod uwagę ziemia łukowska w planach włączenia ziemi lubelskiej do biskupstwa chełmskiego i przeniesienia jego stolicy do Lublina, wysuniętych w r. 1424 przez blisko związanego z królem Władysławem Jagiełłą biskupa chełmskiego Jana Biskupca⁴².

W XIV w., a zapewne i wcześniej, jak wynika ze spisów dziesięciny papieskiej i świętopietrza, Łukowskie stanowiło część archidiaconatu radomskiego⁴³. Jego przynależność do tego archidiaconatu w XV w. potwierdza,

³⁵ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis. Acta collegit recensuit notis et indicibus instruxit Joannes Corvinus Kochanowski*, t. I, Warszawa 1919 (dalej, KDMzK), nr 301, s. 342—346. Por.: S. Arnold, *Terytoria plebienne*, s. 92—93.

³⁶ Z. Wojciechowski, *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, wyd. II, Poznań 1948, s. 273.

³⁷ I. Polkowski, *O dawnych granicach diecezji krakowskiej*, Kraków 1878, s. 5, 9—10, 12; K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski”, IV (1900), s. 24—25, 27, 33; W. Abraham, *Organizacja*, s. 60; J. Rzepa, *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, IV (1957), z. 3, s. 87—88.

W r. 1790 z podziału diecezji chełmskiej i krakowskiej utworzono diecezję chełmsko-lubelską (*Volumina legum*, t. IX, Kraków 1889, nr 161, s. 175, por.: B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, s. 15; F. Stopniak, *Archiwum diecezjalne w Lublinie*, s. 15).

³⁸ VMPL, I, nr 119, s. 57—58.

³⁹ Tamże, nr 143, s. 72—73.

⁴⁰ I. Polkowski, *O dawnych granicach*, s. 9; W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904, s. 157—161. Za nim H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 342. Por.: S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. I, s. 791—805; H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku*. (Rządy Ziemowita Konradowicza). W: *Księga ku czci Oskara Haleckiego* wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej, Warszawa 1935, s. 211—212, 215—216; J. Umiński, *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papież Innocenty IV*, Lwów 1922, s. 110—111; K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. I, Kraków 1937, s. 99—102.

⁴¹ K. Potkański, *Granice*, s. 31—33.

⁴² J. Sawicki, *Jan Biskupiec biskup chełmski (1377—1452)*, Szkic biograficzny, „Nasza Przeszłość”, IV (1948), s. 111—112; L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, VII (1958), z. 2, wyd. w r. 1960, s. 203—204.

⁴³ W spisach dziesięciny papieskiej i świętopietrza z XIV w. parafie: Łuków, Kock i Tuchowicz są wymienione w obrębie archidiaconatu radomskiego (MPV, I,

wbrew Długoszowi, wzmianka w dokumencie z r. 1447⁴⁴. Wyłączenie ziemi łukowskiej z archidiakonatu radomskiego i włączenie do archidiakonatu lubelskiego miało prawdopodobnie miejsce dopiero w latach 1565—1595⁴⁵. Dekanat łukowski po raz pierwszy jest wymieniony w wizytacji z r. 1565⁴⁶. Powstał więc przed tym rokiem. Jego istnienie potwierdza wzmianka w dokumencie z r. 1575 świadcząca równocześnie o połączeniu istniejącego już wcześniej urzędu oficjała z urzędem dziekana w Łukowie⁴⁷.

Położona z dala od głównych szlaków komunikacyjnych⁴⁸, przeważnie zalesiona ziemia łukowska, jak się wydaje, ogólnie biorąc, słabo się rozwijała we wczesnym średniowieczu. Wykrycie ponad 20 grodzisk wzdłuż wschodniej granicy Łukowskiego⁴⁹ prawdopodobnie świadczy o rozwiniętym tu systemie fortyfikacji nadgranicznych⁵⁰, z czym mogło się wiązać jakieś osadnictwo⁵¹, o którym brak jednak bliższych danych źródłowych. Na roz-

II, patrz indeks). Por.: K. Potkański, *Granice*, s. 31—33; T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego* (z mapą), Lwów 1930, s. 70 i mapa.

⁴⁴ KDMP, IV, nr 1488, s. 461—462.

⁴⁵ Przemawia za tym to, że w wizytacji z r. 1565 (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 285) teren Łukowskiego znajdował się jeszcze w obrębie archidiakonatu radomskiego, w r. zaś 1595 w wizytacji archidiakonatu lubelskiego Jerzego Zamojskiego (A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 206—242) zaliczony jest do archidiakonatu lubelskiego. Zaliczenie tego terenu do archidiakona (względnie dekanatu) radomskiego przez *Liber retaxtionum* z r. 1577 (A. Kap. Krak., *Liber ret.*, nr 6, s. 109—111) wbrew temu, co autor dawniej podniósł (S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*. „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, nr 9 (1959), s. 103) nie może być argumentem za przynależnością Łukowskiego w tym czasie do archidiakonatu radomskiego, gdyż źródło to, podobnie jak późniejsze tego typu źródła (A. Kap. Krak., *Liber contributionum* z r. 1602, nr 7, k. 107—110; z r. 1608, nr 8, k. 110—115) przyjmuje stary podział administracyjny diecezji.

Późniejszą przynależność tego terenu do archidiakonatu lubelskiego potwierdzają wizytacje z lat: 1603 (Rep. 60A96, s. 112—162), 1617 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 6, k. 33—37) i inne.

⁴⁶ — *In Lucoviensi decanatu: Kozirynek, Sziedlce, Jadamow* — (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 285).

⁴⁷ A. Kurii Krak., AEp nr 30, k. 408—409. Por.: J. Rzepa, *Organizacja terytorialna sądownictwa*, s. 102, przyp. 91. Oficjałat łukowski powstał w r. 1546 (R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Dzieje miasta Łukowa*, s. 51).

⁴⁸ S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, mapa; K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926, mapa. Na istnienie w Łukowskiem wczesnośredniowiecznego szlaku komunikacyjnego, prowadzącego od szlaku ciągnącego się wzdłuż Wisły w kierunku na Łuków i tu spotykającego się z drogą wiodącą z południa, z Lublina przez Kock, Łuków, w kierunku do Drohiczyna, wskazuje ostatnio T. Wąsowiczówna (*Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, V (1957), z. 3—4, s. 437, mapa; T. Wąsowicz, *Uwagi w sprawie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Lubelszczyźnie*, „Archeologia Polski”, VI (1961), z. 2, s. 224. Drogę tę (odgałęzienie szlaku komunikacyjnego, wiodącego z Litwy przez Parczew) potwierdzają źródła z XVI w. (M. Zakrzewska-Dubasowa, *Parczew w XV—XVII wieku*, Lublin 1962, s. 29).

⁴⁹ S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, VI (1951), wyd. 1957, mapa nr XI.

⁵⁰ M. Dobrowolska, *Przemiany*, s. 62, 65. Por.: A. Pawiński, ZD XIV (wstęp), s. 105—106.

⁵¹ Na związek osadnictwa z gradami wskazują m. in. K. Potkański, *Puszcza Radomska*, W: *Pisma pośmiertne K. Potkańskiego*, t. I, s. 123; W. Kowa-

wój osadnictwa w ziemi łukowskiej, podobnie jak w Lubelskiem⁵², do drugiej połowy XIV w. ujemnie wpływała jej sytuacja polityczna. Teren ten położony na północno-wschodnich krańcach Państwa Polskiego w XIII i XIV w. często był nękany najazdami Litwinów, Rusinów, bądź Tatarów⁵³. W XIII w. znane są na tym terenie tylko dwa ośrodki osadnicze, koncentrujące się w okolicach grodu łukowskiego⁵⁴ i koło należącej do biskupstwa płockiego miejscowości targowej Kocka, posiadającej już własny kościół i karczmę⁵⁵.

Można przypuszczać, że już w tym okresie Kock był centralnym ośrodkiem, złożonej z kilku miejscowości (Kock, Talczyn, Górka, Pożarów, Łuszawa, Turkawce) własności biskupstwa płockiego na tym terenie⁵⁶. Tu niewątpliwie, jako w centrum gospodarczym, skupiała się cała produkcja zbóżowa tej własności, przeznaczona na zbytni⁵⁷. Jeśli chodzi o dalszy rozwój osadnictwa w Łukowskim, to wydaje się, że dopiero w pierwszej połowie XIV w. zaczęło się ono rozprzestrzeniać w kierunku zachodnim od Łukowa. Może o tym świadczyć powstanie w tym czasie parafii w Tuchowiczu⁵⁸. Na ogół jednak w porównaniu z Lubelskiem — Łukowskie, jak się wydaje, było w XIV w. jeszcze bardzo słabo zaludnione⁵⁹. Poza przytoczonymi wyżej danymi o osadnictwie ziemi łukowskiej w XIII i w pierwszej połowie XIV w. właściwie nic więcej nie wiadomo. Wydaje się, że przyczyną tego był m. in. brak na tym terenie w tym czasie bardziej ożywionej akcji osadniczej, co niewątpliwie było spowodowane ogólnym upadkiem gospodarczym tych obszarów⁶⁰.

Sytuacja ta zmienia się na korzyść dopiero w siedemdziesiątych, osiemdziesiątych latach XIV w.⁶¹, zwłaszcza zaś od czasu unii polsko-litewskiej. Mniej więcej od początku XV w. zachowały się już dokładniejsze dane, odnoszące się do osadnictwa w Łukowskim. Przynoszą je, częściej pojawiające się i znacznie dokładniejsze, źródła od r. 1403 począwszy. Ogólnie w dokumentach i innych źródłach z XV w. występują wzmianki w odniesieniu do

lenko, *Grody i osadnictwo grodowe. Wielkopolski wczesnośredniowiecznej* (od VII do XII w.), Poznań 1938, s. 88—89; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 29, 219—221; M. Dobrowolska, *Przemiany*, s. 58—77.

⁵² K. Myśliński, *Z dziejów rozwoju wsi lubelskiej w XIV i XV w.* „Rocznik Lubelski”, I (1958), s. 38.

⁵³ W. Abraham, *Polska a chrześcijaństwo Litwy. W: Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 12—14; H. Łowniański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. II, Wilno 1932, s. 276—277.

⁵⁴ Por. wyżej s. 24—25.

⁵⁵ KDMzK, nr 301, s. 342—346. Por.: Z. Wojciechowski, *Ze studiów*, s. 52—53; K. Maleczyński, *Najstarsze targi*, s. 40, przyp. 3, s. 192. T. Lalik, *Märkte des 12 Jahrhunderts*, s. 365.

⁵⁶ J. Długosz wieś tę wymienia imiennie. (*Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863 (dalej LBD), s. 629—630).

⁵⁷ Na rolę targu jako m. in. centrum gospodarczego danej własności wskazują: K. Maleczyński, *Najstarsze targi*, s. 42; K. Tymieniecki, *Przemiany w ustroju polskiej wsi wczesnofeudalnej i ich wpływ na wzrost sił wytwórczych*, „Kwartalnik Historyczny”, LXII (1955), z. 3, s. 31.

⁵⁸ MPV II, s. 372 (1350—1351), s. 432 (1354), s. 439 (1355).

⁵⁹ T. Ladenberger, *Zaludnienie*, mapa; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem*, mapa; *Gęstość zaludnienia diecezji krakowskiej ok. 1340 roku*.

⁶⁰ K. Myśliński, *Z dziejów rozwoju wsi lubelskiej*, s. 38.

⁶¹ Tamże.

około 105 miejscowości, znajdujących się na omawianym terenie⁶². Porównując tę liczbę z wykazem miejscowości na tym terenie, w rejestrze poborowym z r. 1531 łatwo można stwierdzić niekompletność danych w źródłach z XV w. Niewątpliwie miejscowości tych było w XV w. znacznie więcej. Wydaje się, że okresem, w którym najbardziej intensywnie rozwijało się osadnictwo w Łukowskim był właśnie okres po unii polsko-litewskiej, zwłaszcza zaś koniec XIV w. i cały wiek XV⁶³. Wynika to z porównania procentu przyrostu miejscowości w ciągu stulecia 1418—1531 z procentem przyrostu nowych miejscowości w analogicznym okresie 1531—1620.

Rejestr poborowy z r. 1531 podaje na tym terenie ok. 196⁶⁴ osad bez części terenu parafii wojcieszkowskiej, leżącej już poza ziemią łukowską, w Stężyckiem, gdzie, jak się wydaje, na początku XVI w., poza istniejącymi już wcześniej wsiami: Wojcieszków, Burzec i Gułów, istniały wsie: Dębowica, Lipiny i Wola Sobieska, które w dokumencie z r. 1545⁶⁵ występują już jako pochodzące ze starszego osadnictwa. Ogólnie więc na tym terenie występuje w r. 1531 ok. 202 miejscowości. W dokumencie biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z 9 lipca 1418 r.⁶⁶ występuje 35 miejscowości stanowiących obszar parafii łukowskiej w ówczesnych jej granicach. Liczbę tę uzupełnia o jedną wieś dokument z 5 grudnia tego samego roku, wydany przez sędziego łukowskiego Świętosława ze Zwodów⁶⁷. W sumie więc w r. 1418 na terenie tej parafii było około 36 miejscowości, w tym miasto Łuków. W ciągu XV w. parafia łukowska uległa kilkakrotnemu podziałowi na szereg nowych okręgów parafialnych. Mianowicie wydzielili się z niej parafie: Trzebieszów, Kozirynek i Ulan⁶⁸. Terenowi parafii łukowskiej w jej granicach z r. 1418 odpowiadają więc w r. 1531 okręgi wspomnianych parafii wraz z Łukowem. Według rejestru poborowego z r. 1531⁶⁹ na tym terenie występuje 95 miejscowości. Od tej liczby trzeba jednak odjąć występujące w powyższym rejestrze wsie: Niewęgłosz Stary, Niewęgłosz Lichte, Paski oraz Branica, położone nad Tyśmienicą, gdyż teren ten przed r. 1470 należał do parafii w Czemiernikach⁷⁰. Powyższa liczba osad na obszarze wymienionych czterech parafii zmniejszy się więc do około 91. W stosunku do stanu z r. 1418 przyrost nowych osad wynosi tu więc 153%. Na tym samym terenie w r. 1620

⁶² S. Litak, *Z badań nad osadnictwem w Łukowskim w XV w.* (praca w przygotowaniu).

⁶³ Podobnie sytuacja przedstawiała się w Lubelskiem, por. P. Szafran, *Rozwój*, s. 90—92; K. Myśliński, *Z dziejów rozwoju wsi lubelskiej*, s. 56.

⁶⁴ ZD XIV, s. 377—389. Przy wszelkich statystycznych zestawieniach wykonywanych na podstawie rejestrów poborowych należy jednak mieć na uwadze ich możliwą niejednorodność co do kompletności wykazów miejscowości. Podkreśla się większą wartość źródłową rejestrów z drugiej połowy XVI w., a mniejszą z pierwszej połowy XVI i z XVII w. (J. Gieysztorowa, *Zródła i szacunki*, s. 576—584; Z. Guldón, *Zmiany arealu uprawnego*, s. 655—658). Obliczenie przyrostu osad w Łukowskim na podstawie rejestrów poborowych traktujemy jako prowizoryczne, służące jedynie do uchwycenia ogólnego kierunku zmian. Dokładne opracowanie tego problemu w oparciu o rejestry poborowe musiałyby poprzedzić badania źródłoznawcze nad rejestrami, odnoszącymi się do tego terenu.

⁶⁵ A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200.

⁶⁶ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423.

⁶⁷ *Ibid.*, nr 331, s. 425—426.

⁶⁸ Por. niżej, s. 65.

⁶⁹ ZD XIV parafia Łuków, s. 377, 381—382; parafia Trzebieszów, s. 379, 385—386; parafia Kozirynek, s. 377—378; parafia Ulan, s. 380, 386.

⁷⁰ Rep. 60A8, k. 384—385.

występuje ok. 131 miejscowości⁷¹. Przyrost nowych osad wynosi więc w stosunku do stanu z r. 1531 zaledwie 40%.

Na podstawie rejestrów poborowych z XVI i XVII w. można dokładniej śledzić stopniowe słabnięcie tempa rozwoju osadnictwa w Łukowskim. Rejestr poborowy z r. 1552 podaje ok. 230⁷² osad na obszarze ziemi łukowskiej. Doliczając do tego 14 miejscowości należących w r. 1569⁷³ do parafii wojcieszkowskiej i adamowskiej, otrzymujemy ok. 244 miejscowości, co w stosunku do stanu z r. 1531 oznacza przyrost o 21%. W ciągu następnych 28 lat procent ten znacznie się zmniejsza. Według rejestrów poborowych z lat 1569 (parafia Adamów i część parafii Wojcieszków)⁷⁴ i 1580⁷⁵ na tym samym terenie występuje ok. 272 miejscowości. Przyrost więc w stosunku do stanu z r. 1552 stanowi już zaledwie ok. 12%. Jeszcze mniejszy przyrost nowych miejscowości obserwuje się w czterdziestoleciu 1580—1620. Rejestr poborowy z r. 1620⁷⁶ podaje na terenie ziemi łukowskiej 261 miejscowości. Jeżeli uzupełnimy tę liczbę czterznastoma miejscowościami, należącymi w r. 1603 do parafii Adamów i częściowo Wojcieszków⁷⁷, to ogólna liczba będzie wynosiła ok. 275 miejscowości. Przyrost więc w stosunku do r. 1580 wynosi już tylko ok. 1%.

Osadnictwo na omawianym terenie nie rozwijało się jednak równomiernie. Najwcześniej rozwinęło się ono w środkowej i południowej części ziemi łukowskiej, najpóźniej zaś w części zachodniej. Na zachodnim odcinku omawianego terenu dopiero w ciągu XVI w. spotykamy się z masowym powstawaniem nowych miejscowości na obszarach dotąd zajętych przez lasy. Z zestawienia stanu ilościowego osad ok. r. 1531 (36) ze stanem ilościowym osad ok. r. 1620 (71)⁷⁸ wynika, że w okresie tym (przyjmując stan z r. 1531 za 100) przybyło tutaj ok. 97% nowych miejscowości.

⁷¹ *Rejestr poborowy woj. lub.*, parafia Łuków, s. 159—169; parafia Trzebieszów, s. 180—187; parafia Radzyń, s. 187—190; parafia Ulan, s. 192—196.

⁷² ZD XIV, s. 390—404.

⁷³ *Ibid.*, s. 338.

⁷⁴ L. c.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 408—431.

⁷⁶ *Rejestr poborowy woj. lub.*, s. 159—204.

⁷⁷ Rep. 60A96, parafia Adamów, s. 256—257; parafia Wojcieszków, s. 250, 251.

⁷⁸ Na terenie zachodniej części ziemi łukowskiej i częściowo już na terenie ziemi sęteżyckiej, który wchodzi w zakres tej pracy, istniały ok. r. 1531 takie parafie, jak: Tuchowicz, licząca 11 miejscowości, (ZD XIV, s. 378), Wojcieszków, licząca ok. 12 miejscowości: Bystrzyca, Wola Bystrzycka, Siedliska, Oszczepalin, Hordzież, Wola Hordziełka czyli Ruda, występujące w r. 1531 (ZD XIV, s. 379) oraz Wojcieszków, Burzec, Gułów, które nie występują w rejestrze poborowym z r. 1531, gdyż rejestr ten nie obejmuje już tego terenu, ale występują w dokumencie erekcyjnym parafii wojcieszkowskiej z r. 1437 *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 244—247 i wsie Dębowica, Lipiny, Wola Sobieska, istniejące przed r. 1545 (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200), Siedlce licząca w r. 1532 6 wsi (Rep. 60A200, k. 11—13v) oraz teren, na którym później powstała parafia domanicka, gdzie w r. 1531 znajdowało się 7 wsi (ZD XIV, s. 377, 381—382). Razem więc ok. r. 1531 było na tym terenie ok. 36 miejscowości. Na tym samym terenie występuje w r. 1620 już ok. 71 miejscowości (por.: *Rejestr poborowy woj. lub.*: parafia Łuków, s. 159—169, do której zostało zaliczonych 13 wsi z parafii Domanice, należących do tej parafii po ostatecznym ustaleniu jej granic w początkach XVIII w. (A. Kurii Krak., Wiz. (1721), nr 20, s. 284); parafia Tuchowicz, s. 199—204, licząca według tego rejestru 29 miejscowości nie licząc wsi: Mysłów, Wola Mysłowska, Kamień, Osiny, Wnętrzne, Gródź, Lisikierz, należących do parafii Wilczyńska (ZD XIV, s. 380 (1531), s. 402 (1552). Tych wsi nie wymienia również pod parafią Tuchowicz wizytacja z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 221). Rejestr z r. 1620 po-

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że w okresie do drugiej połowy XIV w. osadnictwo to rozwijało się raczej słabo. Największe nasilenie przyrostu nowych miejscowości można stwierdzić dopiero w XV w. i XVI w. Należy jednak podkreślić, że chociaż w ciągu XVI i na początku XVII w. ciągle jeszcze przybywa nowych miejscowości, to jednak tempo ich przyrostu systematycznie maleje. Z powyższych danych wynika, że na rozwój osadnictwa w Łukowskim bardzo pozytywnie wpłynęło ustabilizowanie się sytuacji politycznej tego terenu po unii polsko-litewskiej. Ziemia łukowska przestała już być terytorium przygranicznym, narażonym na częste zniszczenia wojenne. Warunki bezpieczeństwa powodowały stopniowe zaludnianie się tego terenu.

3. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA I KOŚCIELNA

Z kolei należy się zastanowić nad stosunkami własnościowymi w Łukowskim. Na omawianym terenie występuje w interesującym nas okresie duże zróżnicowanie pod względem własnościowym. Spotykamy tu zarówno wielką własność królewską, jak i kościelną oraz własność szlachecką.

W XVI i na początku XVII w. w Łukowskim znajdował się największy w skali całego województwa lubelskiego kompleks własności królewskiej⁷⁹. Dobra królewskie przecinały ziemię łukowską szerokim pasem ciągnącym się z południowego wschodu na północny zachód. Od południa nie przekraczały one rzeki Bystrzycy. Na północy sięgały do górnego biegu Muchawki i jej dopływów. Dobra te były zorganizowane w starostwo łukowskie. Oprócz tych dóbr w ziemi łukowskiej występował drugi kompleks własności królewskiej koło Serokomli. Według obliczeń A. Pawińskiego w XVI w. królewszczyzny w Łukowskim stanowiły 10% ogólnej liczby miejscowości⁸⁰. Pawiński w swoich obliczeniach wziął jednak tylko pod uwagę własność królewską w obrębie starostwa łukowskiego. Nie uwzględnił zaś królewszczyzn w liczbie 5 miejscowości leżących koło Serokomli (miasto Serokomla oraz wsie Hordzież, Ruda, Czarna, Zakępie) i dzierżawionych, jak świadczą dokumenty z r. 1556 przez Kijęńskich⁸¹, które stopniowo przeszły początkowo w dzierżawę, a potem na własność Firlejów⁸².

Również należy zwrócić uwagę na znajdujące się przejściowo w latach

---

dobnie jak rejestr z r. 1580 (ZD XIV, s. 430) błędnie wsie te zalicza do parafii Tuchowicz. Do parafii tuchowickiej rejestr ten błędnie zalicza również tereny parafii Stanin, Radoryż, Wojcieszków. Do powyższej liczby 29 miejscowości należy jeszcze dodać 14 miejscowości, które należały w r. 1603 do parafii Adamów i częściowo Wojcieszków (Rep. 60A96, s. 251, parafia Wojcieszków: miasto Wojcieszków i wsie: Wojcieszków, Bobrowa Wola, Wypchnicha, Burzec, Siedliska), s. 257 (par. Adamów, 8 miejscowości); parafia Serokomla, s. 191—192, licząca w r. 1603 5 miejscowości, (Rep. 60A96, s. 262), które rejestr poborowy z r. 1620 błędnie wlicza do parafii Kock; parafia Siedlce, s. 196—198, licząca w r. 1620 10 miejscowości).

⁷⁹ A. Pawiński, ZD XIV (wstęp), s. 106; J. R. Szaflik, *O położeniu i walce klasowej chłopów we wsiach starostwa łukowskiego w XVII wieku*, „Rocznik Lubelski”, I (1958), s. 69; tenże, *Stosunki gospodarcze we wsiach starostwa łukowskiego w XVII wieku*. W: *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959, s. 54—55.

⁸⁰ A. Pawiński, ZD XIV (wstęp), s. 66.

⁸¹ AGAD, MK, sygn. 89, k. 43, 43v—44.

⁸² Patrz niżej przyp. 107, 108.

1512⁸³—1522⁸⁴ w rękach królewskich miasto Kock oraz wsie Górka, Tchrzew i Talczyn. Na podstawie takich źródeł jak: rejestry poborowe z lat 1552, 1580⁸⁵, rewizja dziesięcin w starostwie łukowskim z r. 1604⁸⁶, rejestr poborowy z r. 1620⁸⁷ i lustracja z r. 1654⁸⁸, można ustalić, że w XVI w., nie licząc oddzielnie położonych obiektów przemysłowych⁸⁹, do starostwa łukowskiego należało 38 miejscowości. Jeżeli do tego dodamy wymienione wyżej miasto Serokomłę i 4 wsie należące do króla przed r. 1557 i 1562 (o tym mowa niżej), to ogólna liczba miejscowości królewskich wzrosnąć do 43, w tym 3 miasta: Łuków, Radzyń i Serokomla. W stosunku do ogólnej liczby osad na omawianym terenie w r. 1580 (272) stanowiło to ok. 16%. Faktycznie w tym roku było jednak trochę mniej miejscowości królewskich, gdyż, jak dowiemy się niżej, miasto Serokomla oraz pozostałe dobra królewskie w jej okolicy (Czarna, Hordzież, Ruda, Zakępie) znajdowały się już w rękach Firlejów⁹⁰. Po odliczeniu tych miejscowości w r. 1580 w Łukowskim znajdowało się jeszcze ok. 14% królewszczyzn w stosunku do ogólnej liczby osad występujących na tym terenie w tym roku.

⁸³ Dokument Zygmunta Starego z r. 1512, AGAD, MK, sygn. 25, k. 217 — — Recipimus ab eodem domino episcopo [płockiego] oppidum Koczko in terra Lublinensi situm cum villis Thalczin, Gorka, Pozarow, Tharkawicza, et Lyvsawa circumstantiis ac pertinentiis ac cum iure patronatus — — et loco praefati oppidi villarumque praedictarum praelibato reverendo praesulo domino Erazmo episcopo Plocensi suisque omnibus successoribus episcopis Plocensibus oppidum nostrum Raczansz nuncupatum cum iure patronatus tanquam ecclesiae propinquum in terra Plocensi situm, ita late longe ac circumferentialiter cum suis pertinentiis et motis prout ab antiquo limitatum est et extinctum et prout nunc venerabilis Nicolaus Kossobuczki eadem bona tenet, dedimus, donamusque ac bona pro bonis commutavimus donamus ac permutavimus — —". Por.: W. H. Gawarecki, *Wiadomość historyczna o kościele parafialnym w mieście Raciążku kujawskim nad Wisłą*, w powiecie wrocławskim, guberni warszawskiej, położonym, „Pamiętnik Religijno-moralny”, S. I, XIII (1847), s. 278; B. Chlebowski, *Kock*. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883 (dalej, SG), s. 233; A. Bocheński, *Beitrag zur Geschichte der gutherrlich-bauerlichen Verhältnisse in Polen auf Grund archivalischer Quellen, der Herrschaft Kock*, I Teil, Kraków 1895, s. 66. Mylną datę zamiany tych dóbr — 1502 podają *Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych* (dalej AKRSW), AGAD, AKRSW, sygn. 4625, 4628, 4629, 4630, 4631, wszystkie nieliczbowane.

⁸⁴ Dokument Zygmunta Starego z r. 1522 (AGAD, MK, sygn. 37, k. 346—346v. W dokumencie tym król nadaje na własność Mikołajowi z Dąbrowicy Firlejowi, dzierzawione już przez niego dobra kockie — — cum consensu et consilio consiliorum nostrorum in hac conventione [sejm piotrkowski] reifecimus, dono perpetue et inrevocabiler oppidum nostrum regale Coczko ad nostram regiam mensam pertinentem cum villis Tharkawicza, Lussawa, Gorka, Pozarow, Thalczin et Rogow in terra Lublinensi et districtu Lucoviensi sitis, ad praedictum oppidum ex antiquo pertinentibus et spectantibus — —. Por.: A. Boniecki, *Herbarz polski*, cz. I, t. V, Warszawa 1902, s. 288; A. Wyczański, (wyd.), *Lustracja województwa lubelskiego*, 1565, Wrocław 1959, s. XII.

⁸⁵ ZD XIV, s. 390—404, 408—431.

⁸⁶ A. Kap. Krak., *Liber priv.* nr 10, s. 7—9.

⁸⁷ *Rejestr poborowy woj. lub.*, s. 159—204; por. J. R. Szaflik, *Stosunki gospodarczo-społeczne*, s. 55 (mapka).

⁸⁸ AGAD, Dział XVIII — lustracja, nr 40, s. 54—124.

⁸⁹ Rewizja dziesięcin wymienia: Baranek, Mercha, Kuznica, Wójt, (A. Kap. Krak., *Liber priv.* nr 10, s. 7—9) oraz dokument biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego z 30 lipca 1604 (A. Kap. Krak., *Liber priv.* nr 9, k. 87—87v), w którym są one wszystkie wymienione, jak też rejestr poborowy z r. 1620, (*Rejestr poborowy woj. lub.*, s. 163 — Baranek Mlinarski).

⁹⁰ Patrz niżej, przyp. 107, 108.

Taki stan istniał w r. 1580. Nie znaczy to jednak, że w okresie wcześniejszym powyższy stosunek wyglądał tak samo. Dobra królewskie w Łukowskiem z jednej strony stopniowo kurczyły się, z drugiej zaś powiększały się o świeżo zakładane wsie i miasta. Ze streszczenia dokumentu z r. 1415 dowiadujemy się o nadaniu przez Władysława Jagiełłę najpierw bliżej nieznanym Kozietule i Łosiowi a później Mikołajowi Cebulce z Czechowa pustki nad rzeką Białką, na której później powstały wsie Wyżna Białka i Niżna Białka, czyli Kozirynek⁹¹.

Dokładniejsza analiza wykazu miejscowości należących do parafii łukowskiej z r. 1418⁹² może wskazywać na to, że stosunek królewszczyzn do ogólnej liczby miejscowości na tym terenie kształtował się w tym czasie stosunkowo bardziej na korzyść własności królewskiej, niż w okresie późniejszym. Spośród 34 wsi należących do parafii łukowskiej, wyliczonych w dokumencie z r. 1418, 11 było zamieszkałych częściowo lub w całości przez kmieci, a 23 przez szlachtę. Z porównania tych danych z późniejszymi rejestrami poborowymi⁹³ wynika, że 6 spośród wsi zamieszkałych w r. 1418 przez kmieci, stanowiło w XVI i na początku XVII w. własność królewską. Pozostałe 5 było własnością szlachecką. Równocześnie z powyższego zestawienia wynika, że żadna z wsi zamieszkałych w r. 1418 przez szlachtę nigdy później nie była własnością królewską. Wydaje się, że dane te mogą wskazywać na to, że w r. 1418 wszystkie wsie zamieszkałe przez kmieci były królewszczyzna-

⁹¹ Patrz niżej na s. 33 przyp. 96 i 97.

⁹² *Zbiór dokumentów małop.*, Cz. I., nr 328, s. 420—423.

⁹³

Lp.	Nazwa miejscowości	1418		LBD		1531		1552		1580		1620	
		sz	kr	sz	kr	sz	kr	sz	kr	sz	kr	sz	kr
1.	Biała		11						+				+
2.	Kąkolewnica		4										
3.	Krasusze		4					+		+		+	
4.	Łazy		1					+		+		+	
5.	Łuków												
6.	Sęciaszka		4						+		+		+
7.	Strzyżew		6						+				+
8.	Trzebieszów		6						+		+		+
9.	Turów		9						+		+	+	
10.	Ulan		4		+				+			+	+
11.	Białka	1							+				
12.	Czerśń	3				+			+		+		
13.	Dębowica	1				+			+		+		
14.	Dminin	2				+			+		+		
15.	Domanin	5				+			+		+		
16.	Gołąbki Jezioro	1				+			+		+		
17.	Jastrzębie	3				+			+		+		
18.	Jeziora	2				+			+		+		
19.	Karwów	2				+			+		+		
20.	Ławki	2				+			+		+		
21.	Łupiny	2				+			+		+		
22.	Mościska	2				+			+		+		
23.	Nurzyna	3				+			+		+		
24.	Oprza	1											
25.	Radomyśl	2						+		+			
26.	Rozwadów	5						+		+			
27.	Sobole	1						+		+			
28.	Sochacz	2											
29.	Stoczek	1				+			+		+		
30.	Szczygły	4				+			+		+		
31.	Swidry jedno i drugie	4				+			+		+		
32.	Wierzejki	4				+			+		+		
33.	Zarzędze	4				+			+		+		
34.	Domaszewnica	4	1			+			+		+	+	
35.	Krasew	1	4			+			+		+	+	

mi. Na tej podstawie można by wysunąć hipotezę o stopniowym zmniejszaniu się w ciągu XV w. własności królewskiej na rzecz posiadłości szlacheckich. Jeśli chodzi o odwrotny proces, mianowicie o przechodzenie własności szlacheckiej w ręce królewskie, to na terenie ziemi łukowskiej zaznaczył się on bardzo słabo. Znane nam są tylko dwa takie wypadki. W pierwszym chodzi o wspomnianą już wyżej pustkę nad rzeką Białką, która po pierwszym jej nadaniu Kozietule i Łosiowi z powrotem wróciła do króla⁹⁴. Król zaś nadał ją powtórnie Cebulkom, którzy w r. 1420 lokowali obok niej wieś Niżną Białkę⁹⁵, czyli późniejszy Kozirynek⁹⁶. Ten zaś z kolei w latach 1456—1468 przeszedł na własność króla⁹⁷. Wypadki te niewątpliwie łączyły się z trudnościami gospodarczymi szlacheckich właścicieli tych wsi⁹⁸.

Obok procesu przechodzenia niektórych wsi z rąk królewskich do szlachty, można zaobserwować w źródłach z XV i XVI w. proces rozwoju tej wła-

⁹⁴ Patrz wyżej, s. 32.

⁹⁵ *Księga podk. łukowska*, k. 105 bis — — reproduxerunt coram nobis privilegium eorum antiquum sub titulo et sigillo prefati olim generosi Nicolai Czebulcze et ipsius manu propria subscriptum sub data in domo ipsius in Czechow prope Lublin feria quarta in Crastino Assumptionis Sancte Marie dei genitricis gloriose anno Domini Millesimo quadringentesimo vicesimo, que (!) testificatur, quod idem Nicolaus Czebulka cupiens hereditati perpetue sue byalcze condicionem facere meliorem ex alia parte fluminis dicti Byalka propter loci convenientiam in ambitu et iure eiusdem hereditatis[...] a) villulam aliam dictam Nizna Byalka locavit in qua sculteciam pro tunc fundavit et dotavit ut hoc ipsum privilegium lacius obloquitur — — a) jeden wyraz nieczytelny. Mikołaj Cebulka lub Cebulka znany jest jako sekretarz Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda. Tamże — — quod olim Nobili Nicolao Czebulcze preclari principis olim Alexandri alias Vitoldi ducis Lithuanie secretario — — Por.: J. Bartoszewicz, *Mikołaj Cebulka*, „Tygodnik Illustrowany”, II (1860), nr 57 (1860), s. 533—534.

⁹⁶ W dokumencie z r. 1539 (AGAD, MK, sygn. 57, k. 97—101) kilkakrotnie występują zamiennie Niżna Białka i Kozirynek obok miasta Kozirynek, które należy utożsamiać z Radzyniem. Obok zaś Niżnej Białki istniała Wyżna Białka, tamże — — attendit tamen duas villas hoc nomine Bialka vocatas, videlicet, superiorem et inferiorem dictam Niżna — — Wyżna Białka stanowiła w tym czasie własność Kazanowskich, a Niżna Białka czyli Kozirynek, do której Kazanowscy rościli sobie prawo, należała do króla. Również w lustracji z r. 1565 (A. Wyczański, *Lustracja*, s. 47—48) jasno występuje tożsamość Niżnej Białki i Koziegorynku, jak też miasta Radzyna z miastem Kozirynek.

⁹⁷ Należy przyjąć, że w r. 1456 Mikołaj i Wojciech Cebulkowie fundowali kościół w Niżnej Białce, chociaż w zachowanym dokumencie jest mowa tylko o fundacji kościoła w Białce, dalej zaś występuje wzmianka o tym, że są oni właścicielami wsi Białka i Kozirynek. (Rep. 60A179, k. 105v—107). Wydaje się, że w tym czasie nie było jeszcze w praktyce rozróżnienia między późniejszymi wsiami Niżną Białką i Wyżną Białką. Nie było to potrzebne, ponieważ wsie te należały do jednych właścicieli — Cebulków. Rozróżnienie na Niżną Białkę czyli Kozirynek i Wyżną Białkę stało się konieczne z chwilą zmian w stosunkach własnościowych, jakie tu miały miejsce w drugiej połowie XV w. Można bowiem przypuszczać, że Niżna Białka czyli Kozirynek przeszła na własność króla przed lokacją miasta Radzyna—Kozirynek w roku 1468 (AGAD, AKRSW, sygn. 3917, nr aktu 210) i od tego czasu stała się ona wsią podmiejską a potem przedmieściem tego miasta. (AGAD, MK, sygn. 57, k. 98—98v — dok. z r. 1538). Nie jest wykluczone, że w tym czasie na własność królewską przeszła także Wyżna Białka, która następnie do stała się od króla Kazanowskim, lub też Kazanowscy wykupili ją wprost od Cebulków. W każdym razie są w jej posiadaniu na początku XVI w. (*Księga podkomorska łukowska*, k. 105 bis, (ok. 1507); k. 20 (1512)). Poruszone tu kwestie mogą jednak wyjaśnić dopiero przyszłe badania.

⁹⁸ Problem zwracania panującemu ziemi celem jej zagospodarowania porusza F. Bujak (*Studia nad osadnictwem Małopolski*, „Rozprawy Akademii Umiejętności”, XLVII (1908), s. 224—230).

sności, wyrażający się m. in. dość dużą liczbą lokacji wsi i miast królewskich.

Lokacje te były niewątpliwie wyrazem rozwoju gospodarczego królewskiego w Łukowskiem.

Około r. 1424 miała miejsce lokacja wsi Ulan⁹⁹. Wiadomo również, że w r. 1457 Kazimierz Jagiellończyk lokował na prawie magdeburskim wieś Trzebieszów¹⁰⁰. Spośród miast najwcześniej lokowany był Łuków. Lokację jego na prawie magdeburskim przeprowadził Władysław Jagiełło w r. 1403¹⁰¹. Z dokumentu lokacyjnego wynika, że ośrodek miejski istniał tu już przed tym rokiem. Następnie w r. 1468 Kazimierz Jagiellończyk zezwolił na lokację na prawie magdeburskim miasta Radzyń-Kozirynek, położonego obok wsi królewskiej Biała i Kozirynek, na dawnej pustce zwanej Radzików. Lokację tego miasta przeprowadził podkomorzy lubelski i starosta kazimierski Grot z Ostrowa, który m. in. był również dzierżawcą sąsiedniej wsi Białej¹⁰².

Obok wymienionych wyżej lokacji, znamy również, że źródła z XVI w. szereg lokacji wsi i miast na surowym korzeniu w zachodniej i północno-wschodniej części ziemi łukowskiej. Powstawanie nowych osad odbywało się tu kosztem trzebieży obszarów puszczańskich. Tak więc przed r. 1545 miały miejsce lokacje na surowym korzeniu wsi: Czarna, Zakepie i Ruda¹⁰³, położonych w południowo-zachodniej części Łukowskiego. Mniej więcej w środku tego kompleksu nowych wsi lokowano na surowym korzeniu, na prawie magdeburskim, miasto Serokomle. Lokację tego miasta przeprowadził Piotr Kijeński na podstawie dokumentu króla Zygmunta Starogo z r. 1537¹⁰⁴. Nazwa jego pochodzi od herbu Kijeńskich „Serokomla”. Wydaje się, że lokacji powyższych wsi również dokonał Piotr Kijeński, który w tym czasie, podobnie jak w wypadku Serokomli, był ich dzierżawcą¹⁰⁵. Powyższe miejscowości powstały w pobliżu najstarszej na tym terenie, występującej w źród-

⁹⁹ Świadczy o tym wzmianka w wydanej przez H. Oprawko i K. Schuster, *Lustracji województwa lubelskiego*, 1661, Wrocław 1962, s. 8, o dokumencie Władysława Jagiełły dotyczącym wójtostwa w Ulanie, jak również wzmianka o tym wójtostwie w dokumencie z r. 1437 (KDMp, IV, nr 1331, s. 315—318).

¹⁰⁰ Wzmianka o dokumencie lokacyjnym wsi Trzebieszów z r. 1457 występuje w lustracji z r. 1654 (AGAD, Dział XVIII — lustracja nr 40, s. 119 — — pokazała gromada przywilej św. pamięci króla — — Władysława de data Warszwaię die 8 Martij anno 1633 confirmationis privilegii originalis serenissimi Casimiri Regis de data in Lukow Anno 1457 quo haec villa iure Magdeburgieo locata est cum advocatia ibidem in duobus laneis liberis super triplum campum cum usibus eorum et mellificis cum silva et censu mellis, taberna penes eosdem laneos construenda, tertio denario de re iudicata, sexto de censu de singulis laneis cmethonibus item stagno seu piscina circa eandem villam — —).

¹⁰¹ Znane nam są dwie kopie dokumentu lokacyjnego Łukowa, wydanego 23 czerwca 1403 r. w Szczekarzowie. Jedna kopia występuje w transumpcie Zygmunta Starogo z r. 1534 (AGAD, *Pergaminy*, sygn. 3765) i druga nieco późniejsza w transumpcie Zygmunta Augusta z r. 1555 (AGAD, *Pergaminy*, sygn. 3854).

¹⁰³ Dokument lokacyjny miasta Radzyna-Koziegorynku został wydany przez króla Kazimierza Jagiellończyka na ręce dzierżawcy Koziegorynku i sąsiedniej wsi Białej, Grota z Ostrowa, podkomorzego lubelskiego. Streszczenie tego dokumentu znajduje się w AGAD, AKRSW, nr 3917, nr aktu 210; por. również AGAD, Dział XVIII — lustracja nr 39, k. 36 i n. Tenże Grot był również w tym czasie starostą kazimierskim, *Lubelska księga podkomorska*, s. 127—131).

¹⁰⁴ A. Kurii Krak., AEp nr 25, k. 51v—52v.

¹⁰⁵ AGAD, AKRSW, sygn. 3195, k. 77v.

¹⁰⁵ (Por.: streszczenie dokumentu z r. 1545 (A. Kurii Krak., AEp nr 25, k. 51v—52v); *Rejestr poborowy z r. 1552* (ZD XIV, s. 402, 404); dokumenty z r. 1556 (AGAD, MK, sygn. 89, k. 43—44).

łach już od pierwszej połowy XV w.^{105a}, wsi Hordzież. Dwie z nich, mianowicie miasto Serokomla i wieś Ruđa, według dokumentów z r. 1557 powstały nawet wprost *in fundo* wsi Hordzież¹⁰⁶.

W streszczeniu dokumentu z r. 1562 spotykamy również wzmiankę o mieście Hordzież¹⁰⁷. Lokacja tego miasta łączyła się prawdopodobnie ze zmianami w stosunkach własnościowych, jakie miały miejsce na tym terenie w owym czasie.

Wspomniane dobra królewskie stopniowo przeszły w drugiej połowie XVI w. na własność Firlejów. Jan Firlej początkowo dzierżawił wieś Rudę oraz pewne części miasta Serokomla i wsi Hordzież a od r. 1557¹⁰⁸ objął je w posiadanie z nadania królewskiego. Ze wspomnianego streszczenia dokumentu z r. 1562 dowiadujemy się, że w tym czasie król zezwolił Janowi Firlejowi wykupić z rąk dzierżawców Stanisława i Krzysztofa Kijeńskich¹⁰⁹ miasto Hordzież oraz wsie: Czarna, Zakępie i część miasta Serokomla. Chodzi tu prawdopodobnie o tę część, która dotąd pozostawała jeszcze w rękach królewskich. Można przypuszczać, że nieudanej próby lokacji miasta Hordzież dokonali wymienieni dzierżawcy, Stanisław i Krzysztof Kijeńscy, na tej części wsi Hordzież, która pozostała przy nich do r. 1562. Prawdopodobnie chcieli oni przez to poprawić swoją pozycję na tym terenie po utracie dużej części królewskich. Zbyt silna konkurencja gospodarcza znajdującego się już obok miasta Serokomla była jednak, jak się wydaje, przyczyną niepowodzenia tej lokacji¹¹⁰.

Przed r. 1548 lokowano również szereg wsi królewskich, jak: Domanice, Wola Domanicka, Przewory, Stoczek, Rowcze, Gręzówka i Klimki, położonych w północno-zachodniej, silnie zalesionej i zabagnionej części ziemi łukowskiej, nad górną Muchawką i źródłami Krzyny Południowej oraz wsie: Brzozowica i Dębowierzchy¹¹¹, leżące koło Trzebieszowa, podobnie jak powyższe w miejscu bardziej zalesionym i podmokłym. W drugiej połowie XVI w. miały także miejsce lokacje na surowym korzeniu, najprawdopodobniej zanikłej po r. 1418 wsi Jagodne¹¹² oraz sąsiadującej z nią wsi Ługowa Wola, zwanej później (1781) Wolą Świątkową¹¹³.

^{105a} Zbiór dok. małop., Cz. II, nr 500, s. 244—247; MRRS, I, nr 470, s. 25; LBD, II, s. 560.

¹⁰⁶ AGAD, MK, sygn. 89, k. 422 — — *quam villam Chordzieza una cum bonis praefatis oppido Serokomla et villa Ruda in fundo eiusdem villae Chordieza locatis* — —

¹⁰⁷ AGAD, MK, sygn. 95, k. 577v [Consensus] *datum magnifico Joanni de Dambrowica palatino Lublinensi et capitaneo Casimiriensi quod possit redimere oppidum Chordieza et villas Zakępie ac sortem oppidi Serokomla de manibus nobilium Stanisłai Christophori cum advitalitate loco* — —

¹⁰⁸ AGAD, MK, sygn. 89, k. 422—422v, 450v, 452. Por.: A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, V, s. 290.

¹⁰⁹ A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, X, s. 70.

¹¹⁰ Hordzież występuje w źródłach późniejszych już jako wieś (rejesty poborowe z lat 1580 (ZD XIV, s. 423), 1620 (*Rejestr poborowy woj. lub.*, s. 192).

¹¹¹ Por.: dokument z r. 1548 (AGAD, MK, sygn. 74, k. 282—286v). Spośród wsi wymienionych w tym dokumencie jako lokowanych na surowym korzeniu istnienia Domanickiej Woli nie potwierdzają późniejsze źródła (ZD XIV, s. 390—391 (1552); MRPS, Cz. V, t. 1, nr 3619, s. 207 (1567); ZD XIV, s. 408—413 (1580); *Rewizja dziesięcin* z r. 1604 (A. Kap. Krak., *Liber priv.*, nr 10, s. 7—9).

¹¹² Patrz przyp. 23.

¹¹³ O lokacji Ługowej Woli, zwanej później (Rep. 60A104, s. 244) — — Wolą Ługowej a teraz Wolie Świątkowej swaney — — Wolą Świątkową, na surowym korzeniu świadczą jednobrzmiące wzmianki w dokumencie biskupa krakowskiego

Na terenie ziemi łukowskiej występowała również, choć w niewielkiej ilości, własność kościelna. Była to część posiadłości biskupstwa płockiego, skupiona nad Tyśmienicą i rzeką Czarną koło Kocka. Łącznie z Kockiem w Łukowskim były 4 miejscowości (Kock, Górka, Talczyn, Tchórzew)¹¹⁴ należące do tego biskupstwa. Dobra te, podobnie jak pozostałe, leżące w ziemi lubelskiej, przeszły w r. 1512 na rzecz króla w drodze zamiany na Raciąż¹¹⁵. W stosunku do ilościowego stanu ogólnego miejscowości na terenie ziemi łukowskiej w r. 1531 (202)¹¹⁶ własność kościelna stanowiłaby zaledwie niecałe 2%. Centralnym jej ośrodkiem było miasto Kock, lokowane na prawie magdeburskim w r. 1417¹¹⁷ na miejscu dawnej osady targowej¹¹⁸.

4. DROBNA WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

Najwięcej miejsca w Łukowskim zajmowała własność szlachecka. Zasadniczo stan ilościowy własności szlacheckiej w XVI w. i na początku XVII w. nie zmienił się. Biorąc pod uwagę liczbę miejscowości podaną w rejestrze poborowym z r. 1531, można obliczyć, że w tym czasie własność szlachecka w stosunku do ogólnego stanu ilościowego osad na tym terenie wynosiła ok. 83,5%¹¹⁹. Stosunek ten w zasadzie podobnie wygląda w r. 1620, w którym było ok. 84,5% miejscowości szlacheckich¹²⁰.

Własność szlachecka nie była jednak jednolita. W jej obrębie występuje duże zróżnicowanie. Ogólnie rzecz biorąc, można tu wyróżnić wyraźne zgrupowanie szlachty bogatej i średniozamożnej, posiadającej nawet do 12 wsi oraz duże kompleksy wsi zamieszkałych wyłącznie przez szlachtę cząstkową i zagrodową.

W XV i XVI w. większa własność szlachecka (szlachta bogata i średniozamożna) występuje na północy oraz w zachodniej i południowej części Łukowskiego. Nie licząc dzierżawców dóbr królewskich, można tu wymienić takich właścicieli większych kompleksów własnościowych, jak na północy Pru-

Bernarda Maciejowskiego z r. 1605 (A. Kap. Krak., *Liber priv.*, nr 9, k. 117v) i w aktach posiedzeń kapituły katedralnej w Krakowie pod datą 11 maja 1606 (A. Kap. Krak., *Acta capitularia*, nr 10, s. 63) — — de agris villarum Jagodne et Lugowa Wola in cruda radice locatarum sacrae regiae maiestatis proprietarum — —. Lokacja tej wsi prawdopodobnie nastąpiła przed r. 1580 a po 1552, gdyż rejestr poborowy z roku 1552 (ZD XIV, s. 390—392) jeszcze jej nie wymienia. Po raz pierwszy wieś tę wymienia rejestr z r. 1580 (ZD XIV, s. 408).

¹¹⁴ LBD, I, s. 629—630.

¹¹⁵ Patrz przyp. 83.

¹¹⁶ Patrz wyżej, s. 28.

¹¹⁷ *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacji, jako i osób prywatnych*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863 (dalej KDMzL), nr 154, s. 160—161; por.: K. Maleczyński, *Najstarsze targi*, s. 192. Lokację Kocka w r. 1417 potwierdza dokument z r. 1447, w którym występuje — — oppidum Koczko — — (KDMp, IV, nr 1488, s. 461—462).

¹¹⁸ KDMzK, nr 301, s. 342—346.

¹¹⁹ Według rejestru poborowego z r. 1531 około tego czasu istniało na omawianym terenie ok. 202 miejscowości (patrz wyżej, s. 28), z tego zaś w ziemi łukowskiej 162 miejscowości szlacheckie (L. Wenc, *Osadnictwo ziemi łukowskiej w XVI wieku*, Lublin 1955 (maszynopis), s. 21) i 6 w części parafii Wojcieszków, leżącej już w ziemi stężyckiej (patrz wyżej, s. 28). Razem więc na omawianym terenie było w tym czasie ok. 168 miejscowości szlacheckich.

¹²⁰ Według źródeł z początku XVII w. ok. r. 1620 istniało na omawianym terenie ok. 275 miejscowości (patrz wyżej, s. 29), przyp. 76, 77), w tym ok. 232 należące do szlachty.

szynscy i Siedleccy, na zachodzie zaś przedzieleni od Siedleckich dobrami królewskimi Kanimirowie, występujący koło Tuchowicza oraz bezpośrednio z nimi sąsiadujący od południowego zachodu Morawcowie i Mysłowscy, a od południa Jarczewscy. Na południowym zachodzie występują również Ciołkowie i Gojscy, których własność głównie skupiała się koło Wojcieszkowa i częściowo koło Tuchowicza oraz Rusieccy, posiadający swe dobra w obrębie parafii Adamów. W południowej części ziemi łukowskiej występują posiadający znaczne dobra w Lubelskiem¹²¹ Firlejowie, którzy w r. 1522 objęli w posiadanie, jako darowiznę królewską, dobra kockie, a w kilkadziesiąt lat później, jak już wspominaliśmy, królewszczyzn koło Serokomli¹²². W południowo-wschodniej części Łukowskiego występują również w omawianym okresie dobra Kazanowskich, położone zwłaszcza obok Radzynia.

Należy podkreślić, że wymieniona wyżej większa własność szlachecka ulegała w ciągu XVI w. ciągłemu procesowi rozwarstwienia. Na początku XVII w., jeśli pominiemy dobra Firlejów w liczbie ok. 8 wsi i 2 miast, występuje tu już jako najbogatsza tylko szlachta średniozamożna.

Oprócz wymienionych wyżej większych właścicieli ziemskich występuje w Łukowskim w XVI i na początku XVII w. szlachta cząstkowa, a zwłaszcza szlachta zagrodowa. Według rejestrów poborowych z XVI w. drobna szlachta zagrodowa skupia się tu głównie obok królewszczyzn, w środkowej i wschodniej części ziemi łukowskiej, na terenach ówczesnych parafii: Zbuczyn, Trzebieszów, Łuków, Ulan i częściowo Kozirynek¹²³.

Zróznicowanie w obrębie warstwy szlacheckiej najlepiej ilustrują podane niżej dane liczbowe; mianowicie na podstawie rejestru poborowego z r. 1620 Szaflik oblicza, że w Łukowskim w tym czasie należało ok. 30 wsi i 2 miasta do średniozamożnej szlachty¹²⁴. Do tej liczby należy dodać 12 wsi i 2 miasta, występujące w obrębie parafii Wojcieszków i Adamów i leżące już poza ziemią łukowską, które należały do tej samej kategorii własności¹²⁵. W sumie więc na interesującym nas terenie występowałyby około 52 miejscowości, należących do średniozamożnej szlachty. Z tego wynika, że w rękach tej szlachty znajdowało się w tym czasie 19% ogólnej liczby miejscowości (275) na tym terenie. Według rejestru poborowego z r. 1620, nie licząc 19 wsi, które częściowo były własnością szlachty cząstkowej, a częściowo zagrodowej¹²⁶, do szlachty cząstkowej należało 39 wsi, a więc 14% ogólnej liczby miejscowości w Łukowskim. Największy procent wsi należał tu jednak do szlachty zagrodowej. Według Szaflika wspomniany już rejestr poborowy z r. 1620 wymienia około 118 wsi szlachty zagrodowej¹²⁷, co stanowiło 47% wszystkich miejscowości na omawianym terenie. W XVI w. procent ten praw-

¹²¹ *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII, Kraków 1948—1958, s. 1—18; M. Stankowa, H. Gawarecki, *Wizja pałacu Firlejów w Dąbrowicy z 1694 r.*, „Rocznik Lubelski”, III (1960), s. 241—247.

¹²² Patrz wyżej przyp. 84 i s. 35.

¹²³ ZD XIV, s. 377—387 (1531); s. 390—401 (1552); s. 408—427 (1580). Por.: A. Pawiński, ZD XIV (wstęp), s. 106; L. Wenc, *Osadnictwo*, s. 9, 21; J. R. Szaflik, *O położeniu i walce klasowej*, s. 70.

¹²⁴ J. R. Szaflik, *Wieś lubelska w pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Lubelski”, III (1960), s. 116.

¹²⁵ *Rejestr poborowy z r. 1569* (ZD XIV, s. 338), wizytacja z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 250—251).

¹²⁶ J. R. Szaflik, *Wieś lubelska*, s. 116.

¹²⁷ L. c.

dopodobnie był jeszcze większy¹²⁸. Z powyższego wynika, że ziemia łukowska, to teren zamieszkały w przeważającej części przez drobną szlachtę. W obrębie województwa lubelskiego tutaj tworzyła ona największe skupisko¹²⁹. Ze wzmianek w *Księdze podkomorskiej łukowskiej z drugiej połowy XV w.* i z pierwszej połowy XVI w.¹³⁰ wynika, że szlachta ta występowała w Łukowskiem, podobnie jak na Mazowszu¹³¹ w organizacji rodu gniazdowego, zwanego też przez niektórych badaczy naturalnym, mieszczącego się w obrębie jednej wsi.

Wydaje się, że szlachta ta skupiona w rodach tworzyła tu najstarszy człon osadniczy. Pierwsze o niej ślady pochodzą jednak dopiero z początku XV w. Dostarcza ich przede wszystkim wspomniany już dokument biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z r. 1418, z którego dowiadujemy się, że w 24 osadach (pomijamy wieś Białkę¹³²) na terenie ówczesnej parafii łukowskiej (środkowa część Łukowskiego) mieszkało 61 rodzin szlacheckich¹³³. Średnio więc na jedną osadę wypada ok. 2,5 rodziny. Za tym, że była to szlachta bezkniecia może przemawiać to, że prawdopodobnie poza dwiema wsiami Domaszewnicą i Krasewem¹³⁴ pozostałe wyłącznie zamieszkiwała szlachta, nie mająca żadnych poddanych. Przypuszczenie to popierają również późniejsze źródła z XV i XVI w. Pomijając Oprzę i Sochacz, które, jak się wydaje, już w XV w. zanikły¹³⁵, wszystkie te wsie były w XVI w. zamieszkałe przez drobną szlachtę zagrodową¹³⁶. Brak źródeł nie pozwala dokładnie

¹²⁸ Ibid., przyp. 41.

¹²⁹ Ibid., s. 116.

¹³⁰ *Księga podkomorska łukowska, passim*. W procesach granicznych występują tu solidarnie spokrewnieni z sobą dziedzice całej wsi, którzy noszą to samo nazwisko lub przezwisko. Istnieje również w niektórych wypadkach świadomość pochodzenia od wspólnego protoplasty.

¹³¹ K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 192 oraz 154—216 passim. Por.: S. Russocki, *Mazowieckie rody gniazdowe. Kilka uwag w sprawie ich genezy i charakteru*, „Przegląd Historyczny”, LII (1961), z. 1, s. 3—9; tenże, *Formy władania ziemią w prawie ziemskim Mazowsza (Koniec XIV—połowa XVI wieku)*, Warszawa 1961, s. 23, 127—130. Na temat przewagi drobnej własności szlacheckiej w sąsiedniej ziemi liwskiej patrz A. Żaboklicka, *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV—XVI wieku, na przykładzie ziemi liwskiej*, „Przegląd Historyczny”, XLIX (1958), z. 2, s. 250—252. O drobnej szlachcie na Mazowszu Płockim por.: I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemene, A. Żaboklicka. Pod kierunkiem S. Herbsty, *Województwo płockie około 1578 r. W: Atlas historyczny Polski*, seria A: Mapy szczegółowe, t. II, Warszawa 1958, s. 64—69 oraz mapy nr 3, 5, 6.

¹³² Właściciele tej wsi są znani już z dokumentów z lat 1415, 1420, patrz wyżej, s. 32—33.

¹³³ *Zbiór dokumentów małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423. Por. tamże, s. XII.

¹³⁴ Tamże. W r. 1418 w Domaszewnicy były 4 rodziny szlacheckie i jedna kmieca, w Krasewie były 4 rodziny kmiecie i 1 szlachecka. Wsie te później były zamieszkałe przez drobną szlachtę zagrodową (Domaszewnica — *Księga podk. łukowska*, k. 144 (1505); k. 110v, 114—114v (1507); k. 24v, 33v, 34v, 69v (1508); k. 153 (1522); ZD XIV, s. 377, 381 (1531); s. 391 (1552); s. 411 (1586); Krasew — *Księga podk. łukowska*, k. 12 (1510); k. 52v (1515); ZD XIV, s. 380 (1531); s. 400 (1552); s. 426—427 (1580).

¹³⁵ Wsi tych nie wymieniają żadne inne źródła poza dokumentem biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z r. 1418 (*Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 238, s. 420—423).

¹³⁶ Czerśl — *Księga podk. łukowska*, k. 19 (1521); ZD XIV, s. 377, 382 (1531); s. 392 (1552); s. 410 (1580). Dębowica — ZD XIV, s. 377, 382 (1531); s. 392 (1552); s. 412 (1580). Dminin — *Księga podk. łukowska*, k. 74 (1508); k. 14 (1510); ZD

ustalić, skąd napływało drobne rycerstwo na teren ziemi łukowskiej. Jak już zaznaczono, analogię do tego typu osadnictwa można spotkać głównie na Mazowszu, co być może potwierdza wysunięte już dawniej przypuszczenie o mazowieckim pochodzeniu najstarszego osadnictwa ziemi łukowskiej¹³⁷.

Podobnie jak na Mazowszu w XV w.¹³⁸ drobna własność szlachecka w Łukowskim stale się rozwija. Źródła z XV i XVI w. pozwalają na dość dokładne prześledzenie tego procesu, polegającego na rozradzaniu się poszczególnych rodów szlacheckich i w związku z tym na dzieleniu się starych lub też zakładaniu w ich sąsiedztwie nowych wsi, których wzajemne więzi oparte na wspólnocie rodowej stopniowo rozluźniają się. W ten sposób powstało w Łukowskim dość dużo wsi o dwuczłonowych nazwach, z których pierwszy człon stanowił nazwę wsi macierzystej, drugi zaś nazwę wsi z niej wydzielonej lub powstałej obok niej. Drugi człon nazwy spełniający rolę wyróżnika, jak wykazuje analiza niektórych źródeł z początku XVI w., pochodził od nazwiska spokrewnionej grupy szlacheckiej, która spowodowała powstanie danej wsi, albo od nazwy topograficznej. Zachowanie nazwy wsi

XIV, s. 377, 382 (1531); s. 391, 392 (1552); s. 412 (1580). Domanin — *Księga podk. łukowska*, k. 73, 74—74v (1508); k. 76v (1510); k. 1 (1512); k. 108v (ok. 1517); ZD XIV, s. 386—397 (1531); s. 401 (1552); s. 426 (1580). Jastrzębie i Jastrzębie (Łupiny) — *Księga podk. łukowska*, k. 64, 65—65v, 66v, 67v (1507); AGAD, MK, sygn. 26, k. 5 (1511); *Księga podk. łukowska*, k. 128 (1529); ZD XIV, s. 377, 381 (1531); s. 391—392 (1552); s. 409—410 (1580). Jeziora i Jeziora Gołąbki — *Księga podk. łukowska*, k. 14 (1510); ZD XIV, s. 377, 382 (1531); s. 392 (1552); s. 411, 413 (1580). Karwów — *Księga podk. łukowska*, k. 35v (1504); k. 142, 142v, 143v (1505); k. 37v (1510); k. 1—1v (1512); ZD XIV, s. 385 (1531); s. 399 (1552); s. 419 (1580). Ławki — ZD XIV, s. 382 (1531); s. 392 (1552); s. 409 (1580). Mościska — *Księga podk. łukowska*, k. 46—46v, 63 (1507); k. 75v (1510); ZD XIV, s. 379, 385 (1531); s. 398—399 (1552); s. 420 (1580). Nurzyna — A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34—35v (1500); *Księga podk. łukowska*, k. 142—142v, 143, 144—144v (1505); k. 45—45v, 109v, 113, 114, 114v, 117 (1507); k. 15v, 16—17v, 18—18v, 37—37v, 75 (1510); k. 5 (ok. 1511); k. 42 (1512); ZD XIV, s. 381 (1531); s. 391 (1552 — nazwa zniekształcona — Kurzyna — por.: oryginał tego tekstu ASK, Od. I nr 33, k. 368); s. 412 (1580). Radomyśl — *Księga podk. łukowska*, k. 29v (1508); k. 8v (1509); AGAD, MK, sygn. 26, k. 5 (1511); *Księga podk. łukowska*, k. 47, 102v—103v (1517); k. 126—127 (1528); k. 127v—129v (1529); ZD XIV, s. 383 (1531); *Księga podk. łukowska*, k. 123 (1545); ZD XIV, s. 396 (1552); s. 413 (1580). Rozwadów — ZD XIV, s. 386 (1531); s. 400—401 (1552); s. 427 (1580). Sobole — A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34—35v (1500); *Księga podk. łukowska*, k. 109 (1507); ZD XIV, s. 386 (1531); s. 400 (1552); s. 427 (1508). Stoczek (Stok — par. Ulan) — *Księga podk. łukowska*, k. 63v, 109v (1507); ZD XIV, s. 386 (1531); s. 400, 401 (1552); s. 425 (1580). Szczygły — *Księga podk. łukowska*, k. 14 (1510); ZD XIV, s. 381 (1531); s. 391 (1552); s. 410, 411 (1580). Świdry Górne i Dolne — *Księga podk. łukowska*, k. 43v (1507); k. 24v—26v, 28, 29, 33, 69v (1508); k. 14 (1510); ZD XIV, s. 381 (1531); s. 391 (1552); s. 410 (1580). Wierzejki — *Księga podk. łukowska*, k. 68—69, 99—99v, 110v, 117v, 117 bis — 117 bis v (1507); k. 21—22v (1508); AGAD, MK, sygn. 23, s. 400—401 (1508); *Księga podk. łukowska*, k. 9v, 10v (1509); k. 5 (1511); ZD XIV, s. 385 (1531); s. 399 (1552); s. 421 (1580). Zarzecze (Zarzyc Łukowski) — *Księga podk. łukowska*, k. 22—23v (1508); k. 9v (1509); k. 108 (ok. 1517); ZD XIV, s. 382 (1531); s. 392 (1552); s. 412 (1580).

¹³⁷ J. Natanson—Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 286—287. Na posuwanie się osadnictwa we wczesnym średniowieczu w górę Bugu oraz na problem jego napływu na teren międzyrzecza Bugu i Wieprza zwrócono już dawniej uwagę (K. Potkański, *Kraków przed Piastami*, W: *Rozprawy Akademii Umiejętności*, Wydział Historyczno-Filozoficzny, seria II, t. X (1898), s. 105—106; tenże, *Granice biskupstwa krakowskiego*, s. 24—25).

¹³⁸ K. Tymieniecki, *Procesy twórcze*, s. 192—193; S. Russocki, *Formy władania*, s. 24—29.

macierzystej zaznaczało dawną przynależność do danego gniazda rodowego, wydzielonej w nową wieś grupy szlacheckiej. Jednocześnie zaś dawało podstawę do wytworzenia się nowej wspólnoty rodowej.

Problem drobnej szlachty jest aktualny do dzisiaj¹³⁹. Zagadnienie rozwoju drobnej szlachty w Łukowskiem zasługuje na oddzielne opracowanie. Ze względu na odrębność tego zagadnienia nie będziemy się tu nim zbyt szczegółowo zajmować. Na tym miejscu pragniemy tylko zasygnalizować jego istnienie na przykładzie rozwoju jednego takiego skupiska wsi, powstałych w oparciu o wieś Krasusze.

Wieś ta pojawia się po raz pierwszy w r. 1418. Prawdopodobnie, jak można sądzić z występowania w dokumencie Jastrzębca z r. 1418 czterech rodzin kmiecych¹⁴⁰, jak się wydaje jedynych jej mieszkańców w tym czasie, stanowiła ona początkowo własność królewską¹⁴¹. W źródłach z drugiej połowy XV w. jest ona jednak już zanotowana jako własność drobnej szlachty zagrodowej¹⁴². Ze wzmianek w *Księdze podkomorskiej łukowskiej* oraz w rejestrach poborowych z XVI w. wynika, że w oparciu o tę najstarszą wieś Krasusze powstało w okresie do końca XVI w. kilka położonych obok siebie wsi, jak: Krasusze Gołowierzchy¹⁴³, Krasusze Wola Konopna¹⁴⁴, Krasusze Łąka¹⁴⁵, Krasusze Marcinowięta¹⁴⁶, Krasusze Miklusze¹⁴⁷, Krasusze Zembry¹⁴⁸, Wola Zembrowa¹⁴⁹, Krasusze Smolanka (lub też Wola Krasuska zwana Smolna)¹⁵⁰, Krasusze Żaki¹⁵¹. Wydaje się, że większość spośród tych wsi zawdzięcza swe powstanie szlachcie zamieszkującej pierwotną wieś Krasusze. Stąd też nazwy powyższych wsi w większości prawdopodobnie pochodzą od nazwisk lub przydomków używanych przez szlachtę w obrębie wsi macierzystej. Z dużym prawdopodobieństwem można to stwierdzić w wypadku wsi Krasusze Zembry. Mianowicie, w r. 1507 równocześnie z pojawieniem się w źródłach tej wsi, spotykamy wzmianki o szlachcie, noszącej nazwisko „Ząmbr”, zamieszkującej macierzystą wieś Krasusze¹⁵². Można zatem przy-

¹³⁹ A. Zajączkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961. Por. omówienie tej książki: J. Maciszewski, *W sprawie kultury szlacheckiej* (A. Zajączkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961), „Przegląd Historyczny” LIII (1962), z. 3, s. 539—546; S. Russocki, *Formy władania*.

¹⁴⁰ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423.

¹⁴¹ Patrz wyżej, s. 34.

¹⁴² *Księga podk. łukowska*, k. 133, 133v (1480); k. 81, 83v, 84v (1484); k. 95v—96v (ok. 1480—1490); k. 38v (1491); k. 32v, 132 (koniec XV w.).

¹⁴³ *Księga podk. łukowska*, k. 43v, 47v (1507); k. 21, 33—33v (1508); k. 40v (ok. 1510); k. 54 (ok. 1520); k. 151—152v (1522); ZD XIV, s. 379 (1531); s. 398 (1552); s. 422 (1580).

¹⁴⁴ ZD XIV, s. 421 (1580).

¹⁴⁵ *Księga podk. łukowska*, k. 79 (ok. 1510); ZD XIV, s. 399 (1552).

¹⁴⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 151v (1522); ZD XIV, s. 379 (1531); s. 422 (1580).

¹⁴⁷ ZD XIV, s. 398 (1552); s. 421 (1580).

¹⁴⁸ *Księga podk. łukowska*, k. 43v, 117v (1507); k. 40—40v, 78v, 79—79v (ok. 1510); k. 5 (1511); k. 54 (1520); k. 54v (ok. 1520); k. 149v (1521); k. 151v—153 (1522).

¹⁴⁹ *Księga podk. łukowska*, k. 79 (ok. 1510); ZD XIV, s. 421 (1580).

¹⁵⁰ *Księga podk. łukowska*, k. 47, 107v (1517); ZD XIV, s. 379 (1531); s. 398 (1552); s. 421 (1580).

¹⁵¹ ZD XIV, s. 422 (1580).

¹⁵² *Księga podk. łukowska*, k. 110v (1507) — — Lassota Ząmbr de Krassusza — —, k. 113v — — nobili Mathiae Ząmbr de Crassusze — —.

puszczać, że nazwa wsi Krasusze Zembry pochodzi od nazwiska tej szlachty. Przypuszczenie to potwierdzają inne analogie z terenu ziemi łukowskiej¹⁵³.

5. WIĘKSZA WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

Można przypuszczać, że szlachta bogata i średniozamożna pojawiła się w Łukowskim później niż szlachta cząstkowa względnie zagrodowa. Wskazuje na to już jej charakterystyczne rozłożenie się na terenach pogranicznych ziemi łukowskiej. Spróbujmy przynajmniej w ogólnych zarysach prześledzić rozwój ważniejszych kompleksów własnościowych tej szlachty w Łukowskim.

Na północnym wschodzie ziemi łukowskiej znajdowały się dobra Pruszyńskich. Z dokumentu fundacyjnego parafii pruszyńskiej z r. 1430 dowiadujemy się, że właścicielem Pruszyzna był w tym czasie Jan Pruszyński¹⁵⁴. Na początku XVI w. Pruszyńscy występują tu jako właściciele wsi: Pruszyń¹⁵⁵, Grubale¹⁵⁶, Stok¹⁵⁷, i Błogoszcza¹⁵⁸. Wieś Stok prawdopodobnie istniała już przed r. 1471, z tego bowiem roku pochodzi pierwsza o niej wzmianka¹⁵⁹.

¹⁵³ Por. np. Jastrzębie Śmiary — pierwsza wzmianka o tej wsi pochodzi z r. 1511 (AGAD, MK, sygn. 26, k. 5). Już jednak w r. 1507 występuje — — Jakub Smyra de Jastrzabie — —. Ze wzmianki tej wynika, że szlachta o nazwisku Śmiara pierwotnie znajdowała się na terenie wsi Jastrzębie. Wieś Radomyśl Klimunty występuje w r. 1517 (*Księga podk. łukowska*, k. 103—103v). W r. 1529 (tamże, k. 127—127v, 128) występuje obok wsi Radomyśl Klimunty szlachta o nazwisku Klimuntowie na terenie wsi Radomyśl. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z wypadkiem utożsamiania tej grupy szlachty z wsią Radomyśl Klimunty, Szaniawy Salomony. W r. 1511 (*Księga podk. łukowska*, k. 4) występuje — — Salomon haeres de Schaniawy ab una et nobiles Anna consors olim nobilis Mathiae et Anna Katherina, filiae olim nobilis Jacobi — — haeredum de alia Schaniawy — —. W r. 1512 (tamże k. 42) występuje — — villam dictam Schaniawy ab una et inter villam sive haereditatem dictam alia Schaniawy — —. Obydwie te wzmianki świadczą o istnieniu w Szaniawach grupy szlacheckiej o nazwisku Salomon. Od niej też, jak wynika z powyższej wzmianki z r. 1512 wzięła nazwę wieś Szaniawy Salomony. Na podstawie powyższych wzmianek można stwierdzić, że najpierw pojawiały się odpowiednie nazwiska szlachty, a potem dopiero analogiczne nazwy wsi. Należy również podkreślić, że rejestry poborowe z XVI w. często wymieniają nazwiska szlacheckie identyczne z nazwami wsi w Łukowskim (ZD XIV, s. 377—387 (1531); s. 390—402 (1552); s. 408—431 (1580). Przytoczone wzmianki mogą popierać powyższe przypuszczenie, że nazwy nowych wsi drobnoszlacheckich kształtowały się w oparciu o nazwiska szlachty zagrodowej. Podobny proces rozwoju drobnej własności szlacheckiej (powstawanie wsi w oparciu o wieś macierzystą) można zauważyć również na Podlasiu, które w XIII—XVI w. w znacznej części zostało skolonizowane przez drobną szlachtę mazowiecką (ZD XVII, Cz. II, s. 180—181).

¹⁵⁴ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 425, s. 128—129.

¹⁵⁵ *Księga podk. łukowska*, k. 67v (1507); Rep. 60A179, k. 178 (dok. z r. 1512); *Księga podk. łukowska*, k. 49v (1514); MRPS IV, t. 2, nr 11221, s. 155 (1517); *Księga podk. łukowska*, k. 102v (1517); ZD XIV, s. 380 (1531); ASK, Od. I nr 33, k. 194v (1533); ZD XIV, s. 401 (1552).

¹⁵⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 147—147v (1507); ZD XIV, s. 380 (1531); ASK, Od. I nr 33, k. 195 (1533); ZD XIV, s. 401 (1552).

¹⁵⁷ Tamże.

¹⁵⁸ ZD XIV, s. 388 (1531); ASK, Od. I, nr 33 (1533); ZD XIV, s. 401 (1552).

¹⁵⁹ A. Kap. Krak., Wiz. (1614) nr 32, k. 444. W wizytacji tej jest wzmianka o dokumencie erekcyjnym parafii w Pruszyńcu z r. 1470, jednakże wydaje się, że wizytacja z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 200) podaje dokładniejszą i pewniejszą datę r. 1471. Mianowicie podaje ona również miejsce wydania tego dokumentu Bożęcín. W streszczeniu tego dokumentu znajdującym się w wizytacji z r. 1603 nie ma jed-

Z faktu, że na początku XVI w. nosiła ona jeszcze podwójną nazwę „Pruszyńska Wola alias Sthoczek”, wynika, że prawdopodobnie lokowano ją na gruntach wsi Pruszyn¹⁶⁰. Wydaje się, że powstanie wymienionych wyżej wsi było wynikiem działalności osadniczej Pruszyńskich w XV i na początku XVI w.

Na zachód od dóbr Pruszyńskich znajdowały się w XVI w. dobra Gniewoszków Siedleckich. Gniewoszowie, którzy później przybrali od Siedlec nazwisko Siedleckich, niewątpliwie przybyli tu z ziemi radomskiej, z Oleksowa, gdzie znajdowało się ich gniazdo rodowe¹⁶¹. Na terenie ziemi łukowskiej pojawiają się oni jednak dopiero w źródłach z r. 1503. W tym to roku Daniel Gniewosz Siedlecki występuje jako właściciel Siedlec¹⁶². Do końca XVI w. Siedleccy występują jako właściciele 12 miejscowości (Białki, Golice, Grabianów, Jagodne, Purzec, Siedlce, Siedlecka Wola, Stara Wieś, Strzała, Topory, Ujrzanów, Zabokliki) leżących w północno-zachodniej części ziemi łukowskiej. Spośród tych wsi Golice, Grabianów, Siedlce i Zabokliki występują już w XV w.¹⁶³ Pozostałe 8 miejscowości (Białki, Jagodne, Purzec, Siedlecka Wola, Stara Wieś, Strzała, Topory, Ujrzanów) pojawia się dopiero w źródłach szesnastowiecznych. Wydaje się, że powstały one w wyniku działalności gospodarczej Daniela i zapewne jego syna, Stanisława Siedleckiego. Najwcześniej spośród tych wsi pojawia się w źródłach położona obok Siedlec wieś Siedlecka Wola. Wieś ta występuje jednak tylko jeden raz w r. 1507¹⁶⁴. Późniejsze źródła już jej nie wymieniają. Wydaje się, że lokował ją ówczesny właściciel Siedlec i Grabianowa Daniel Gniewosz Siedlecki¹⁶⁵. Niewystępowanie jej w rejestrze poborowym z r. 1531¹⁶⁶ oraz w dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z r. 1532¹⁶⁷, który z natury rzeczy uwzględnia wszystkie miejscowości na terenie tej parafii, przemawia za jej zanikiem już przed r. 1532. Ujrzanów występuje w dokumencie z r. 1532

nak wzmianki o wsi Stok, jest ona natomiast w cytowanej wyżej wizytacji z roku 1614.

¹⁶¹ Cytowana wzmianka występuje w *Księdze podk. łukowskiej*, k. 147—147v (1507). O lokacji tej wsi może świadczyć jej nazwa Wola (por.: R. Grodecki, *Wole i lgoty. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średniowiecznej Polsce*. W: *Studia z historii społecznej i gospodarczej* poświęcone prof. Franciszkowi Buja-kowi, Lwów 1931, s. 54—57, 58, 62—65).

¹⁶² A. Boniecki, *Herbarz*, cz. I, t. VI, s. 136—137. Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, „Roczniki Humanistyczne”, XI (1962), z. 2, s. 153.

¹⁶³ AGAD, MK, sygn. 36, s. 708—710. Daniel Siedlecki występuje następnie jako właściciel Siedlec w latach: 1505 (*Księga podk. łukowska*, k. 138v, 139), 1507 (tamże, k. 64v, 147), 1509 (tamże, k. 10, 30v; AGAD, MK, sygn. 23, k. 627—627v), 1510 (*Księga podk. łukowska*, k. 14v), 1511 (AGAD, MK, sygn. 26, k. 5) oraz jako właściciel Siedlec i Grabianowa w latach: 1510 (AGAD, MK, sygn. 24, k. 161—161v), 1512 (tamże, sygn. 26, k. 115). Prawdopodobnie syn Daniela Stanisław Siedlecki po raz pierwszy występuje w r. 1510 (*Księga podk. łukowska*, k. 17).

¹⁶⁴ Siedlce i Golice występują już w r. 1448 (KDMp, IV, nr 1498, s. 476—478). Pozostałe występują dopiero w r. 1471 (Rep. 60A96, s. 200). Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 149.

¹⁶⁵ *Księga podk. łukowska*, k. 147v (1507) — — usque ad parietem haereditatis villae dictae Volya Szedlecka alias Vwroth — —. Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 155.

¹⁶⁶ Patrz przyp. 162.

¹⁶⁷ ZD XIV, s. 380.

¹⁶⁸ Rep. 60A200, k. 11—13v. Por. inne kopie tego dokumentu w tym miejscu jaśniejsze: 1) Rep. 60A20, k. 127—129, 2) Rep. 60A25, k. 554—562 oraz streszczenie tego dokumentu: A. Kurii Krak., AEp nr 13, k. 184v—185.

jako „Uyrzanow alias Wola”¹⁶⁸. Wydaje się, że wzmianka ta może świadczyć o niedawnej lokacji tej wsi. Jej lokację mógł przeprowadzić albo aktualny właściciel Uyrzanowa Stanisław Siedlecki¹⁶⁹, lub też prawdopodobnie jego ojciec, Daniel Siedlecki¹⁷⁰. Mogło to nastąpić już przed r. 1530, w którym wieś ta po raz pierwszy się pojawia¹⁷¹. Wieś Topór w rejestrze poborowym z r. 1531¹⁷² jeszcze nie występuje. Po raz pierwszy notuje ją dokument fundacyjny parafii siedleckiej z 8 kwietnia 1532 r.¹⁷³ Należy zatem przypuszczać, że powstała między r. 1531 a 8 kwietnia 1532 r. Założycielem jej był więc Stanisław Siedlecki, ówczesny jej właściciel¹⁷⁴. Powstanie wsi Strzała najprawdopodobniej należy datować na lata 1532—1533. Wieś ta bowiem nie jest jeszcze wymieniona w dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z r. 1532¹⁷⁵. Występuje ona dopiero w dokumencie biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego z r. 1533¹⁷⁶. Założenie jej należy więc przypisać również Stanisławowi Siedleckiemu, jako jej właścicielowi¹⁷⁷.

Wsie — Białki, Jagodne i Purzec występują dopiero w rejestrze poborowym z r. 1552¹⁷⁸. Rejestr poborowy z r. 1531¹⁷⁹ ani też dokumenty fundacyjny i erekcyjny parafii siedleckiej z r. 1532¹⁸⁰ wsi tych nie wymieniają. Można więc na tej podstawie wnosić, że powstały one w latach 1532—1552. Założycielem tych wsi mógł być tylko właściciel całego obszaru parafii siedleckiej, Stanisław Siedlecki¹⁸¹. Tenże sam Siedlecki postarał się również o lokację miasta Siedlec na prawie magdeburskim w r. 1547¹⁸², co w znacznym stopniu podniosło znaczenie tej miejscowości jako centralnego ośrodka dóbr Siedleckich. Obok lokowanego miasta pozostała jednak dawna wieś Siedlce, zwana odtąd Starą Wsią¹⁸³.

Występujący w źródłach z XV i XVI w. nad zachodnią granicą Łukowskiego, w okolicach Tuchowicza, Kanimirowie, prawdopodobnie przybyli

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Rep. 60A179, k. 192—192v (dok. z r. 1530) oraz przyp. 167.

¹⁷⁰ Patrz przyp. 162.

¹⁷¹ Rep. 60A179, k. 192—192v. Wieś tę również wymienia rejestr poborowy z r. 1531 (ZD XIV, s. 380).

¹⁷² ZD XIV, s. 380.

¹⁷³ Dokument ten jest transumowany w dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z r. 1532 (patrz przyp. 167).

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Pergaminowy oryginał tego dokumentu znajduje się w AGAD, (*Pergaminy*, nr 3129). Jego pismo jest jednak częściowo wyblakłe i nieczytelne. Jedna z kopii tego dokumentu, posiadająca niewątpliwie wartość oryginału, znajduje się w bieżących aktach biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego (A. Kurii Krak., AEp nr 15, k. 164—165v).

¹⁷⁷ Ibid., oraz ZD XIV, s. 401—402 (1552).

¹⁷⁸ ZD XIV, s. 401—402. W rejestrze tym występuje wieś Zarzeczce, którą, jak się wydaje, należy identyfikować z występującą w rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 427—428) wsią Porzeczce (dzisiaj Purzec).

¹⁷⁹ ZD XIV, s. 380.

¹⁸⁰ Patrz przyp.: 167, 173.

¹⁸¹ Patrz: Rep. 60A179, k. 192—192v (dok. z r. 1530), dokument erekcyjny parafii Siedlce (przyp. 167) oraz dokument biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego z r. 1533 (przyp. 176), jak też rejestr poborowy z r. 1552 (ZD XIV, s. 401—402).

¹⁸² MRPS, IV, t. 3, nr 22613, s. 278; ZD XIV, s. 403, por.: A. Winter, *Początki Siedlec*. Słowo wstępne napisał J. Mikulski, *Siedlce 1939*. Odbitka z czasopisma „Życie Podlasia”, s. 18; S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 147, 162.

¹⁸³ ZD XIV, s. 427—428 (1580).

na ten teren już w XV w. z Mazowsza. Jan Kanimir znany ze źródeł z początku XV wieku, występujący między innymi jako właściciel Tuchowicza w r. 1422, pisał się z Kunradzca, miejscowości położonej koło Płońska¹⁸⁴. W XV i XVI w. Kanimirowie skupili na zachodnich krańcach ziemi łukowskiej największą po Siedleckich liczbę osad. Źródła z tego czasu wymieniają 10 położonych wśród lasów¹⁸⁵ miejscowości, będących własnością Kanimirów (Biadaczówka czyli Księża Wola, Celiny, Gozd, Jamielnik, Jedlanka, Niedźwiedzi Kierz, Szyszki, Tuchowicz, Zagoździe, Zastawie). Spośród nich najwcześniej, bo już w XIV w., pojawia się sam ośrodek tych dóbr — Tuchowicz¹⁸⁶. Cztery wsie, mianowicie Niedźwiedzi Kierz¹⁸⁷, Płozy (później Szyszki)¹⁸⁸, Zagoździe¹⁸⁹, pojawiające się w źródłach od r. 1507 i Celiny od r. 1529¹⁹⁰, powstały prawdopodobnie w końcu XV w. lub na początku wieku XVI. W każdym razie nie występują jeszcze w *Liber beneficiorum* Długosza¹⁹¹. Jedlanka występuje w źródłach dopiero od r. 1544¹⁹². *Liber retaxationum beneficiorum* z r. 1529 oraz rejestr poborowy z r. 1531 jeszcze jej nie wymieniają¹⁹³. Można więc przypuszczać, że powstała w latach 1531—1544. Wieś Gozd pojawia się po raz pierwszy w dokumencie z r. 1548¹⁹⁴. W źródłach przekrojowych z lat 1529, 1531¹⁹⁵ jeszcze nie występuje. Powstała więc prawdopodobnie w latach 1531—1548. Wieś Zastawie po raz pierwszy wymienia rejestr poborowy z r. 1552¹⁹⁶. Z faktu, że nie występuje ona ani w *Liber retaxationum beneficiorum* z r. 1529, ani też w rejestrze poborowym z r. 1531¹⁹⁷, można wnosić, że powstała w okresie między r. 1531 a 1552. Wsie Biadaczówka i Jamielnik pojawiają się dopiero w rejestrze poborowym z r. 1580¹⁹⁸. Ich początki można więc ustalić na okres między r. 1552 a 1580¹⁹⁹. Wydaje się, że w tym czasie wieś Biadaczówka, zwana inaczej we

¹⁸⁴ A. Boniecki, *Herbarz*, cz. I, t. IX, s. 226.

¹⁸⁵ Por.: Perthées.

¹⁸⁶ Patrz wyżej, s. 27.

¹⁸⁷ *Księga podk. łukowska*, k. 115, 115v (1507); k. 116, 116v (1522); k. 126 (1529).

¹⁸⁸ Wieś Płozy jako własność Kanimirów występuje w *Księdze podk. łukowskiej*, k. 115, 115v (1507); k. 116, 116v (1522); k. 126 (1529); k. 118v, 120 (1544); AGAD, MK, sygn. 82, k. 206—211 (1544, 1552). Wieś Szyszki występuje jako własność Kanimirów w latach: 1548 (A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 13v—18v), 1552 (ZD XIV, s. 394). W rejestrze poborowym z r. 1580 występuje jako własność Kanimirów — Płozy alias Schysky — (ZD XIV, s. 429).

¹⁸⁹ *Księga podk. łukowska*, k. 115, 115v (1507); k. 116, 116v (1552); k. 126 (1529); ZD XIV, s. 378 (1531); s. 394 (1522); s. 429 (1580).

¹⁹⁰ A. Kap. Krak., *Liber retaxationum beneficiorum* (dalej LRB), nr 3, s. 568. Wieś Celiny wymieniają następnie źródła z lat 1531 (ZD XIV, s. 378), 1544 (*Księga podk. łukowska*, k. 118v, 120), 1548 (A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 13v—18v), 1552 (ZD XIV, s. 394), 1580 (tamże, s. 429).

¹⁹¹ LBD, II, s. 558—559.

¹⁹² *Księga podk. łukowska*, k. 120. Następnie wieś Jedlankę wymieniają rejestry poborowe z lat: 1552 (ZD XIV, s. 394), 1580 (ZD XIV, s. 429).

¹⁹³ A. Kurii Krak., LRB, nr 3, s. 568; ZD XIV, s. 378.

¹⁹⁴ A. Kurii Krak., AEp, nr 27, k. 13v—18v. Wieś Gozd występuje również w rejestrach poborowych z lat: 1552 (ZD XIV, s. 394) i 1580 (ZD XIV, s. 249).

¹⁹⁵ A. Kap. Krak., LRB, nr 3, s. 568; ZD XIV, s. 378.

¹⁹⁶ ZD XIV, s. 394. Istnienie wsi Zastawie w XVI w. potwierdza rejestr poborowy z r. 1580 (ZD XIV, s. 429).

¹⁹⁷ Patrz przyp. 195.

¹⁹⁸ ZD XIV, s. 429. Istnienie tych wsi w tym czasie potwierdza wizytacja z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 221).

¹⁹⁹ Wsie te nie występują jeszcze w rejestrze poborowym z r. 1552 (ZD XIV, s. 394).

wspomnianym rejestrze z r. 1580 Księżą Wolą, była lokowana na surowym korzeniu²⁰⁰.

Najważniejszym ośrodkiem w obrębie dóbr Kanimirów w Łukowskim było miasto Tuchowicz, które zostało przez nich lokowane w r. 1430²⁰¹.

Z powyższej analizy wynika, że własność Kanimirów w ziemi łukowskiej najbardziej intensywnie rozwijała się w XV i XVI w. Rozwój ten odbywał się m. in. poprzez trzebieenie puszczy i zakładanie nowych osad nad zachodnią granicą Łukowskiego.

Analogicznie wygląda sprawa rozwoju, położonych na południe od własności Kanimirów, posiadłości Jarczewskich. Dzięki zachowaniu się dość obfitych źródeł z XV i XVI w. rozwój ten można tu stosunkowo dobrze śledzić.

Podobnie jak Siedleccy i Kanimirowie, również i Jarczewscy odegrali ważną rolę pod względem osadniczo-gospodarczym na zachodnim pograniczu Łukowskiego. Jarczewscy herbu Nałęcz przywędrowali tu z sąsiedniej ziemi sętyckiej, gdzie znajdowało się ich gniazdo rodowe w pobliskim Jarczewie²⁰². Benedykt Jarczewski jeszcze w r. 1507 pisał się z Jarczewa²⁰³. Na omawianym terenie pojawiają się najpóźniej w drugiej połowie XV w. W r. 1494 występują po raz pierwszy bracia Andrzej i Stanisław Jarczewscy jako właściciele Stanina²⁰⁴. Stanin po raz pierwszy pojawia się w źródłach z r. 1484²⁰⁵. Nie jest więc wykluczone, że to wspomniani bracia, lub ich poprzednicy byli założycielami tej wsi w latach 1470—1484. Tak można by wnioskować z faktu niewymienienia Stanina w *Liber beneficiorum* Długosza²⁰⁶. Na początku XVI w. źródła wymieniają Benedykta Jarczewskiego jako właściciela wsi Stanin, Kopina i Kujawy²⁰⁷. Ok. r. 1509 występuje również niejaki Paweł ze wsi Koszuty²⁰⁸, o której wiemy, że w połowie XVI w. należała do Jarczewskich²⁰⁹. Prawdopodobnie był to krewny Benedykta, lub też w tym czasie wieś ta jeszcze nie należała do Jarczewskich. Podobnie jak Stanin, powyższe wsie nie występują jeszcze w *Liber beneficiorum* Długosza. Czas ich powstania można by więc ustalić dopiero na koniec XV lub początek XVI w. Późniejsze źródła wymieniają jeszcze wsie Jonik i Ogniwo. Wieś Jonik, jak wynika ze wzmianki z r. 1521²¹⁰ była lokowana na surowym korzeniu na krótko przed tym rokiem

²⁰⁰ Może za tym przemawiać jej nazwa „Wola” (por. R. Grodecki, *Wole i lgoty*, s. 54—57, 58, 62—65).

²⁰¹ AGAD, MK, sygn. 91, k. 520v—522v. Dokument lokacyjny wydany 26 czerwca 1430 r. przez Władysława Jagiełłę na rzecz właściciela Tuchowicza Kanimira z Kunradzca. Por. błędny regest tego dokumentu w: MRPS, V, t. 2, nr 8541, s. 243. Wzmiankę o mieście Tuchowicz podaje Długosz (LBD, II, s. 558).

²⁰² A. Boniecki, *Herbarz*, cz. I, t. VIII, s. 240.

²⁰³ *Księga podk. łukowska*, k. 64v.

²⁰⁴ A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34v—35v.

²⁰⁵ *Księga podk. łukowska*, k. 80. Istnienie wsi Stanin w tym czasie potwierdzają inne współczesne wzmianki z lat: ok. 1480—1490 (*Księga podk. łukowska*, k. 96v), 1494 (A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34—45v).

²⁰⁶ LBD, II, s. 558—561.

²⁰⁷ A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34—35v (1500); *Księga podk. łukowska*, k. 111, 111v—112, 115, 115v (ok. 1507); A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 35—35v (1521); *Księga podk. łukowska*, k. 104v, 116, 116v (1522); A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 29v—31 (1524); tamże, k. 195 (1528).

²⁰⁸ — — (no)billis Paulus de Kossuthy — — (*Księga podk. łukowska*, k. 8v).

²⁰⁹ ZD XIV, s. 394 (1552).

²¹⁰ — — villam novam Jamnik nuncupatam antiquis agris villae Stanin locatam — — (A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 35—35v). Potwierdza to wzmianka z r.

na gruntach wsi Stanin. Lokacji tej dokonał niewątpliwie Benedykt Jarczewski. Prawdopodobnie w latach 1531—1548²¹¹ powstała wieś Ogniw, którą, jak się wydaje, również lokował Benedykt Jarczewski lub też jego syn, Andrzej²¹². W połowie XVI w. obserwujemy próby założenia miasta Andrzejowa przez Andrzeja Jarczewskiego na lesistym terenie obok wsi Stanin. Z miastem tym spotykamy się w źródłach z r. 1553 i 1555²¹³. Wydaje się, że jego lokacja miała miejsce około r. 1553, gdyż w rejestrze poborowym z r. 1552 Andrzejów jeszcze nie występuje²¹⁴. Miasto to jednak szybko upadło. Źródła późniejsze już go nie wymieniają. Wybudowany zaś kościół w Andrzejowie przez Andrzeja Jarczewskiego²¹⁵ ok. lat 1553—1555 w r. 1570 znajdował się już na terenie wsi Stanin²¹⁶. Jego upadek był niewątpliwie spowodowany bliskim sąsiedztwem lepiej rozwiniętego i starszego miasta Tuchowicza, z którym nowo założony Andrzejów nie mógł konkurować. W r. 1599 w rękach Jarczewskich znajdują się dwie dalsze wsie, mianowicie Jarczówek i Wróblina²¹⁷. Ich założycielem był niewątpliwie syn Andrzeja, Wiktor Jarczewski.

W rejestrze poborowym z r. 1552 występuje wieś Wróblina Nowa²¹⁸ jako własność Marcina Leżeńskiego. Według tego rejestru wieś ta liczyła 3 osadników. Wydaje się, że upadła ona już przed r. 1555²¹⁹, gdyż nie występuje ani w streszczeniu dokumentu erekcyjnego parafii w Andrzejowie, ani też w rejestrze poborowym z r. 1580²²⁰. Można przypuszczać, że po jej upadku teren ten przeszedł na własność Jarczewskich, którzy powtórnie założyli tu wieś Wróblinę. Nazwa tej wsi prawdopodobnie pochodzi od nazwy położo-

1545 — — quae villa Jamnik est in antiquis villae Stanin agris collocata — — (tamże). W r. zaś 1555 występuje — — Staninska Wolia sive alias Jamnik — — (A. Kurii Krak., AEp nr 28, s. 355—356).

²¹¹ Wieś Ogniw nie występuje jeszcze w rejestrze poborowym z r. 1531 (ZD XIV, s. 378). Po raz pierwszy pojawia się w dokumencie z r. 1548 (A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 13v—18). Istnienie jej w tym czasie potwierdzają inne źródła, według których była ona własnością Andrzeja a później jego syna Wiktora Jarczewskiego (ZD XIV, s. 394 (1552); A. Kurii Krak., AEp nr 28, s. 355—356 (1555); Rep. 60A132a, k. 132—136 (1599)).

²¹² O lokacji wsi Ogniw może świadczyć wzmianka w rejestrze poborowym z r. 1580 — — Ogniowa Wola — — (ZD XIV, s. 431. Por.: przyp. 200).

²¹³ Pierwsza wzmianka o mieście Andrzejów występuje w r. 1555 (A. Kurii Krak., AEp nr 28, k. 355—356; Rep. 60A179, k. 230—231), jednakże Andrzejów bez określenia *oppidum* występuje już w r. 1553 (A. Kurii Krak., AEp nr 28, k. 237v, 240—240v, 283v—284). Położenie tego miasta w następujący sposób określa jego założyciel, Andrzej Jarczewski w dokumencie fundacyjnym parafii w Andrzejowie z r. 1555 — — propterea liberum erit plebano eiusdem ecclesiae parochialis [w Andrzejowie] pro tempore existenti in sylvis meis in eadem parte in qua oppidum [Andrzejów] est locatum pro suo usu aut ecclesiae necessitate — — (Rep. 60A179, k. 230v—231).

²¹⁴ ZD XIV, s. 394.

²¹⁵ Wzmianka o tym występuje w dokumencie fundacyjnym parafii Stanin z r. 1599 (Rep. 60A132a; k. 132—136).

²¹⁶ A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 505. Potwierdza to wzmianka w wizytacji z r. 1595 (tamże, Wiz. nr 3, k. 236v).

²¹⁷ Wsie te po raz pierwszy są wymienione w dokumencie erekcyjnym parafii Stanin z r. 1599 (Rep. 60A132a, k. 132—136). Istnienie tych wsi potwierdza wizytacja z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 229).

²¹⁸ ZD XIV, s. 402.

²¹⁹ A. Kurii Krak., AEp nr 28, k. 355—356.

²²⁰ ZD XIV, s. 429—431.

nego w pobliskich lasach strumienia, wzmiankowanego w źródłach z r. 1508²²¹.

Z dokumentu erekcyjnego parafii w Staninie z r. 1599 wynika, że w tym czasie Wiktor Jarczewski, syn wspomnianego wyżej Andrzeja, był właścicielem 8 wsi (Stanin, Jonik, Kujawy, Koszuty, Kopina, Ogniwo, Jarczówek, Wróblina)²²², leżących na terenie ziemi łukowskiej.

Ogólnie można stwierdzić, że poprzez zakładanie nowych wsi Jarczewscy w znacznym stopniu przyczynili się do rozwoju tej części ziemi łukowskiej w XV i XVI w. Punktem wyjściowym ich działalności osadniczej był pobliski Jarczew oraz 3 dalsze wsie we wschodniej części ziemi stężyckiej, w których jeszcze w r. 1569 posiadali swoje dobra²²³.

Na zachód od posiadłości Jarczewskich występuje w XVI w. kompleks własności Mysłowskich i Morawców. Według rejestru poborowego z r. 1552 były to wsie Mysłów, Wola Mysłowska, Lisikierz, Wnętrzne, Kamień, Osiny i Gródz²²⁴. W zasadzie podobnie sytuacja wyglądała w r. 1580²²⁵. Spośród tych wsi Mysłów i Wola Mysłowska istniały już w drugiej połowie XV w.²²⁶ Notują je również rejestry poborowe z lat 1531 i 1533²²⁷. Pozostałe 4 wsie powstały dopiero w okresie lat 1533—1552. Własność ta już w XV i na początku XVI w. była bardzo rozdrobniona. Według danych z *Księgi podkomorskiej łukowskiej* w r. 1518 wsie Mysłów i Wola Mysłowska należały do 12 właścicieli, Morawców i niewątpliwie Mysłowskich²²⁸.

Głównie na północ i na północny zachód od Wojcieszkowa, między Bystrzycą a jej dopływem Małą Bystrzycą znajdowały się dobra Gojskich. Wydaje się, że na ten teren przybyli oni w XV w. z ziemi radomskiej, gdzie znajdowało się ich najstarsze gniazdo rodowe Gozd²²⁹. W XVI w. Gojscy posiadali w ziemi łukowskiej około 13 wsi w całości lub w części. Były to: Bystrzyca, Bystrzycka Wola, Cielemeć, Gasieczka Wola, Jeleniec, Kierzków, Wólka Kormanowa, Kożuchówka, Radoryż, Wola Radoryska, Sarnów, Sarnowska Wola i Siedliska. Pierwsze wiadomości o Gojskich (h. Doliwa) w Łukowskim pochodzą z XV w. Wzmianki z *Liber beneficiorum* Długosza świadczą, że Jan Gojski posiadał tu w drugiej połowie XV w. wsie Bystrzycę i Wolę Bystrzycką²³⁰. Można przypuszczać, że w końcu XV w. dobra Gojskich nie ograniczały się tylko do wymienionych wyżej dwóch wsi. Mogą o tym świadczyć wzmianki, występujące od początku XVI w., według których do Gojskich należały w tym czasie takie wsie jak: Jeleniec²³¹, Sar-

²²¹ *Księga podk. łukowska*, k. 69v — — Acta sunt haec in silva penes torrentem dictum Wroblina — —, k. 70 — — penes torrentem [Wro]blina nuncupatum — —.

²²² Rep. 60A132a, k. 132—136.

²²³ ZD XIV, s. 335.

²²⁴ Tamże, s. 402.

²²⁵ Tamże, s. 430.

²²⁶ Mysłów po raz pierwszy występuje w r. 1464 (AGAD, Varia dok. sygn. 6225). Następnie notują tę wieś źródła z początku XVI w., mianowicie z lat: 1507 (*Księga podk. łukowska*, k. 64v, 66v), 1518 (tamże, k. 50, 50v), 1522 (tamże, k. 104, 116v), 1524 (A. Kurił Krak., AEp nr 11, k. 29v—31, k. 32v—33v), 1629 (*Księga podk. łukowska*, k. 126). Wola Mysłowska występuje po raz pierwszy w r. 1484 (*Księga podk. łukowska*, k. 80). Wieś ta występuje również w r. 1518 (tamże, k. 50).

²²⁷ ZD XIV, s. 380 (1531); ASK, Od. I, nr 33, k. 194 (1533).

²²⁸ *Księga podk. łukowska*, k. 50.

²²⁹ A. Boniecki, *Herbarz*, cz. I, t. VI, s. 167—168.

²³⁰ LBD, II, s. 561.

²³¹ *Księga podk. łukowska*, k. 145v, 146 (1506); k. 117 (1507); k. 111 (ok. 1507); k. 69v, 70 (1508); k. 104 (1522); ZD XIV, s. 378 (1531), s. 393 (1552); s. 429—430 (1580).

nów²³², Wola Sarnowska²³³, które wymienia już Długosz, lecz nie wymienia ich właścicieli²³⁴ oraz, jak się wydaje, powstała dopiero w końcu XV lub na początku XVI w. wieś Siedliska. Wieś ta bowiem po raz pierwszy występuje w r. 1505²³⁵, a jako własność Janusza Gojskiego pojawia się w latach 1507—1508²³⁶. Ponadto według rejestru poborowego z r. 1580 Piotr Gojski płacił podatek od 2,5 włóki osiadłej w Radoryżu, od 1/2 włóki w Woli Radoryskiej oraz od 1,5 włóki w świeżo powstałych wsiach, Woli Kormanowej i Kożuchówce²³⁷. Oprócz tego Maciejowa Gojska występuje jako płatniczka podatku od 1/2 włóki w Woli Gasieczej²³⁸. Prawdopodobnie w całości należała do Gojskich w tym czasie wieś Kierzków²³⁹. Można przypuszczać, że powstała ona w pierwszej połowie XVI w. przed r. 1548²⁴⁰, założona, jak się wydaje, przez Gojskich. Wola Gasieczka powstała prawdopodobnie dopiero w drugiej połowie XVI w., gdyż rejestr poborowy z r. 1552 jeszcze jej nie wymienia²⁴¹. Niejasna jest kwestia własności Gojskich w położonej z dala od głównego skupiska ich posiadłości wsi Cielemęc. Wieś ta tylko raz występuje w źródle z r. 1507 jako częściowa własność Janusza Gojskiego²⁴².

Pewne zmiany w stosunkach własnościowych następują tu głównie w drugiej połowie XVI w. Z dokumentu z r. 1588 dowiadujemy się, że w tym czasie wsie Kormanówka i Kożuchówka, występujące jako jedna wieś pod zamienną nazwą, i Radoryż w całości należały już do Jana Czysz-kowskiego²⁴³. Z dokumentu tego wiadomo również, że w tym czasie tenże Czysz-kowski posiadał tu dwie dalsze wsie²⁴⁴, mianowicie Fiukówkę, która jeszcze w r. 1552 prawdopodobnie była w posiadaniu szlachty zagrodowej²⁴⁵ oraz nowo powstałą gdzieś w latach 1580—1588 wieś Krzywde²⁴⁶. Jan Czysz-

²³² *Księga podk. łukowska*, k. 24v, 25, 25v, 26v, 33 (1508); k. 13, 13v, 19v (1510); MRPS, IV, t. 1, nr 2099, s. 125 (1513); *Księga podk. łukowska*, k. 128, 129, 130v (1529); ZD XIV, s. 393 (1552); s. 429—430 (1580).

²³³ A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34—35v (1500); *Księga podk. łukowska*, k. 139, 142v (1505); k. 24v (1508); MRPS, IV, t. 1, nr 2099, s. 125 (1513); A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 29v—31, k. 32v—33v (1524); ZD XIV, s. 393 (1552); s. 429—430 (1580).

²³⁴ LBD, II, s. 559.

²³⁵ *Księga podk. łukowska*, s. 142.

²³⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 110, 113, 117 (1507); k. 69v, 70 (1508). Własność Gojskich w tej wsi potwierdzają również rejestry poborowe z lat: 1552 (ZD XIV, s. 402), 1580 (ZD XIV, s. 429—430).

²³⁷ ZD XIV, s. 429—430. Wsie Kormanowa Wola i Kożuchówka nie występują jeszcze w rejestrze poborowym z r. 1552 (ZD XIV, s. 393, 402). O niedawnych lokacjach tych wsi na surowym korzeniu świadczy wzmianka w dokumencie z r. 1588 — — Krzywda, Kormanówka alias Kozuchowka de nova radice — — (Rep. 60A132a, k. 109). Należy zwrócić uwagę na to, że Wola Kormanowa i Kożuchówka w rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 429—430) występują jako dwie wsie, a w dokumencie z r. 1588 występują już jako jedna wieś o obydwu wymienionych nazwach, używanych zamiennie.

²³⁸ ZD XIV, s. 429—430 (1580).

²³⁹ Tamże.

²⁴⁰ A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 13v—18v.

²⁴¹ ZD XIV, s. 402.

²⁴² *Księga podk. łukowska*, k. 110.

²⁴³ Rep. 60A132a, k. 104—110.

²⁴⁴ Tamże.

²⁴⁵ W rejestrze poborowym z r. 1552 (ZD XIV, s. 393) występuje — — Wolia Finkowa [Fiukówka] mult. nobil., col. 12 — —.

²⁴⁶ W rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 429—431) wieś Krzywda jeszcze nie występuje. Po raz pierwszy pojawia się dopiero w dokumencie z r. 1588 (Rep. 60A132a, k. 109).

kowski przybył tu prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. z ziemi liwskiej, gdzie spotykamy jego ojca, jako cześnika liwskiego²⁴⁷. Można przypuszczać, że to Jan Czyszkowski postarał się o lokację wsi Kormanowej Woli i Kozuchówki, które później stanowiły jedną wieś oraz wsi Krzywda. Jeśli chodzi o Fiukówkę, to prawdopodobnie powstała ona w latach 1531—1552²⁴⁸, zanim przeszła na własność Jana Czyszkowskiego.

Nad Małą Bystrzycą i częściowo nad rzeką Czarną spotykamy się w źródłach z XV i z początku XVI w. z posiadłościami Ciołków. W XV w. posiadali tu oni wsie Wojcieszków, Gułów i Burzec. Wsie Wojcieszków i Burzec jako własność Ciołka Klemensa z Bielan występują już w dokumencie z r. 1437²⁴⁹. Prawdopodobnie przed r. 1437 tenże Klemens założył wieś Wojcieszków²⁵⁰. Gułów jako własność Piotra Bielińskiego, syna wspomnianego Klemensa²⁵¹ występuje dopiero w *Liber beneficiorum* Długosza²⁵². Można przypuszczać, że przed r. 1437 tzn. przed powstaniem parafii w Wojcieszkwie²⁵³, wszystkie powyższe wsie zostały objęte w posiadanie przez wspomnianego wyżej Klemensa, fundatora tej parafii.

Na teren ziemi łukowskiej Ciołkowie niewątpliwie przybyli ze Stężyckiego, gdzie w XV w. posiadali znaczniejsze dobra w postaci wsi Bielany²⁵⁴ nad Wisłą oraz miasta Żelechowa i wsi Woli Żelechowskiej²⁵⁵. Za tym, że Klemens z Bielan był pierwszym Ciołkiem, który tu przywędrował,

²⁴⁷ A. Boniecki, *Herbarz*, cz. I, t. V, s. 40.

²⁴⁸ Wieś Fiukówka w rejestrze poborowym z r. 1531 (ZD XIV, s. 378) jeszcze nie występuje. Jej pierwotna nazwa Wola Finkowa, występująca w r. 1552 (patrz przyp. 245) może wskazywać na to (patrz przyp. 200), że była ona lokowana przed 1552 r. Rok 1531 może zatem stanowić *terminus post quem* jej powstania.

²⁴⁹ Dokumenty fundacyjny i erekcyjny parafii Wojcieszków z r. 1437 (*Zbiór dok. matop.*, Cz. II, nr 499, 500, s. 242—247). Ciołkowie jako właściciele Wojcieszkowo występują również w późniejszych źródłach z XV i XVI w. (LBD, II, s. 360; *Księga podk. łukowska*, k. 138v, 139, 139v, 140v (1505); k. 11v (1509). Jeśli chodzi o wieś Burzec, to w dokumencie z r. 1437 występuje wzmianka o nadaniu przez Klemensa z Bielan fundowanemu przez siebie kościołowi parafialnemu w Wojcieszkwie miary miodu z barci kmiecia, zamieszkałego we wsi Burzec. Z tego wynika, że przynajmniej część, o ile nie całość tej wsi należała do wspomnianego Klemensa. Z późniejszych źródeł wynika, że na początku XVI w., a z pewnością i wcześniej, Burzec w całości stanowił własność Andrzeja Ciołka z Żelechowa (*Księga podk. łukowska*, k. 141v, 142, 145v (1505); k. 146, 146v (1506); k. 110, 117 (1507); k. 69, 70 (1508); k. 2 (1512) znanego z LBD jako właściciel części Żelechowa i Woli Żelechowskiej (LBD, II, s. 560). W latach 1483, 1485, 1486 jako właściciele miasta Żelechowa występują bracia: Jan, Stanisław i Andrzej Ciołkowie (A. Kurii Krak., AEp nr 3, k. 254v, 255, 312v, 324).

²⁵⁰ Za tym, że wieś Wojcieszków powstała niedługo przed r. 1437 mogą przemawiać dane z pochodzących z tego roku dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego parafii Wojcieszkowskiej. Tak więc w dokumencie erekcyjnym jest dokładnie określone, z jakich parafii sąsiednich zostały wyłączone wsie, tworzące teren parafii Wojcieszków. Określenia tego brakuje tylko w wypadku wsi Wojcieszków, co może przemawiać za jej niedawnym powstaniem. Poza tym w dokumencie fundacyjnym (transumowanym w dokumencie erekcyjnym) występuje wzmianka, że fundator parafii Wojcieszków Klemens z Bielan nadaje dziesięcinę folwarczną ze swojej wsi rodowej Bielany. Równocześnie przyrzekł on oddawać kościołowi w Wojcieszkwie dziesięcinę z mającego dopiero powstać majątku w Wojcieszkwie. Nie jest wykluczone, że wzmianka ta świadczy o tym, że wieś owa znajdowała się dopiero w trakcie organizacji. (*Zbiór dok. matop.*, Cz. II, nr 499, 500, s. 242—247).

²⁵¹ A. Boniecki, *Herbarz*, cz. I, t. I, s. 224.

²⁵² LBD, II, s. 561.

²⁵³ Patrz przyp. 249, 250.

²⁵⁴ Klemens z Bielan był w r. 1437 właścicielem Bielan. Wynika to z dokumentu fundacyjnego parafii w Wojcieszkwie, według którego nadał on dziesię-

może przemawiać to, że w r. 1437 oprócz Wojcieszkowa i Burzca posiadał on jeszcze swoją wieś rodową, Bielany²⁵⁶. Na początku XVI w. w posiadaniu Ciołków Bielińskich znalazła się również, prawdopodobnie lokowana przez nich wieś, Wola Wojcieszkowska²⁵⁷. Wydaje się, że już w pierwszej połowie XVI w. dobra Bielińskich przeszły w całości na własność Dzików, Rusieckich, Leżeńskich i Radziejewskich. W latach 1509—1516 w ręce Mikołaja Dzika przeszły wsie Wojcieszków i Wola Wojcieszkowska²⁵⁸. Gułów w r. 1545 znajdował się już w rękach Hieronima Rusieckiego²⁵⁹. Jeśli chodzi o Burzec, to w r. 1512 jeszcze należał do Andrzeja Ciołka z Zelechowa²⁶⁰, lecz, jak wynika z rejestru poborowego z r. 1569, w drugiej połowie XVI w. stanowił już własność Jana Radziejewskiego i Marcina Leżeńskiego²⁶¹.

Zmarły w r. 1564²⁶² wspomniany Mikołaj Dzik z Pierzchni lokował w r. 1540 na prawie magdeburskim miasto Wojcieszków²⁶³. Prawdopodobnie z inicjatywy sukcesorów tegoż Mikołaja sfałszowano dokument erekcyjny parafii Wojcieszków²⁶⁴, mający, jak się wydaje, uzasadnić posiadanie przez nich prawa patronatu nad kościołem w Wojcieszkowie. W dokumencie tym Mikołaj Pierzchnicki Dzik występuje mylnie jako współfundator parafii i brat jej faktycznego fundatora w r. 1437 — Klemensa z Bielania²⁶⁵.

Z dokumentu z r. 1545 dowiadujemy się, że na południowy zachód od Wojcieszkowa, w okolicy miasta Adamów znajdował się kompleks posiadłości Rusieckich. Łącznie ze wspomnianą już wsią Gułów liczył on 8 miejscowości będących wówczas w posiadaniu Hieronima Rusieckiego (miasto Adamów, wsie: Dębowica, Dębowska Wola, Gułów, Wola Gułowska, Kono rzatka, Ruszczka, Turzystwo)²⁶⁶. Rawicze Rusieccy prawdopodobnie przybyli na ten teren dopiero w pierwszej połowie XVI w. z ziemi radomskiej, gdzie znajdowało się ich najstarsze gniazdo²⁶⁷. Wydaje się, że większość wymie-

---

cinę temu kościołowi z własnego majątku w Bielaniech (*Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 499, s. 242—244). Por. również A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, t. I, s. 224.

²⁵⁵ Patrz przyp. 249.

²⁵⁶ Patrz przyp. 254.

²⁵⁷ Wieś Wola Wojcieszkowska pojawia się po raz pierwszy jako własność Klemensa Ciołka w r. 1505 (*Księga podk. łukowska*, k. 139, 140, 140v). Jako własność Ciołków występuje ona również w latach 1508 (MRPS, IV, t. 2, nr 8691, s. 21), 1509, (*Księga podk. łukowska*, k. 11v, 12).

²⁵⁸ W r. 1509 wsie te były jeszcze w posiadaniu Ciołków (patrz przyp. 249). W r. 1516 ich właścicielem jest już Mikołaj Dzik (*Księga podk. łukowska*, k. 100, 101. Podobnie w latach 1517 (tamże, k. 101v, 102), 1518 (tamże, k. 50, 50v, 51). Również w r. 1552 (ZD XIV, s. 338) wsie te należały do Dzików.

²⁵⁹ A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200. Por. również Rep. 60A132, k. 86v—93.

²⁶⁰ Patrz przyp. 249.

²⁶¹ ZD XIV, s. 338.

²⁶² A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, t. V, s. 213.

²⁶³ Dokument lokacyjny miasta Wojcieszkowa na prawie magdeburskim wystawił Zygmunt Stary 21 stycznia 1540 r. Jego kopia znajduje się w AGAD, MK, sygn. 57, k. 121—122. Wzmianka o mieście Wojcieszków występuje następnie w rejestrze poborowym z r. 1569 (ZD XIV, s. 341).

²⁶⁴ Rep. 60A179a, k. 5—8.

²⁶⁵ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 499, s. 242—244.

²⁶⁶ A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200. Wsie te wymienia również regest dokumentu z r. 1547 (Rep. 60A179, k. 242).

²⁶⁷ K. Potkański, *Puszcza Radomska*, s. 121—122; M. Friedberg, *Rozsiedlenie rodów rycerskich w województwie sandomierskim w wieku XV*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, I (1930), s. 91—92.

nionych wyżej miejscowości powstała dopiero w pierwszej połowie XVI w. kosztem trzebieży występujących tu obszarów leśnych. Na pewno można to stwierdzić w wypadku miasta Adamowa, które bracia Adam i Hieronim Rusieccy lokowali na surowym korzeniu na prawie magdeburskim w r. 1539²⁶⁸. O lokacjach dalszych 5 wsi (Dębowska Wola, Czarna czyli Wola Gułowska, Konorzatka, Ruszcza, Turzystwo), podobnie zresztą jak i o Adamowie, wyraźnie wzmiankuje wymieniony dokument z r. 1545²⁶⁹. Należy przypuszczać, że tak jak miasto Adamów również i wymienione wsie były lokowane przez Adama i Hieronima, lub też przez Hieronima Rusieckiego, jedynego ich właściciela w r. 1545. Znany nam z dokumentu z r. 1545 stan posiadania Rusieckich potwierdza rejestr poborowy z roku 1569²⁷⁰.

W ciągu XVI w. wyrosły również w Łukowskim znaczne dobra Firlejów. Złożyły się na nie dawne królewszczyny w okolicach Kocka i Serokomli²⁷¹. Według obliczeń Szaflika w r. 1620 do Firlejów należały w ziemi łukowskiej 2 miasta i 8 wsi²⁷².

Należy również wymienić dość znaczne posiadłości Kazanowskich, które się znajdowały w okolicach Koziegorynku i Radzyna. Kazanowscy przybyli na ten teren z ziemi radomskiej, gdzie znajdowało się ich gniazdo rodowe w Kazanowie²⁷³. W r. 1473 Kazimierz Jagiellończyk nadaje w dzierżawę posiadającemu znaczne dobra w Radomskim²⁷⁴ Dominikowi Kazanowskiemu, m. in. miasto Kozirynek i wieś Białą²⁷⁵. W oparciu o tę dzierżawę Kazanowscy dążą w XVI w. do zorganizowania własnego kompleksu własnościowego. Już pod r. 1505 znajdujemy w *Księdze podkomorskiej łukowskiej* wzmiankę o Stanisławie z Białki²⁷⁶, którego, jak się wydaje, należy identyfikować ze znanym z tego czasu Stanisławem Kazanowskim, synem wspomnianego wyżej Dominika. To, iż Kazanowscy byli w tym czasie w posiadaniu tej wsi, potwierdzają inne wzmianki z początku XVI w. występu-

²⁶⁸ — — concedimus fundandi et erigendi de cruda et nova radice Jadaromin vulgo nuncupata in terra et districtu Radomiensi sita oppidum eiusdem nominis. Nosque ipsi ex eadem cruda et nova radice auctoritate nostra regia oppidum novum Jadaromin cognomine apellatum erigimus hisce litteris nostris — — (AGAD MK, sygn. 58, k. 166—169).

²⁶⁹ — — quod cum generosus dominus Hieronymus Rusiecki, sacrae regiae maiestatis iunior aulicus oppidi Jadaromin in districtu Radomiensi de speciali consensu sacrae regiae maiestatis domini nostri clementissimi noviter fundati et locati, nec non villarum: Dębowska Wola, Ruszcza, Turzystwo, Czarna dicta Wola Gułowska, Konorzatka novae ac villarum: Gułów et Dambowica antiquae locationis haeres, possessor et dominus zelo devotionis accensus et accendens incolas et subditos suos in oppido et villis supradictis constitutos quarum villarum nonnullae de cruda seu nova radice sunt locatae — — (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 183). Wzmianki o lokacjach tych wsi na surowym korzeniu oraz o lokacji miasta Adamowa na surowym korzeniu występują również w dalszej części tego dokumentu, (s. 183—189, 194—200). Por. także inną kopię tego dokumentu, mieszczącą się w Rep. 60A132a, k. 86v—93).

²⁷⁰ ZD XIV, s. 338.

²⁷¹ Patrz przyp. 84 i wyżej, s. 35.

²⁷² J. R. Szaflik, *Wieś lubelska*, s. 114.

²⁷³ A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, t. IX, s. 354—360.

²⁷⁴ *Ibid.*, s. 355.

²⁷⁵ MRPS, I, nr 1049, s. 54.

²⁷⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 140v. Następnie występuje w tejże *Księdze* pod r. 1507 (k. 63v, 109), 1508 (k. 24, 72), 1510 (15v, 79v), 1513 (k. 3v), ok. 1517 (k. 108v), 1520 (k. 23). W r. 1507 występuje również niejaki Mikołaj [Biejęlczki de Byalka (patrz wyżej)].

jące we wspomnianej *Księdze podkomorskiej*²⁷⁷. Należy przypuszczać, że wykupili ją wprost od Cebulków, do których należała jeszcze w r. 1456²⁷⁸ lub też otrzymali ją od króla, jeśli przyjmemy, że dobra Cebulków (Kozirynek czyli Niżna Białka i Wyżna Białka, czyli późniejsza Białka) w całości przeszły do króla²⁷⁹ przed lokacją miasta Radzyna-Koziegorynku w r. 1468²⁸⁰. Zacięte spory o granicę między wsią Białką a Kozimrynkiem jakie miały miejsce w pierwszej połowie XVI w. między Kazanowskimi a królem²⁸¹, miały m. in. jak się wydaje, i ten sens, że Kazanowscy dążyli do powiększenia swoich posiadłości kosztem królewskich. Wydaje się, że te zapędy Kazanowskich stały się główną przyczyną pozbawienia ich dzierżawy miasta Koziegorynku oraz wsi: Białka, Pludy i Nowa Wieś przez królową Bonę w r. 1540²⁸². W r. 1552 Kazanowscy występują już jako właściciele 4 wsi (Białka, Żabików, Brzostowiec i Siedlanów) oraz położonego tuż przy Kozimrynku od strony północno-wschodniej, jak się wydaje, założonego przez nich konkurencyjnego miasteczka Budzyna²⁸³. Ze względu na bliskość miasta Radzyna-Koziegorynku, Budzyna nie zdołał się jednak rozwinąć w większy organizm miejski. To słabo wegetujące miasteczko²⁸⁴ już na początku XVI w. jest określane raz jako wieś, to znowu jako miasto²⁸⁵. W r. 1564 Kazanowscy posiadali już połowę wsi Pludy²⁸⁶. Według zaś rejestru poborowego z r. 1580²⁸⁷ w ich rękach znajdowały się dwie dalsze, istniejące już przed r. 1534 wsie Siedlanów i Ustrzez²⁸⁸ oraz część wsi Turów²⁸⁹. Łącznie w drugiej połowie XVI w. Kazanowscy posiadali na tym terenie 6 osad w całości (Białka, Brzostowiec, Budzyna, Siedlanów, Ustrzez, Żabików) oraz dwie w części (Pludy, Turów).

Bez dokładniejszych badań trudno jest cokolwiek pewnego powiedzieć o rozwoju gospodarczym opisanych wyżej kompleksów własnościowych. Dominującym typem gospodarki w XV i XVI w., a nawet i wcześniej na innych terenach, była gospodarka folwarczno-pańszczyźniana²⁹⁰. Wydaje się, że w ziemi łukowskiej w XV w. również istniały folwarki. Niemniej jednak nie występują one jeszcze wyraźnie w źródłach²⁹¹. Dokładniejsze dane, dotyczące gospodarki folwarcznej w Łukowskim, pochodzą dopiero z XVI w. Z rejestrów cła wodnego z tego czasu dowiadujemy się o dość dużych ilość-

²⁷⁷ *Księga podk. łukowska*, k. 105 bis (ok. 1507); k. 20 (1512).

²⁷⁸ Rep. 60A179, k. 105v—107.

²⁷⁹ Patrz przyp. 97.

²⁸⁰ Patrz przyp. 102.

²⁸¹ *Księga podk. łukowska*, k. 77—77v, 105 bis (pocz. XVI w.); oraz w latach: 1538 (AGAD, MK, sygn. 57, k. 97v—98), 1539 (tamże, k. 97, 98—101).

²⁸² AGAD, MK, sygn. 57, k. 209—209v.

²⁸³ ZD XIV, s. 394, 404. Por.: J. Kłoczowski, *Radzyna Podlaski*, Lublin 1957 (maszynopis), s. 4.

²⁸⁴ Budzyna jako miasto występuje w latach: 1564 (ASK, Od I, nr 33, k. 627), 1580 (ZD XIV, s. 423), 1589 (ASK, Od I, nr 33, k. 852v).

²⁸⁵ W brudnopisie wizytacji z r. 1603 (A. Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Consi storialia, sygn. E 2, k. 27v) występuje „Budzin”, w czystopisie zaś (Rep. 60A96, s. 157), występuje „Budzyn villa”. Rejestr poborowy z r. 1620 wymienia miasto Budzyna (Rejestr poborowy woj. lub., s. 188).

²⁸⁶ ASK, Od. I, nr 33, k. 627. Por. J. Kłoczowski, *Radzyna Podlaski*, s. 4.

²⁸⁷ ZD XIV, s. 423.

²⁸⁸ A. Kurii Krak., AEp nr 15, k. 169v—174 oraz 206—210.

²⁸⁹ ZD XIV, s. 423.

²⁹⁰ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580*, Warszawa 1960, s. 31—33, 36.

²⁹¹ L. Wenc, *Osadnictwo*, s. 23.

ciach wywożonego z ziemi łukowskiej zboża. Obok wzmianek, dotyczących przewozu zboża pochodzącego z dóbr królewskich, występują tu również wzmianki odnoszące się do zboża, pochodzącego z dóbr szlacheckich. Chodzi tu jednak tylko o większą własność szlachecką, jak np. Kanimirów, Pruszyńskich, Siedleckich i Rusieckich²⁹².

6. WNIOSKI

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że pierwotnie Łukowskie stanowiło teren bardzo zalesiony. Duże obszary leśne występowały zwłaszcza wzdłuż jego granic. Ziemia łukowska już prawdopodobnie w XIII w. była administracyjnie podporządkowana Lublinowi. Wydaje się, że w okresie przed unią polsko-litewską, osadnictwo w ziemi łukowskiej, podobnie jak i w Lubelskiem słabo się rozwijało. Przyczyną tego była przede wszystkim sytuacja polityczna tego terenu. Położona na pograniczu litewsko-ruskim ziemia łukowska często była pustoszona przez obce najazdy. Zawarcie unii polsko-litewskiej stan ten zasadniczo zmieniło. Łukowskie znalazło się w środku olbrzymiego państwa polsko-litewskiego. Fakt ten wpłynął bardzo pozytywnie na dalszy rozwój ziemi łukowskiej. Z nasilenia powstawania nowych miejscowości można sądzić, że osadnictwo najintensywniej rozwijało się tu w ciągu XV i XVI w. W okresie późniejszym obserwuje się spadek przyrostu nowych osad.

Pod względem własnościowym ziemia łukowska była bardzo zróżnicowana. Znajdowały się tu tak dobra królewskie, jak też kościelne i szlacheckie. Własność królewska występowała tu w największej ilości w skali całego województwa lubelskiego. Własność kościelna zanikła w Łukowskim już w pierwszej połowie XVI w. Najwięcej miejsca zajmowały w ziemi łukowskiej dobra szlacheckie. Były one jednak bardzo zróżnicowane. Decydującą przewagę wśród nich posiadała własność drobno-szlachecka, której cechą charakterystyczną było stałe występowanie obok posiadłości królewskich. Można przypuszczać, że drobna szlachta stanowiła w Łukowskim najstarszy człon osadniczy. Jeśli zaś chodzi o większą własność szlachecką, to występowała ona głównie na pograniczach ziemi łukowskiej. Jej kompleksy własnościowe w większości wypadków uformowały się dopiero w XV i XVI w.

Ogólnie można stwierdzić, że o ile istnieją podstawy do przypuszczenia, że stanowiąca pierwotny człon osadniczy drobna szlachta łukowska była pochodzenia mazowieckiego, to o szlachcie bogatej i średniozamożnej tego już nie można powiedzieć. Stanowiła ona już późniejszy element napływowy, tylko w małym stopniu pochodzący z Mazowsza. W poszczególnych wypadkach można stwierdzić, że wywodziła się ona z Radomskiego, z sąsiedniej ziemi stężyckiej lub lubelskiej, natomiast rzadziej z Mazowsza.

Charakterystycznym momentem w rozwoju większości własności szlacheckiej w Łukowskim jest dążność do wytworzenia własnego ośrodka miejskiego, pokrywającego się zwykle z centralnym ośrodkiem danej posiadłości. Stąd też, podobnie, jak na innych terenach Polski²⁹³ również

²⁹² *Regesta thelonie aquatici Wladislaviensis seculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, patrz indeks pod tymi nazwiskami oraz pod: Łuków, *capitaneus, capitaneatus*. Por.: L. Wenc, *Osadnictwo*, s. 23.

²⁹³ S. Sochaniewicz, *Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi łukowskiej*, Lwów 1931, s. 74—76; S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 168—171.

i w Łukowskim nie zawsze się liczone przy zakładaniu miast ze względami ekonomicznymi. Dlatego miasta, powstałe pod bokiem już istniejących ośrodków miejskich (Andrzejów, Budzyń, Hordzież) szybko upadały. Wydaje się, że, obok dążności do gospodarczego podniesienia swoich dóbr, dużą rolę odgrywał tu moment ambiciozny posiadaczy większych kompleksów własnościowych, który się wyrażał w chęci posiadania własnego miasta.

Jeśli chodzi o wewnętrzny rozwój gospodarczy poszczególnych kompleksów własnościowych, to wydaje się, że system gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej daje się tu zauważyć dopiero w XVI w.

Prawdopodobnie brak warunków nie pozwalał na rozwinięcie się folwarku wśród drobnej własności szlacheckiej w Łukowskim.

II. PRZESTRZENNY ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ

W rozdziale poprzednim zorientowaliśmy się w środowisku geograficznym i gospodarczo-społecznym ziemi łukowskiej. Obecnie należy bliżej zbadać kwestię powstania i rozwoju sieci parafialnej na tym terenie. Celem niniejszego rozdziału będzie prześledzenie procesu przestrzennego formowania sieci parafialnej w nawiązaniu do środowiska geograficznego oraz osadnictwa i stosunków gospodarczo-społecznych. Problem rozwoju sieci parafialnej wyrastał bowiem z tych stosunków; mieścił się on w kontekście rozwoju całej ziemi łukowskiej. Powstanie parafii było wynikiem oddziaływania różnych sił. W rozdziale niniejszym zajmiemy się głównie problemem początków poszczególnych parafii, ich związków genetycznych z innymi parafiami oraz kwestią stosunku osadnictwa i różnych typów własności do powstawania sieci parafialnej.

1. NAJSTARSZE PARAFIE

Omawiając zagadnienie przestrzennego rozwoju sieci parafialnej w Łukowskim zaczniemy od rozpatrzenia początków najstarszych parafii.

Do najstarszych parafii na terenie ziemi łukowskiej należy zaliczyć Łuków i Kock. Wydaje się, że z tych dwóch — metryka parafii łukowskiej jest wcześniejsza.

Do początków kościoła w Łukowie nie zachowała się żadna bezpośrednia wzmianka źródłowa. Według późniejszych źródeł, pochodzących z pierwszej połowy XIX w., ale powołujących się na wcześniejsze akta kościelne, kościół parafialny w Łukowie istniał już w r. 1250¹. Wzmianki tej nie można obecnie sprawdzić ze względu na kilkakrotne niewątpliwe zniszczenie w okresie późniejszym archiwum parafialnego w Łukowie, spowodowane m. in. pożarami drewnianych kościołów łukowskich². Niemniej jednak nie

¹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach. Oddział w Radomiu (dalej WAPKR), Zarząd Dóbr Państwowych, gubernia lubelska (dalej ZDP), nr 212, k. 1v; por.: B. Chlebowski, SG, V, s. 821.

² Mogły one mieć miejsce w XIII i XIV w., przed unią polsko-litewską, w związku z obcymi najazdami (ich zestawienie, patrz: W. Abraham, *Polska a chrzest Litwy*, s. 12—14 oraz H. Łowniański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. II, s. 276—277). Wiadomo, że przed r. 1588 spalił się kościół parafialny w Łukowie (Rep. 60A132a, k. 107v). Potwierdza to również wzmianka w wizytacji z r. 1598 (A. Kap. Krak., Wiz. nr 9, s. 625) — ecclesia post conflagrationem aediticata — —. O pożarach miasta wzmiankują późniejsze źródła.

jest wykluczone, że została ona oparta na nieznanym nam źródłach. Również dane pośrednie wskazują na istnienie parafii w Łukowie w XIII w. Parafię łukowską wymienia już najwcześniejszy spis dziesięciny papieskiej z r. 1326³. Musiała więc ona istnieć wcześniej. Z dużego, zarówno politycznego, jak i kościelnego znaczenia Łukowa w XIII w., można sądzić, że kościół łukowski powstał już w XII w. Jako stolica opola i kasztelanii⁴ Łuków był na tym terenie najbardziej odpowiednim miejscem do założenia ośrodka kultu już w najwcześniejszym okresie. Pierwsze kościoły zakładano bowiem w ośrodkach znaczniejszych, stanowiących centra osadnicze, którymi były grody kasztelańskie lub stolice ziem⁵. W ten sposób proces ten przebiegał na Litwie i Żmudzi w okresie ich chrystianizacji w końcu XIV i na początku XV w. Pierwsze kościoły parafialne na Litwie powstały w najważniejszych ośrodkach administracyjnych⁶. Na Żmudzi zaś, według Długosza,

dła (np. lustracja z r. 1654 — AGAD, Dział XVIII — lustracja nr 40, s. 54). W połowie XVII w. miasto zostało kilkakrotnie spalone (R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Z przeszłości miasta Łukowa*. W: *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959, s. 22, R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Dzieje miasta Łukowa*, s. 51—52). Wiadomo również o pożarze Łukowa ok. r. 1781 (Rep. 60A104, k. 244, 245). Znany jest również wielki pożar Łukowa w r. 1803, w czasie którego spalił się również kościół parafialny (WAPKR, ZDP, nr 212, k. 1v, por. R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Z przeszłości Łukowa*, s. 29). Ponadto znane są pożary tego miasta w okresie późniejszym (tamże, s. 29, 31). Wizytacja z r. 1721 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 20, s. 246) w następujący sposób informuje o losach dokumentu erekcyjnego i archiwum parafii łukowskiej: — — Erectio huius ecclesiae cum omnibus aliis iuribus et integro archivo ecclesiae est assumpta et deperdita per illustrissimum Długowski antecedaneum praepositum Lucoviensem, non potestque vindicari ullo modo nec in aliquibus actis reperiri — —. Wizytacja z r. 1793 (Rep. 60A179, k. 44v) zaginięcie tego archiwum odnosi do roku 1717. Przyczyny zaś tego widzi w zarazie, lub wojnie szwedzkiej (— — czyli z okoliczności powietrza, czyli inkursji — —). Dokument erekcyjny tej parafii, o ile kiedykolwiek istniał, musiał jednak zaginać wcześniej. Wizytacje z lat 1598 (A. Kap. Krak., Wiz. nr. 9, s. 621 i in.), 1603 (Rep. 60A96, s. 113—136), 1614 (A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 446 i in.), które zwykle w innych wypadkach podają wzmianki o dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych parafii, w wypadku parafii łukowskiej milczą. Jedną z nich, mianowicie z r. 1614 za dokument erekcyjny uważa dokument biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z 9 lipca 1418 r., w którym tenże biskup m. in. określił granice parafii łukowskiej. (*Zbiór dok. matop.*, cz. I, nr 328, s. 420—423). W r. 1614, jak podaje powyższa wizytacja, oryginał tego dokumentu był przechowywany w archiwum parafii Łuków. Wydaje się, że powyższe wzmianki w wizytacjach z lat 1721 i 1793 odnoszą się do zaginięcia oryginału dokumentu Wojciecha Jastrzębca.

³ Spis dziesięciny papieskiej z lutego 1326 (MPV I, s. 171) należy odnieść do r. 1325. Następne wzmianki występują z lat: 1327 (tamże, s. 246), 1350, 1355 (tamże, II, s. 372, 439).

⁴ Patrz wyżej, s. 24—25.

⁵ W dotychczasowych opracowaniach przyjmuje się, że pierwotnymi kościołami parafialnymi były kościoły grodowe (W. Abraham, *Organizacja*, s. 168; S. Kujot, *Kto złożył*, s. 36, 78; S. Zachorowski, *Początki parafii polskich*, s. 282; E. Michael, *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht. Beiträge zur ältesten schlesischen Kirchengeschichte*, Görlitz 1926, s. 62—71; B. Panzram, *Die schlesischen Archidiakone und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937, s. 28; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 252—258; T. Silnicki, *Dzieje*, s. 85—88; tenże, *Początki chrześcijaństwa i organizacji kościoła na Pomorzu*, „*Życie i Myśl*”, II (1951), s. 582—583; W. Wójcik, „*Prawa parafialne*” według polskiego ustawodawstwa partykularnego do 1564 r., „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, III (1957), z. 2, s. 156, 158.

⁶ H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 702—708; J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej*. W: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 56 i przyp. 2 na s. 102—103.

Władysław Jagiełło wybudował w 1417 r. 12 kościołów, odpowiednio do liczby powiatów⁷. Można przypuszczać, że kościoły te były zakładane w stolicach poszczególnych powiatów.

Jeśli chodzi o początki ośrodka kościelnego w Łukowie, to nie bez znaczenia jest również fakt istnienia projektu utworzenia biskupstwa łukowskiego w połowie XIII w.⁸ Za wczesnym powstaniem kościoła w Łukowie może również przemawiać jego fundacja przez króla. Świadczy o tym tak królewska własność Łukowa⁹, jak też należący do króla patronat nad tamtejszym kościołem parafialnym¹⁰. Biorąc pod uwagę tezę, że fundacja kościołów przez panujących należały do najstarszych¹¹, oraz to, że Łuków od początku stanowił na tym terenie najważniejsze centrum osadnicze i administracyjne, należałoby tym samym kościelny ośrodek łukowski uznać za starszy od wzmiankowanego ok. r. 1239 kościoła w Kocku, który, jak należy przypuszczać, powstał również już w XII w.¹² Tak wczesnemu założeniu ośrodka kościelnego w Łukowie nie przeczy również, należące do najstarszych w Polsce maryjne wezwania kościoła parafialnego w Łukowie¹³.

Przyjmując prawdopodobną wcześniejszą metrykę parafii łukowskiej od kockiej oraz biorąc pod uwagę stwierdzone źródłowo późniejsze wyodrębnianie się, bezpośrednio lub pośrednio, wszystkich parafii występujących na terenie ziemi łukowskiej z okręgu parafialnego łukowskiego, należy stwierdzić, że pierwotny obszar parafii Łukowskiej najprawdopodobniej pokrywał

⁷ J. Długosz, *Historia*, t. IV, s. 215. Por. J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki na Litwie*, na s. 102—103, przyp. 2.

⁸ Patrz wyżej, s. 25.

⁹ O tym, że Łuków był własnością królewską świadczy istnienie w nim grodu kaszteleńskiego w XIII w. (patrz wyżej, s. 27). Wyraźnie mówią o tym późniejsze źródła, jak np.: dokument lokacyjny miasta Łukowa, wystawiony 23 czerwca 1403 r. przez Władysława Jagiełłę (AGAD, Pergaminy, sygn. 3765, 3854), dokumenty Kazimierza Jagiellończyka z lat 1455, 1465 (AGAD, Pergaminy, sygn. 3765, 3914). Por. R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Z przeszłości miasta Łukowa*, s. 15 i in.; J. R. Szaflik, *Stosunki gospodarczo-społeczne we wsiach starostwa łukowskiego*, s. 52—55 i in., R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Dzieje miasta Łukowa*, s. 9—22.

¹⁰ LBD, II, s. 567. Potwierdzają to również późniejsze źródła, np. wizytacja z r. 1598 (A. Kap. Krak., Wiz. nr 9, s. 621), 1781 (Rep. 60A104, s. 234).

¹¹ H. F. Schmid, *Die rechtliche Grundlagen*, s. 258.

¹² Patrz niżej, s. 57—58.

¹³ Choćby dokładne datowanie początków tej parafii na podstawie znanego nam z drugiej połowy XV w. wezwania Narodzenia NMP (LBD, II, s. 567) jest niemożliwe, to jednak może ono przemawiać za wczesnym powstaniem parafii łukowskiej. Kwestia kultu maryjnego w Polsce dotychczas jest jeszcze słabo opracowana. Ostatnie badania wykazały, że na terenie Polski kult ten sięga już X—XI w. (Cz. Deptuła, *Z zagadnień kultu maryjnego w Polsce*, „Ateneum Kapłańskie”, 60 (1960), z. 3 (308), s. 401—406). Pojawienie się tajemnic w wezwaniach maryjnych datuje się jednak dopiero od XIII—XIV w. (tamże, s. 406—416). Można stąd wnosić, że niezależnie od rodzaju wezwania maryjnego może ono być wczesne, ponieważ odpowiednia tajemnica mogła dojść do niego później. O dawności kultu maryjnego w Polsce por.: J. Wojnowski, *Rozwój czci Matki Boskiej w Polsce*, „Homo Dei”. Przegląd ascetyczno-duszpasterski, XXVI (1957), z. 6, s. 846—847 i n.; K. Górski, *Od religijności do mistyki*, cz. I, s. 36—37. S. Lazar, *Rozwój przestrzenny Sandomierza X—XIII w.*, „Roczniki Humanistyczne” VI (1958), z. 5, s. 56 podkreśla powszechność występowania wezwania NMP w XII w., stwierdzając równocześnie jego związek z kaplicami grodowymi. Według późniejszej tradycji pierwotnym kościołem parafialnym w Łukowie był istniejący w XVII w. kościół św. Leonarda (Rep. 60A100, s. 196, wiz. w r. 1673; Rep. 60A98, s. 50). Źródła wcześniejsze dotyczące tego kościoła nic nie wspominają o jego pierwotnym parafialnym charakterze (Rep. A96, s. 135—136, wiz. z r. 1603).

się z terenem opola¹⁴, które pod względem terytorialnym, było, jak się wydaje, w przybliżeniu odpowiednikiem późniejszej kasztelanii i ziemi łukowskiej. Wydaje się, że granice pierwotnego opola pokrywały się tu z zasięgiem terytorialnym ośrodka kościelnego w Łukowie.

W wypadku parafii Kock, jak wspomnieliśmy, można również przypuszczać, że tutejszy ośrodek kościelny sięga swymi początkami już XII w. Pierwsza wzmianka o kościele w Kocku występuje w dokumencie powstałym ok. r. 1239¹⁵. Spisy dziesięciny papieskiej i świętopietrza wymieniają tę parafię od r. 1327¹⁶. W pierwszej połowie XIII w. Kock występuje jako centralny ośrodek składających się prawdopodobnie z Kocka i 5 wsi (Talczyn, Górka, Pożarów, Turkawce, Luszawa)¹⁷ dóbr biskupstwa płockiego, położonych nad Wieprzem i Tyśmienicą. O tym, że Kock stanowił pewne centrum gospodarcze, może świadczyć fakt, że ok. r. 1239 obok kościoła mieściła się tu karczma i targ¹⁸, które niewątpliwie były czynnikami konsolidującymi te dobra¹⁹.

Trudno jest stwierdzić, kiedy został wybudowany wspomniany wyżej kościół. Wydaje się jednak nie ulegać wątpliwości, że był on fundowany przez jednego z biskupów płockich i że spełniał on rolę usługową w stosunku do ludności wspomnianych wyżej dóbr. Wskazuje na to również prawo patronatu nad tym kościołem, które do r. 1512 należało do biskupów płockich²⁰. Wydaje się, że pewne wnioski odnośnie do początków kościoła w Kocku można wysunąć na podstawie jego wezwania. Według wzmianki w dokumencie z r. 1447 kościół w Kocku miał wezwanie NMP²¹. Wezwa-

¹⁴ W literaturze wysuwa się zdanie, że wprowadzana nowa organizacja parafialna w Polsce w niektórych wypadkach była dostosowywana do istniejących już form administracyjno-gospodarczych. Por.: R. Grodecki, *Książęca włość trzebnicka na tle organizacji majątkowych książęcych w Polsce w XII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, XXVI (1913), s. 6; J. Pfitzner, *(Besiedlungs-Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumlandes. I Teil: Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft, Reichenberg 1926, s. 323)* podkreśla pokrywanie się podległych grodom terytoriów z okręgami parafialnymi; W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 158.

¹⁵ — — item in Pogost (sic) circa Lvbyn Kocsko cum ecclesia (sic) et foro et taberna et cum villis pertinentiis et cum omnibus solucionibus earundem villarum — — (KDMzK, nr 301, s. 341—346).

¹⁶ MPV (lata 1327—1355), I, s. 246; II, s. 199, 208, 218, 228, 372, 431, 439.

¹⁷ Patrz przyp. 15. Podobna wzmianka występuje w dokumencie Bolesława Wstydlivego z r. 1258 — — cum qua Cocsk et ville sibi pertinentes olim a progenitoribus nostris ecclesie beate Marie Plocensi collate sunt — — (KDMp, I, nr 51, s. 63—64). Po raz pierwszy wszystkie zostały imiennie wymienione jako własność biskupów płockich przez Długosza (LBD, I, s. 629—633), który podaje, że zostały one nadane temu biskupstwu przez niejakiego księcia włoskiego, który je otrzymał od króla. Według Z. Wojciechowskiego, (*Ze studiów*, s. 52—53) z przekazu Długosza należy przyjąć tylko wykaz miejscowości. Pozostałe wiadomości, jako zaczerpnięte z tradycji płockiej i stojące w sprzeczności z danymi z dokumentu Bolesława Wstydlivego z r. 1258 należy odrzucić. O dobrach kockich biskupstwa płockiego por. również: M. Gumowski, *Szkice numizmatyczno-historyczne z XI wieku*, Poznań 1924, s. 237; M. Gębarowicz, *Mogilno—Płock—Czerwieńsk*. W: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 153.

¹⁸ Patrz wyżej, s. 27.

¹⁹ Tamże.

²⁰ W drugiej połowie XV w. (LBD, I, s. 630) patronat nad kościołem w Kocku należał do biskupów płockich. W r. 1512 (AGAD, MK, sygn. 25, k. 217) wraz z Kockiem i pozostałymi dobrami biskupimi patronat ten przeszedł w ręce króla.

²¹ KDMp, IV, nr 1488, s. 461—462.

nie to Długosz bliżej precyzuje podając w *Liber beneficiorum* Wniebowzięcie NMP²². Wiadomo, że kult NMP był bardzo silnie rozwinięty na Mazowszu w połowie XII w. Jego ośrodkiem była świeżo wybudowana katedra płocka. Jak już zwrócono na to uwagę, kult ten był na Mazowszu rozpowszechniany przede wszystkim przez biskupa płockiego, leodyjczyka, Aleksandra²³ (1129—1156). Świadczą o tym liczne ślady, m. in. i to, że wszystkie kościoły powstałe za rządów tego biskupa mają wezwania maryjne²⁴. Z zestawienia więc tych danych z tym, że Kock przed r. 1239 stanowił centralny ośrodek własności biskupów płockich w Łukowskim i Lubelskim, można przypuszczać, że wzmiankowany ok. r. 1239 kościół w Kocku powstał już w XII w.

2. PODZIAŁ PARAFII ŁUKOWSKIEJ

Najstarsza i największa pod względem terytorialnym parafia łukowska od pierwszej połowy XIV w. ulegała licznym podziałom w związku z dalszym rozwojem sieci parafialnej. Jako pierwsza wyodrębniła się z niej parafia Tuchowicz, która już w latach 1350—1351 i 1355 została zanotowana w spisach świętopietrza²⁵. Dokładne ustalenie czasu powstania tej parafii nastęrcza duże trudności ze względu na brak źródeł. Jej dokumenty fundacyjny i erekcyjny nie zachowały się. W źródłach późniejszych brak również jakiegokolwiek wzmianki o jej początkach. Na podstawie danych ze spisów świętopietrza można przypuszczać, że parafia ta powstała w pierwszej połowie XIV w. Przemawia za tym przede wszystkim nieuwzględnienie jej w spisach dziesięciny papieskiej i świętopietrza przed r. 1350.

Wydaje się, że parafia w Tuchowiczu była fundowana przez Kanimirów, którzy już w r. 1422 są potwierdzeni źródłowo jako właściciele Tuchowicza, a w okresie późniejszym występują jako posiadacze większego kompleksu własnościowego z ośrodkiem w Tuchowiczu²⁶. Do Kanimirów należało również prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Tuchowiczu²⁷.

Parafia tuchowicka powstała przy prawdopodobnie istniejącym szlaku komunikacyjnym, który łączył ważną drogę wiodącą wzdłuż Wisły, z drogą prowadzącą przez Kock, Łuków na północ²⁸.

Pewne światło na genezę tej parafii rzuca analiza jej pierwotnego okre-

²² LBD, I, s. 630.

²³ Z. Kozłowska-Budkowa, *Płockie zapiski o cudach z r. 1148*, „Kwartalnik Historyczny”, XLIV (1930), t. 1, s. 341—348; Cz. Deptuła, *Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, VIII (1959), z. 2, s. 88.

²⁴ Z. Kozłowska-Budkowa, *Płockie zapiski*, s. 348; Cz. Deptuła, *Krąg kościelny płocki*, s. 88. Por. M. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, s. 37—39.

²⁵ MPV, II, s. 372, 432, 439. B. Chlebowski, (SG, XII, s. 600) błędnie twierdzi, że parafia w Tuchowiczu była erygowana przez Kanimirów na początku XVI w. Myli on tu zapewne erekcję prepozytury w Tuchowiczu w r. 1548 (dokument erekcyjny — Rep. 60A132a, k. 150—157, por. jego streszczenie w A. Kurii Krak., AEp, nr 26, k. 69), której fundatorami byli Jakub i Mikołaj Kanimirowie.

²⁶ Patrz wyżej, s. 43—45.

²⁷ LBD, II, s. 558. Jako dziedzic miasta Tuchowicza występuje — Gromek nobilis de domo Zgraya —, którego A. Boniecki (*Herbarz*, cz. I, t. IX, s. 226), przyjmując pomyłkę Długosza, uważa za Kanimira, h. Habdank. Następnie w XVI i na początku XVII w. jako patronowie kościoła parafialnego w Tuchowiczu występują Kanimirowie (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 504 (1570); tamże, Wiz. nr 3, k. 235 (1595); Rep. 60A96, s. 214 (1603)).

²⁸ Patrz wyżej na s. 26, przyp. 48.

gu, na podstawie której można ustalić, że parafia tuchowicka powstała na skutek podziału parafii łukowskiej. Chcąc ustalić najstarszy obszar parafii tuchowickiej, należy wziąć za punkt wyjścia jego opis, znajdujący się w *Liber beneficiorum* Długosza oraz wzmianki w dokumencie fundacyjnym i erekcyjnym parafii wojcieszkowskiej, jak też stan zalesienia tego terenu, znany nam ze źródeł z XVI, z końca XVIII i początku XIX w.

Długosz w *Liber beneficiorum* podaje, że do parafii tuchowickiej należały w drugiej połowie XV w. miasto Tuchowicz oraz wsie: Jeleniec, Wola Jeleniecka, Radoryż Wielki, Sarnów i Wola Sarnowska²⁹. Co do kompletności tego wykazu można mieć jednak wątpliwości. Można tak sądzić przez analogię do pozostałego terenu ziemi łukowskiej, potraktowanego przez Długosza bardzo pobieżnie³⁰. Podany przez Długosza opis obszaru parafii tuchowickiej pochodzi, jak już wspomnieliśmy, z drugiej połowy XV w., to jest z okresu po częściowym podziale tej parafii w czasie utworzenia w r. 1437 parafii w Wojcieszkowie. Na podstawie dokumentu erekcyjnego parafii wojcieszkowskiej można jednak ustalić, które wsie zostały w tym czasie wyłączone z parafii Tuchowicz. W dokumencie tym jest bowiem dokładnie określone, z których parafii sąsiednich zostały wydzielone wsie mające tworzyć terytorium nowo utworzonej parafii. Między innymi dowiadujemy się, że z parafii tuchowickiej wyłączono wówczas dwie wsie, mianowicie Burzec i Bystrzycę³¹. Biorąc więc pod uwagę wykaz podany przez Długosza oraz te dane dokumentu z r. 1437 można przypuszczać, że — o ile wykluczamy możliwość powstania którejs z powyższych wsi po r. 1437, w którym część terytorium parafii tuchowickiej odpadła na rzecz parafii w Wojcieszkowie — w pierwszej połowie XV w. do parafii tuchowickiej należało co najmniej 8 miejscowości (Tuchowicz oraz Burzec, Bystrzyca, Jeleniec, Wola Jeleniecka, Radoryż Wielki, Sarnów, Wola Sarnowska). Na podstawie powyższego wykazu miejscowości oraz późniejszego przebiegu rozwoju sieci parafialnej na tym terenie drogą wyodrębniania się nowych okręgów parafialnych m. in. z parafii Tuchowicz i od niej pochodnych, w przybliżeniu można ustalić, pierwotny, tj. sprzed r. 1437, obszar parafii tuchowickiej. Pierwotne terytorium tej parafii stanowił więc rozległy, w dużej części zalesiony, obszar zachodniej części Łukowskiego oraz wschodniej części ziemi stężyckiej. Na północy granicę jego stanowił stwierdzony w źródłach z początku XVI w.³², istniejący jeszcze do dziś w szczątkowej formie, duży kompleks leśny, znajdujący się nad górną Krzną Południową. Południowa granica tej parafii przebiegała, jak się wydaje, mniej więcej wzdłuż górnego biegu rzeki Czarnej i jej dopływów. Wsie Gułów i Hordzież, leżące po obydwu brzegach tej rzeki, przed r. 1437 należały już do parafii kockiej³³. Na południowym wschodzie granicę stanowiły, widoczne jeszcze na mapie Kwaternistrzostwa³⁴, potwierdzone również przez inne źródła z końca XVIII

²⁹ LBD, II, s. 558—561.

³⁰ Patrz wyżej, s. 13.

³¹ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 244—247.

³² Wzmianki o dużych kompleksach leśnych i bagnach na tym terenie występują w źródłach już w początku XVI w. (*Księga podk. łukowska*, k. 140v—141 (1505); k. 70, 70v (1508); k. 100v (1516); k. 50 (1518). Por. późniejsze mapy: Perthées; Kwaternistrzostwo.

³³ Patrz przyp. 31.

³⁴ Kwaternistrzostwo.

w.³⁵, bagna i lasy, rozciągające się nad środkową Małą Bystrzycą. Z dokumentu z r. 1437 dowiadujemy się, że od tej strony granica dochodziła w okolicy wsi Oszczepalin, która przed r. 1437 należała do parafii Kock³⁶. W kierunku północno-zachodnim od przedstawionej tu granicy, na obszarach powstałych później parafii w Serokomli³⁷, Adamowie³⁸, Radoryżu³⁹ i Stannie⁴⁰ z podziału parafii tuchowickiej, wojcieszkowskiej i innych, podobnie, jak na południe od tej granicy rozciągały się duże obszary leśne, które w większym stopniu zostały zajęte pod osadnictwo dopiero w XVI w.⁴¹ Lasy te łączyły się z dużym kompleksem leśnym tworzącym zachodni pas graniczny ziemi łukowskiej⁴². Z map Perthéesa i Kwatermistrzostwa⁴³ wynika, że lasy te były częścią dużych obszarów leśnych, leżących nad górną Krzną Południową i rzeką Czarną i tworzyły jak gdyby podkowę otaczającą teren parafii tuchowickiej od północy, zachodu i południa. Od strony południowej stanowiły one naturalną granicę między tą parafią, a parafią kocką.

Na podstawie opisanego wyżej stanu zalesienia i osadnictwa na terenie parafii Tuchowicz oraz w oparciu o wykaz miejscowości należących do parafii łukowskiej, znajdujący się w dokumencie biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z r. 1418⁴⁴ można przypuszczać, że pierwotnie teren parafii tuchowickiej łączył się bezpośrednio z okręgiem parafialnym łukowskim. Z analizy osadnictwa na tym terenie⁴⁵ wynika, że spośród znanych nam ze źródeł z XV w. miejscowości, w skład pierwotnego okręgu parafii Tuchowicz mogły wchodzić: Tuchowicz, Radoryż Wielki oraz, być może, Burzec i Bystrzyca. Jak już wyżej wspomnieliśmy teren parafii tuchowickiej otoczony był lasami od strony północnej, zachodniej i południowej. Jedyną bezpośrednią łączność z większym kompleksem osadniczym w tym czasie mógł mieć od strony wschodniej. Na tym odcinku łączył się on bezpośrednio z zasiedlonym obszarem parafii łukowskiej. Od wsi należących w r. 1418 do parafii łukowskiej okręg parafii tuchowickiej oddzielony był tylko bagnistym, górnym biegiem rzeki Małej Bystrzycy oraz biegiem Bystrzycy i jej dopływów⁴⁶. Z takiego położenia tego terytorium można wnosić, że Tuchowicz oraz pozostałe wsie położone w jego okolicy przed utworzeniem parafii tuchowickiej, należały do parafii łukowskiej. Wydaje się prawdopodobne, że jedną z głównych przyczyn oddzielenia tego obszaru od parafii łukowskiej i utworzenia na nim nowej parafii były, obok stosunków własnościowych i dużych odległości od kościoła w Łukowie, właśnie zabagnione koryta wymienionych wyżej rzek⁴⁷. Za przypuszczeniem tym może

³⁵ *Opisanie parafiiów* r. 1783, patrz pod par. Serokomla, Perthées.

³⁶ Patrz przyp. 31.

³⁷ Patrz niżej, s. 74.

³⁸ Patrz niżej, s. 74—75.

³⁹ Patrz niżej, s. 76—78.

⁴⁰ Patrz niżej, s. 78—79.

⁴¹ Patrz wyżej, s. 21—24, 29.

⁴² Patrz wyżej, s. 21—24.

⁴³ Perthées; Kwatermistrzostwo.

⁴⁴ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423.

⁴⁵ S. Litak, *Z badań nad osadnictwem*.

⁴⁶ Kwatermistrzostwo.

⁴⁷ W mianki o bagnach nad Bystrzycą występują w *Księdze podk. łukowskiej*, k. 140v—141 (1505); k. 1v (1512); k. 100v (1516). Por. Perthées; Kwatermistrzostwo.

przemawiać późniejszy przebieg granicy parafii tuchowickiej, która nigdy nie wykraczała poza linię wymienionych rzek⁴⁸.

Rozległy obszar parafii łukowskiej ulegał w XV i XVI w. dalszym podziałom na szereg mniejszych okręgów parafialnych. Jako druga z kolei parafia tuchowickiej wyodrębniła się z niego parafia zbuczynska. Powstanie jej można ustalić na okres przed r. 1418, w którym po raz pierwszy pojawia się kościół parafialny w Zbuczynie i będący przy nim pleban⁴⁹. W spisach świętopietrza z drugiej połowy XIV w. parafia ta jeszcze nie występuje⁵⁰.

W świetle zachowanych źródeł sprawa początków tej parafii jest dość skomplikowana. Można stwierdzić, że początkowo istniała ona faktycznie, nie mając jeszcze wystawionych dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego. Aby zbadać tę sprawę należy zapoznać się z dwoma dokumentami z r. 1418. Jeden został wystawiony przez biskupa krakowskiego, Wojciecha Jastrzębca 9 lipca 1418⁵¹ drugi zaś przez króla Władysława Jagiełłę 12 lipca tegoż roku⁵². Obydwa wymienione dokumenty zostały wydane w Lublinie, w czasie pobytu w tym mieście króla i wspomnianego biskupa⁵³. Charakter dokumentu Jagiełły jest jasno określony przez same nadania na rzecz plebana Rosława i kościoła parafialnego w Zbuczynie. Na podstawie jego treści można go uważać tylko za dokument pierwszej fundacji tej parafii. W dokumencie biskupa krakowskiego, Wojciecha Jastrzębca jest określone terytorium parafii łukowskiej, po oddzieleniu od niej wsi na rzecz *de novo* erygowanej w tym czasie parafii zbuczynskiej⁵⁴. Na podstawie wzmianki, że biskup erygował tę parafię *de novo*, można by sądzić, że nie była to pierwsza erekcja. O istnieniu parafii w Zbuczynie przed wystawieniem tego dokumentu może świadczyć również wzmianka w wymienionym dokumencie Władysława Jagiełły o istniejącym już tam w tym czasie plebanie i kościele. Można by zatem sądzić, że już przed r. 1418 była jakaś, bliżej nie znana, pierwsza erekcja tej parafii lub też faktycznie przed tym rokiem istniała parafia w Zbuczynie. Pierwsza możliwość jest raczej mało prawdopodobna. Przeciw niej przemawia to, że przed r. 1418 terytorium parafii zbuczynskiej nie było jeszcze formalnie oddzielone od parafii łukowskiej⁵⁵, co, jak się wydaje, może świadczyć o niewystawieniu jeszcze przed tym rokiem dokumentu erekcyjnego. Można więc z tego wnosić, że w r. 1418 biskup erygował parafię zbuczynską, która faktycznie istniała już wcześniej.

⁴⁸ Por.: wykazy wsi należących do parafii Tuchowicz: A. Kap. Krak., LRB, nr 3, s. 578 (1529); ZD XIV, s. 378 (1531); s. 393—394 (1552); s. 429—431 (1580); Rep. 60A96, s. 221 (1603).

⁴⁹ Rep. 60A179, k. 145v—146. J. Godlewska (w artykule pt. *Zródła do dziejów Łukowa i ziemi łukowskiej*, s. 102) myli ten dokument z dokumentem biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca (patrz przyp. 44), którego jedna z kopii znajduje się w Archiwum Kurii Lubelskiej (Rep. 60A132a, k. 177—179).

⁵⁰ MPV, I, II; Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*.

⁵¹ Patrz przyp. 44.

⁵² Patrz przyp. 49.

⁵³ Może o tym świadczyć zarówno duża zbieżność czasowa wystawienia obydwu dokumentów oraz to, że zostały one wydane w Lublinie. (Patrz przyp. 44, 49).

⁵⁴ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423. — — *quam de novo plantavimus et fundavimus* — —

⁵⁵ Biskup krakowski Wojciech Jastrzębiec, wystawiając dokument z 9 lipca 1418 r., miał na celu przede wszystkim ustalenie obszaru parafii łukowskiej w związku z oddzieleniem od niej terenu parafii zbuczynskiej. Obszar parafii zbuczynskiej został w nim ustalony ogólnie. (Patrz przyp. 44).

Przy wyżej omawianej parafii można zaobserwować rzadki wypadek, że biskup dokonał erekcji parafii zanim jeszcze został wystawiony jej dokument fundacyjny. Wydaje się, że to przedstawienie kolejności wystawienia powyższych dokumentów, jak też brak osobnego dokumentu erekcyjnego parafii Zbuczyn, było wynikiem rzeczywistego istnienia tej parafii już przed rokiem 1418. Z faktu istnienia parafii w Zbuczynie przed wystawieniem wymienionych dokumentów wynika, że nadanie na jej rzecz uposażenia musiało również nastąpić przed czasem wystawienia przez króla Władysława Jagiełłę dokumentu fundacyjnego. Król musiał to uczynić w momencie jej faktycznego powstania. Faktyczne zaś istnienie tej parafii pociągnęło za sobą konieczność określenia jej terytorium, co właśnie uczynił na prośbę króla wspomniany biskup. Oddzielając terytorium parafii zbuczynskiej od łukowskiej biskup krakowski Wojciech Jastrzębiec wyznaczył między nimi granicę, którą miał stanowić duży obszar leśny, zwany „Tłuścem”⁵⁶. Należy przypuszczać, że dopiero w czasie wystawienia dokumentu w tej sprawie, biskup zorientował się, że parafia ta nie posiada jeszcze dokumentu fundacyjnego i w związku z tym zażądał od króla jego wystawienia. Taka kolejność wymienionych czynności może nam tłumaczyć wcześniejsze załatwienie formalnej erekcji tej parafii od wystawienia jej dokumentu fundacyjnego.

Czas faktycznego utworzenia parafii zbuczynskiej można bliżej ustalić na okres między r. 1385 a 1418, to znaczy między przybyciem do Polski Jagiełły, a wystawieniem omawianych wyżej dokumentów. Wydaje się, że sprawę tę należy łączyć z intensywnym rozwojem osadniczo-gospodarczym ziemi łukowskiej po unii polsko-litewskiej⁵⁷.

Pierwotny teren parafii zbuczynskiej był bardzo duży. Z dokumentu Jastrzębca wynika, że zajmował on dużą część ziemi łukowskiej, położoną na północ od „wielkiego lasu, zwanego Tłuścem”. Las ten uznany w r. 1418 za granicę między parafią łukowską a zbuczynską, rozciągał się pasem mniej więcej od dzisiejszej miejscowości Tłuściec poprzez okolice Starego Krzeska i Zawad, które to wsie należały już do parafii zbuczynskiej i dalej na zachód — zostawiając po stronie południowej wsie Krasusze i Jastrzębie — do należącej jeszcze do parafii łukowskiej wsi Łupiny i od niej skręcając na południe do Jagodnego, która to wieś prawdopodobnie należała już do parafii Zbuczyn. W okolicy wsi Jagodne łączył się on z większym kompleksem leśnym, rozciągającym się wzdłuż zachodniej granicy ziemi łukowskiej⁵⁸. Pozostałe granice pierwotnego obszaru parafii zbuczynskiej nie trudno już oznaczyć. W oparciu o późniejszy rozwój sieci parafialnej na tym terenie kosztem podziału okręgu parafialnego zbuczynskiego⁵⁹ można ustalić, że zachodnią jego granicę stanowił silnie zabagniony i zalesiony obszar, rozciągający się na północ od Krzyny Południowej nad rzeką Muchawką⁶⁰. Północną i wschodnią granicę tej parafii stanowiła również jeszcze obecnie zabagniona rzeka Liwiec, stanowiąca równocześnie granicę ziemi łukowskiej⁶¹.

⁵⁶ Patrz wyżej, s. 21—23.

⁵⁷ Patrz wyżej, s. 27.

⁵⁸ Patrz wyżej, s. 22—23.

⁵⁹ W latach 1430—1471 z podziału parafii zbuczynskiej powstała parafia w Pruszyńcu (patrz niżej, s. 69—71. W r. zaś 1532 z podziału parafii Pruszyńcu powstała parafia w Siedlcach (patrz niżej, s. 71—72).

⁶⁰ Patrz wyżej, s. 20.

⁶¹ T. Ł u n i e w s k i, *Brzegi i dolina rzeki Liwca*, s. 453—463. Jeśli chodzi o granicę ziemi łukowskiej na Liwcu, por. S. Wojciechowski, *Uwagi o osadnictwie*, W: *Z przeszłości ziemi łukowskiej*, Lublin 1959, s. 110, mapka.

Najstarszy teren parafii zbuczynskiej był więc otoczony ze wszystkich stron granicami naturalnymi w postaci dużych obszarów leśnych i bagien. Na terenie tym istniały już w tym czasie na pewno takie wsie królewskie, jak Zbuczyn, Wiśniew i Jagodne oraz być może istniejące już w tym czasie, występujące w późniejszych źródłach z pierwszej połowy XV w. wsie: Cielemeć, Golice, Krzesk, Pruszyń, Siedlce, Zawady (nieistniejące obecnie koło Pruszyń), jak też prawdopodobnie istniejące już w pierwszej połowie XV w., lecz wzmiankowane dopiero w dokumencie z r. 1471 — Ciepiele, Grabianów, Stok, Wielgory, Żabokliki⁶².

Następną parafią powstałą z podziału parafii łukowskiej jest parafia Trzebieszów. Z jej początkami wiąże się podobny problem, co i z powstaniem parafii zbuczynskiej. W wypadku Trzebieszowa mamy także do czynienia z kwestią nierównoczesności wystawienia dokumentu fundacyjnego i faktycznego nadania uposażenia oraz powstania parafii. Analogicznie jak w Zbuczynie parafię trzebieszowską fundował król Władysław Jagiełło. Świadczy o tym wydany przez niego w Sandomierzu 13 marca 1430 r. dokument fundacyjny tej parafii⁶³. W dokumencie tym Jagiełło uposaża, będącego już we wsi królewskiej Trzebieszowie, plebana Jana oraz istniejący już tam kościół parafialny. Świadczy to więc o tym, że już przed wystawieniem dokumentu istniała w Trzebieszowie parafia. Król musiał ją więc faktycznie wcześniej fundować.

Sprawa wystawienia dokumentu erekcyjnego tej parafii jest niejasna. Można przypuszczać, że dokument taki dla parafii trzebieszowskiej nigdy nie został wydany. Nie zachował się bowiem w źródłach żaden ślad, na podstawie którego można by stwierdzić wystawienie kiedykolwiek podobnego dokumentu. Wszystkie znane nam wzmianki, występujące głównie w aktach wizytacji z okresu od XVII do XIX w., wskazują tylko na istnienie omówionego wyżej dokumentu Jagiełły⁶⁴. Można by przypuszczać, że dokument erekcyjny został wydany, lecz uległ zniszczeniu, co przy zdarzających się pożarach i zniszczeniach drewnianych kościołów w Trzebieszowie⁶⁵ łatwo mogło nastąpić. Wydaje się jednak, że możliwość ta jest mało prawdopodobna. Przeciw niej przemawia zachowanie się jeszcze prawdopodobnie do końca XVII w. oryginału dokumentu fundacyjnego⁶⁶, który, jak należy przypuszczać, nie był bardziej chroniony, niż dokument erekcyjny.

⁶² Patrz wyżej, s. 41—42, oraz niżej, s. 71. Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 149.

⁶³ Rep. 60A132a, k. 249v—250v.

⁶⁴ Rep. 60A100, k. 204 (1679); Rep. 60A98, s. 70 (1683); A. Kurii Krak., Wiz. nr 18, k. 24 (1715); tamże, Wiz. nr 20, s. 254 (1721); tamże, Wiz. nr 41, k. 29v (1748); Rep. 60A104, s. 262 (1781); Rep. 60A179, k. 62 (1793); A. Kurii Siedleckiej nr 83, t. II, k. 1v (1860).

⁶⁵ S. Litak, *Opis parafii Trzebieszów w diecezji krakowskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, IX (1960), z. 4, wyd. 1961, s. 16. Ponadto wiadomo, że kościół parafialny w Trzebieszowie spalił się w r. 1855 (WAPKR, ZDP, sygn. 400, k. 27).

⁶⁶ Wzmianki o tym dokumencie występują w dokumencie z r. 1597 (Rep. 60A132a, k. 250v—251v), w którym król Zygmunt III potwierdza nadanie Władysława Jagiełły dla kościoła parafialnego w Trzebieszowie w oparciu o wystawiony przez Jagiełłę dokument fundacyjny tej parafii w r. 1430 — oraz w wizytacjach: 1679 (Rep. 60A100, k. 204 — — *Produxit reverendus parochus privilegium fundationis ecclesiae a serenissimo Vladislao Dei gratia rege Poloniae et supremo Lithuaniae duce et haerede Russiae de actu Sandomiriae feria tertia post Dominicam Reminiscere anno Domini 1430 pro ecclesia Trzebieszoviensi ipsius rectoribus concessum in pergamento in forma patenti antiqua caractere conscripto et sigillo in*

Czas powstania parafii w Trzebieszowie wyznaczają nam dwa dokumenty, mianowicie dokument biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca z 9 lipca 1418 r.⁶⁷ oraz omówiony dokument fundacyjny Władysława Jagiełły z r. 1430. W r. 1418 Trzebieszów wraz z 6 wsiami (Karwów, Kąkolewnica, Krasusze, Mościska, Wierzejki, Wysokiny)⁶⁸ należącymi później do parafii trzebieszowskiej⁶⁹ występuje jeszcze jako wieś należąca do parafii łukowskiej. Z tego wynika, że parafią Trzebieszów powstała z rozpadu parafii Łuków w latach 1418—1430.

Na początku drugiej połowy XV w. z dalszego podziału parafii łukowskiej utworzono parafię w Kozimryнку. Z zachowanego dokumentu fundacyjnego z 18 czerwca 1456 r.⁷⁰ wynika, że parafia ta była fundowana, jak się wydaje, w Niżnej Białce, czyli Kozimryнку⁷¹ przez braci Mikołaja i Wojciecha Cebulków, właścicieli tej miejscowości. Wspomniani bracia podejmowali starania o utworzenie tej parafii jeszcze za życia biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. Świadczy o tym wzmianka o otrzymanym przez nich od tego biskupa pozwoleniu na budowę kościoła⁷². Śmierć Zbigniewa Oleśnickiego 1 kwietnia 1455 r.⁷³ prawdopodobnie skomplikowała rozpoczęte starania o erekcję. Fundatorzy byli bowiem zmuszeni do ponownych o nią starań u jego następcy, Tomasza Strzępińskiego, od którego również otrzymali zezwolenie na budowę kościoła⁷⁴. Na podstawie wzmianki w dokumencie biskupa krakowskiego Jana Lutka z Brzezia z r. 1470⁷⁵ można przyjąć, że erekcji tej parafii rzeczywiście dokonał wspomniany biskup Tomasz Strzępiński. Erekcja więc parafii w Kozimryнку miała miejsce przed śmiercią tego biskupa, 22 września 1460⁷⁶, być może już po przejściu tej wsi w ręce królewskie, przed lokacją miasta Radzyń-Kozirynek⁷⁷. Czas powstania tej parafii można więc ustalić na okres między rokiem 1456 a 1460. Z porównania wykazu wsi należących do parafii Łuków w r. 1418⁷⁸ oraz wzmianek o wsiach

funiculo viridi serico in cera expresso et sigillo Regni communiter — —, 1683 (Rep. 60A98, s. 70).

⁶⁷ Patrz przyp. 44.

⁶⁸ 6 z tych wsi łącznie z Trzebieszowem wymienia dokument Jastrzębca z r. 1418 (patrz przyp. 44). Natomiast wieś Wysokiny występuje w dokumencie tego samego roku wydanym przez Świętosława ze Zwodów (*Zbiór dok. matop.*, Cz. I, nr 331, s. 425—426) oraz w dokumencie z r. 1440 (AGAD, MK, sygn. 23, s. 400—401).

⁶⁹ ZD XIV, s. 379, 385 (1531).

⁷⁰ Rep. 60A179, k. 105v—107.

⁷¹ Patrz wyżej, s. 33.

⁷² Rep. 60A179, k. 105v—107, w dokumencie fundacyjnym z r. 1456 czytamy — — proinde Nos Nicolaus et Adalbertus Fratres Germani dicti Cybulkie Haeredes in Czechow et Białka Districtus Lublinensis et Lucoviensis de consensu Reverendissimi in Christo Patris Domini Zbignei Miseratione Divina Praesbiteri Cardinalis et S. Priscahae Episcopi Cracoviensis Nostri Praesulis et ordinarii loci ac Demum etiam de consensu Reverendissimi Patris Domini Domini Thomae Dei Gratia Episcopi Cracoviensis immediati subsecutoris Zbignei in Augmentum Laudis Divinae et profectum salutis humanae et Remedium salutis Nostrae, Ecclesiam cupientes Nobis erigi Parochialem in Białka ipsam construere disponimus dotante certo fundo super quo ipsa Ecclesia struenda et structa debeat fundari et consecrari — —.

⁷³ L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. I, Kraków 1852, s. 376.

⁷⁴ Patrz przyp. 72.

⁷⁵ A. Kurii Krak., AEp nr 1, k. 40v—41, por.: Rep. 60A8, k. 384v.

⁷⁶ L. Łętowski, *Katalog biskupów*, t. I, s. 412.

⁷⁷ Patrz wyżej, s. 33.

⁷⁸ Patrz przyp. 44.

na tym terenie występujących w dokumencie z r. 1456⁷⁹ (z wykazem miejscowości należących w r. 1531 do parafii Kozirynek⁸⁰) wynika, że pierwotny teren parafii w Kozimryнку tworzyły 4 wsie: Biała, Białka (Wyżna Białka) Kozirynek-Niżna Białka, Turów, z których dwie, mianowicie Białka i Kozirynek były własnością fundatorów. Teren parafii w Kozimryнку został jednak powiększony w r. 1470. Mianowicie w tym roku, w dokumencie wystawionym w Iłży 28 sierpnia, wspomniany już biskup krakowski Jan Lutek z Brzezią ustanowił nową granicę między parafią w Kozimryнку a parafią w Czemiernikach na rzece Tyśmienicy⁸¹. Na skutek tego wsie Niewęgłosz Paszki, Niewęgłosz Dzierżki, Niewęgłosz Suski, Branica i Zbytulów, leżące na północ od Tyśmienicy, zostały wyłączone z parafii w Czemiernikach i włączone do parafii w Kozimryнку. Przyczyną tej zmiany granicy były, jak podaje ten dokument, kiepskie drogi do Czemiernik oraz częste i wyjątkowo duże wylewy rzeki Tyśmienicy, uniemożliwiające ludności tych wsi dostęp do kościoła w Czemiernikach.

Kolejną parafią powstałą z rozpadu parafii łukowskiej jest parafia Ulan. Dokument erekcyjny tej parafii nie zachował się. Ze wzmianki w wizytacji z r. 1614⁸²; mówiącej, że w r. 1470 został wybudowany istniejący w r. 1614 kościół w Ulanie, można przypuszczać, że około tego czasu miała miejsce erekcja parafii w Ulanie. Kościół wybudowany w r. 1470 mógł być kościołem pierwotnym. Erekcji tej parafii dokonałby więc biskup krakowski, Jan Lutek z Brzezią⁸³. Istnienie parafii ulańskiej około r. 1470 potwierdza wzmianka w *Liber beneficiorum* Długosza⁸⁴. Fundatorem omawianej parafii był niewątpliwie król. Wskazuje na to fakt, że Ulan w XV w. oraz później zawsze był własnością królewską⁸⁵. Za królewską fundacją przemawia również należąca do króla patronat nad kościołem parafialnym w Ulanie⁸⁶. Biorąc pod uwagę możliwość erekcji tej parafii w r. 1470 za jej fundatora należałoby uznać króla Kazimierza Jagiellończyka.

Terytorium parafii ulańskiej zostało wydzielone z parafii łukowskiej. Wynika to z porównania wykazu miejscowości, należących w r. 1418 do parafii Łuków⁸⁷, z rejestrem poborowym z r. 1531⁸⁸.

Na podstawie tych źródeł można ustalić, że w czasie erekcji tej parafii zostało do niej włączonych przynajmniej 6 wsi (Domanin, Krasew, Rozwadów, Sobole, Stoczek i Ulan), które do tego czasu należały do parafii łukowskiej.

⁷⁹ Patrz przyp. 72.

⁸⁰ ZD XIV, s. 377—378 i 382.

⁸¹ A. Kurii Krak., AEp nr 1, k. 40v—41 oraz inna kopia tego dokumentu. Rep. 60A8, k. 384—385.

⁸² A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, s. 447.

⁸³ Jan Lutek z Brzezią był biskupem krakowskim w latach od 19 października 1464 do 24 maja 1471 (J. Łętowski, *Katalog biskupów*, t. II, s. 27—29).

⁸⁴ LBD, II, s. 559.

⁸⁵ LBD, II, 559; AGAD, MK, sygn. 38, s. 507—508 (1485); ZD XIV, s. 400 (1552); A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 215 (1595); Rep. 60A96, s. 159, 167 (1603); A. Kurii Krak. Wiz. nr 4, k. 74v (1604); A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 447v (1614); Rejestr pob. woj. lub., s. 192 (1620); Por.: J. R. Szaflik, *Stosunki gospodarczo-społeczne we wsiach starostwa łukowskiego w XVII w.*, s. 55 (mapka).

⁸⁶ Od chwili pojawienia się w źródłach patronat nad kościołem w Ulanie zawsze należał do króla: LBD, s. 559; A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 499 (1570); tamże. Wiz. nr 3, k. 215 (1595); Rep. 60A96, s. 159 (1603); Rep. 60A100, k. 200v (1678). Podobnie sprawa przedstawia się w XVIII w. (Rep. 60A104, s. 248 (1781)).

⁸⁷ Patrz przyp. 44.

⁸⁸ ZD XIV, s. 380, 386—387 (1531).

Ostatnią parafią powstałą bezpośrednio z podziału parafii w Łukowie oraz, jak można przypuszczać, z podziału parafii zbuczyńskiej jest parafia Domanice.

Początkowo istniał we wsi królewskiej Domanicach kościół filialny, podległy kościołowi parafialnemu w Łukowie. Wybudowanie tego kościoła miało miejsce przed r. 1595. Na uwagę zasługuje fakt, że został on wybudowany z nadzieją na erekcję parafii przez miejscowych włościan⁸⁹, poddanych królewskich, być może, przy pewnym tylko współudziale prepozytora łukowskiego, Stanisława Kędzińskiego⁹⁰. Z wizytacji z r. 1614 dowiadujemy się o przyczynach budowy tego kościoła. Jako przyczyny wybudowania go wizytacja podaje duże odległości od Łukowa. Miejscowości, mające tworzyć teren parafii domaniczej, odległe były od kościoła parafialnego w Łukowie prawie o trzy mile, co utrudniało ich obsługę duszpasterską. Rezultatem tego były częste na tym terenie wypadki śmierci dzieci bez chrztu, jak też dorosłych bez ostatnich sakramentów. Zdarzały się również wypadki w ogóle niechrzczenia dzieci. Umarłych zaś, ze względu na duże odległości od kościoła parafialnego, grzebano po lasach. Przedstawiona tu sytuacja była — jak się wydaje — główną przyczyną wybudowania kościoła w Domanicach⁹¹.

Wybudowanie tego kościoła nie równało się jednak erekcji samodzielnej parafii. Przez cały wiek XVII aż do r. 1711 istniał tu tylko kościół filialny. Samodzielną parafię w Domanicach utworzono dopiero w r. 1711.

W *Reformationes generales* z r. 1621 biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego Domanice są wymienione równorzędnie z pozostałymi parafiami występującymi na terenie dekanatu łukowskiego⁹². Można by stać wnosić, że już w tym czasie była tu samodzielna parafia. Informacji tej jednak nie potwierdzają inne źródła z XVII w. Według wizytacji z r. 1679 w Domanicach istniał tylko kościół filialny, zależny od kościoła parafialnego w Łukowie, który na wydzielonym terenie spełniał faktycznie funkcje kościoła parafialnego⁹³. Sprawa uniezależnienia go od kościoła łukowskiego była rozpatrywana dopiero, jak się wydaje, na synodzie biskupa krakowskiego Ka-

⁸⁹ A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 242 — — capella in villa regali Domanicze ad parochialem ecclesiam in Lucow antiquitus spectans et pertinens ab eodem Lucow quattuor miliaribus distans, per cmethones illius villae habetur ex lignis noviter exaedificata — — ut eamque capellam in parochialem erigere et fundare dignaretur et villis vicinioribus ex eadem parochia Lucowiensi nempe Przewori, Kopcie, Kaczori, Czachy, Jagodne eidem adiunctis et incorporatis — —.

⁹⁰ Prawdopodobnie przemawia za tym należące do prepozytów łukowskich prawo patronatu nad późniejszym kościołem parafialnym w Domanicach (A. Kurif Krak., Wiz. nr 20, s. 284 (1721); tamże, Wiz. nr 41, k. 5v (1748).

⁹¹ A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 446v—447 — — plusquam triginta villae pertinent ad curam istius parochiae [łukowskiej], quarum nonnullae sunt — — remotae fere per tria miliaria. Unde plura nascuntur inconvenientia, nam propter distantiam loci, aegri non possunt habere confessores moriantur saepe sine confessionitate, plurimi infantes sine baptismo moriantur et aliqui vivunt sine baptismo. Sepeliuntur — — post in silvis, cum non habetur commoditus devehendi cadavera ad templum in tanta loci distantia. Quapropter necessario deberet fundari ecclesia nova in villa Domanice, quae remotior est ab ecclesia — —. Por.: A. Kurif Krak., Wiz. nr 18, k. 25 (1715), gdzie częściowo informacja ta jest powtórzona.

⁹² *Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis pertinentes ab — — Martino Szyszkowski — — episcopo Cracoviensi — — in synodo dioecesana sancitae et promulgatae anno MDCXXI die decima Februari Cracoviae — —*, s. 38.

⁹³ Rep. 60A100, k. 221 i in.

zimia Łubieńskiego w r. 1711⁹⁴. W tym to czasie Domanice najprawdopodobniej stały się samodzielną parafią⁹⁵. W końcu XVIII w. kościół w Domanicach schodzi jednak znowu do rzędu filii⁹⁶.

Pierwszy ustalony wykaz miejscowości należących do tej parafii, pozostający w okresie późniejszym w niezmienionej postaci, podaje dopiero wizytacja z r. 1721⁹⁷. W tym czasie należało do parafii domanickiej 13 wsi: Domanice, Kopcie, Czachy, Jagodne, Przewory, Gostchorza, Kaczory oraz grupa wsi Jastrzębie (Daćbogi, Łupiny, Mrocзки, Pluty, Smiary, Tworki). Prawdopodobnie przynależność parafialna tych wsi ostatecznie została ustalona w chwili jej usamodzielnienia w r. 1711. Można bowiem stwierdzić, że przed tym rokiem okręg tej parafii wyglądał inaczej. Według wizytacji z r. 1595 kaplicy w Domanicach podlegały wsie: Czachy, Jagodne, Kaczory, Kopcie, Przewory⁹⁸. Według zaś wizytacji z r. 1679 kościołowi domanickiemu podlegały: Jastrzębie (należy chyba rozumieć, że była to wymieniona wyżej grupa wsi Jastrzębie), Czachy, Kopcie, Przewory, Wiśniew⁹⁹. W r. 1595 brak więc wymienionej w r. 1721 grupy wsi Jastrzębie oraz wsi Gostchorza. W r. zaś 1679 brak, w stosunku do wykazu wsi z r. 1721, miejscowości: Gostchorza, Jagodne i Kaczory. Być może niektóre z nich, jak np. Kaczory zostały pominięte w wizytacji z r. 1679¹⁰⁰. Pomimo to obydwie powyższe wizytacje z lat: 1595 i 1679 są jednak źródłami, które świadczą, że w tych latach okręg parafialny był za każdym razem inny, niż w roku 1721. Dokładniejsza analiza okręgu parafialnego domanickiego prowadzi do wniosku, że parafia ta powstała na terenie, który prawdopodobnie jeszcze w w. XVI i XVII nie miał ustalonej przynależności parafialnej. Jak się wydaje, wynikało to z faktu rozwinęcia się na tym terenie osadnictwa dopiero w XVI w.¹⁰¹, to jest po czasie określenia granic parafii łukowskiej w r. 1418¹⁰². Spośród wsi; należących w r. 1721 do parafii Domanice, jedynie co do Jastrzębi oraz Łupin (później Jastrzębie Łupiny)¹⁰³ nie ma żadnych wątpliwości, że już w r. 1418

⁹⁴ Świadczy o tym wzmianka w wizytacji z r. 1715 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 18, k. 25—25v) — — *verum cum successu temporis plusquam per annum vicarium maneret, difficile eidem visum est Lucoviensi subiacere praeposito, adeoque modernus rector huius ecclesiae Laurentius Chromiński ope fratris sui germani Jacobi Chromiński praepositi s. Spiritus hospitalis Lucoviensis in synodo novissima celebrata dicit, se dismembrationem a matrice ecclesia praepositali Lucoviensi, quam non demonstrat, obtinuisse, quo circa veritatem hanc investigandam esse censimus* — —.

⁹⁵ Mówi o tym wyraźnie wizytacja z r. 1721 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 20, s. 284) — — *Ecclesia ipsa [w Domanicach] erat filia Lucoviensis, in sinodo Lubien[sciana] dismembrata* — —. Potwierdza to tekst synodu biskupa krakowskiego Kazimierza Łubieńskiego z r. 1711 (Synodus dioecesa ab — — d. Casimiro a Łubna Łubiński — — celebrata, Cracoviae, — — a. D. MDCCXI, s. 15).

⁹⁶ Rep. 60A179, k. 207 (1793).

⁹⁷ A. Kurii Krak., Wiz. nr 20, s. 284. Tak samo sytuacja ta wygląda w okresie późniejszym, por.: wizytacje z lat: 1748 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 41, k. 6v).

⁹⁸ Patrz przyp. 89.

⁹⁹ Rep. 60A100, k. 221.

¹⁰⁰ Za przynależnością tej wsi do okręgu podległego kościołowi w Domanicach przemawia jej położenie geograficzne. Wieś ta leży na południe od Wiśniewa, który w tym czasie podlegał temu kościołowi (patrz przyp. 99). Gdyby Kaczory należały w tym czasie do innej parafii, to oddzielałyby wieś Wiśniew od kościoła w Domanicach.

¹⁰¹ Patrz wyżej, s. 35.

¹⁰² Patrz przyp. 44, 55. Por. wyżej, na s. 32 przyp. 93.

¹⁰³ W r. 1418 wieś Łupiny występuje samodzielnie obok wsi Jastrzębie (*Zbiór dok. małop.*, cz. I, nr 328, s. 420—423). Dopiero w XVI w. występuje jako Jastrzę-

należały do parafii łukowskiej¹⁰⁴. Położona w środku dużego kompleksu leśnego, nad górną Krzną Południową wieś Jagodne, jak się wydaje, na początku XV w. należała do parafii zbuczynskiej¹⁰⁵. W rejestrze poborowym z r. 1580¹⁰⁶, a więc po jej zaniku i lokacji przed rokiem 1567 na surowym korzeniu¹⁰⁷, występuje już pod parafią Łuków. Być może, że zaliczenie tej wsi do parafii łukowskiej datuje się dopiero od czasów jej lokacji. Kaczych prawdopodobnie od początku należały do parafii Zbuczyn¹⁰⁸, tak jak Gostychorza do parafii Łuków¹⁰⁹. Niezdecydowanie pod tym względem przedstawia się sprawa wsi: Czachy, Domanice, Kopcie i Przewory. *Rewizja dziesięcin starostwa łukowskiego z r. 1604*¹⁰¹ oraz wizytacja z r. 1679¹¹¹ zaliczają te wsie do parafii zbuczynskiej. Rejestry zaś poborowe z lat: 1552, 1580, 1620¹¹², zaliczają je do parafii łukowskiej. Nie jest wykluczone, że w tym wypadku wiarygodniejsze są źródła kościelne, bardziej jednak wydaje się prawdopodobne, że sprzeczności te były rezultatem braku bliższego określenia granicy parafii zbuczynskiej, która w przeciwieństwie do parafii łukowskiej, została w r. 1418 tylko ogólnikowo wyznaczona¹¹³. Teren, na którym powyższe wsie znajdują się, był w XV w. całkowicie zalesiony. Można bowiem stwierdzić, że wszystkie te wsie powstały dopiero w XVI w.¹¹⁴ W XV w. teren ten stanowił zapewne obszar graniczny między parafią łukowską i zbuczynską, gdyż nie jest wykluczone, że wieś Jagodne, której przynależność do parafii zbu-

bie Łupiny. Z tego czasu wymieniają ją rejestry poborowe z lat: 1531 (ZD XIV, s. 394), 1533 (ASK, Od. I, nr 33, k. 196 pod parafią Łuków, k. 210 pod parafią Zbuczyn; jako Łupiny występuje w rejestrze poborowym z r. 1552 (ZD XIV, s. 392); jako Jastrzębie Łupiny w rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 410).

¹⁰⁴ Patrz przyp. 102.

¹⁰⁵ Patrz wyżej, s. 23, przyp. 23.

¹⁰⁶ ZD XIV, s. 408.

¹⁰⁷ Patrz wyżej, s. 23, przyp. 23.

¹⁰⁸ W rejestrze poborowym z r. 1552 (ZD XIV, s. 390) wieś ta występuje pod parafią Łuków. Rejestr poborowy z r. 1580 (ZD XIV, s. 416) oraz wizytacja z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 194—195) i rejestr poborowy z r. 1620 (*Rejestr poborowy woj. lub.*, s. 170) wymieniają tę wieś pod parafią Zbuczyn. Nie jest więc wykluczone, że w rejestrze poborowym z r. 1552 jest pomyłka. Rejestry bowiem nie zawsze podają właściwą przynależność parafialną (por. wyżej, s. 14).

¹⁰⁹ ZD XIV, s. 377 (1531); s. 410 (1580); Rep. 60A96, s. 131 (1603); Rejestr poborowy woj. lub., s. 170.

¹¹⁰ A. Kap. Krak., *Liber priv.* nr 10, s. 8—9.

¹¹¹ Rep. 60A100, k. 221 —wyliczając wsie podlegające kościołowi filialnemu w Domanicach m. in. podaje — et aliae villae sacrae regiae maiestatis, videlicet: Domanice, villa Wiszniow, Czachy, Przewory, Kopce, quae spectant ad ecclesiam Zbuczynensem iure parochiae — —.

¹¹² ZD XIV, s. 390 (1552 — Domanice, Przewory); s. 408—410 (1580 — Czachy, Kopcie). Pod parafią Łuków wymienia je również rejestr poborowy z r. 1620 (*Rejestr poborowy woj. lub.*, s. 161—162).

¹¹³ *Zbiór dok. matop.*, Cz. I, nr 328, s. 420—423.

¹¹⁴ Domanice i Przewory, patrz wyżej, s. 35. Jeśli chodzi o pozostałe: Czachy i Kopcie, to Kopcie powstały prawdopodobnie dopiero w latach 1552—1580, gdyż rejestry poborowe z lat 1531 (ZD XIV, s. 377, 381—382), 1552 (ZD XIV, s. 390—392) jeszcze ich nie wymieniają. Po raz pierwszy występują dopiero w rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 409). Jeśli chodzi o Czachy, to po raz pierwszy występują w wizytacji z r. 1595 (A. Kap. Krak., *Wiz.* nr 3, k. 242), wymienia je również *Rewizja dziesięcin starostwa łukowskiego z r. 1604* (A. Kap. Krak., *Liber priv.*, nr 10, s. 8). Wieś ta nie występuje jeszcze w rejestrze poborowym z r. 1580 (ZD XIV, s. 408—413). Gdybyśmy wieś tę utożsamili z występującą w r. 1580 wsią pod nazwą „Czechow Kąth” (tamże, s. 410), to i tak wieś ta prawdopodobnie mogłaby powstać dopiero po roku 1552, w którym nie wymienia jej jeszcze rejestr poborowy (tamże, s. 390—392).

czynskiej, ze względów geograficznych przesądzałaby przynależność tego terenu do tejże parafii, już w niedługim czasie, po r. 1418, zanikła¹¹⁵.

Prawdopodobnie dopiero wybudowanie kościoła w Domanicach i afiliowanie go kościołowi parafialnemu w Łukowie bardziej związało ten teren z parafią łukowską. Przypuszczenie odnośnie do braku ścisłego powiązania wymienionych wyżej wsi z parafią łukowską, jak się wydaje, popierają również wzmianki, na podstawie których można przypuszczać, że kościół filialny w Domanicach prawdopodobnie był obsługiwany na zmianę przez duchownego, zależnego od plebana łukowskiego i zbuczynskiego¹¹⁶.

Znajdujący się na uboczu obszar parafii domanicckiej otoczony był prawie ze wszystkich stron lasami i bagnami. Od północy parafię tę oddzielał od parafii Zbuczyn pas bagien i lasów, ciągnący się od zachodu i północy nad górnym biegiem Kostrzynia i jego dopływów w kierunku górnej Muchawki. Południową zaś i wschodnią granicę, oddzielającą teren parafii Domanice od parafii tuchowickiej i łukowskiej, stanowiły, z wąskim tylko przesmykiem, jaki tworzyła grupa wsi Jastrzębie, lasy i bagna¹¹⁷, występujące nad górną Krzną Południową.

3. POWSTAWANIE PARAFII W PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI ZIEMI ŁUKOWSKIEJ

Utworzona z podziału parafii łukowskiej w okresie 1385—1418 parafia zbuczynska, już w XV w. uległa podziałowi na skutek powstania parafii w Pruszyńcu.

Dla parafii pruszyńskiej zachował się akt układu z 24 kwietnia 1430 r. między Janem Pruszyńskim a plebanem zbuczynskim Maciejem¹¹⁸, według którego parafię pruszyńską fundował właściciel Pruszyńca, Jan Pruszyński, przy współudziale wspomnianego plebana. Jan Pruszyński nadał dla przyszłego kościoła parafialnego w Pruszyńcu i jego plebana ziemię oraz inne dobra, pleban zaś zbuczynski Maciej zobowiązał się do zaopatrzenia tego kościoła w podstawowy sprzęt liturgiczny oraz zobowiązał się ponadto zezwolić na przyłączenie się do niego szlachcie, mieszkającej w pobliżu mającego powstać w Pruszyńcu kościoła parafialnego, uzależniając to od jej woli. Niezależnie od tego obiecał on, że postara się na koszt fundatora o erekcję bisku-

¹¹⁵ Patrz wyżej, na s. 23, przyp. 23.

¹¹⁶ Mogą o tym świadczyć następujące wzmianki: w wizytacji z r. 1679 (Rep. 60A100, k. 221) — — de quibus villis [chodzi o wsie podległe kościołowi w Domanicach, które wizytacją ta wymienia] curam animarum in iisdem degentium de consensu — — parochi Zbucinensis idem commendarius (którym był jeden z wikarych łukowskich) habet — — w wizytacji z r. 1715 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 18, k. 25) — — penes quam pro libitu praepositi Lucoviensis ad tempus tantum vicarius residebat [przed usamodzielnieniem tej parafii w r. 1711], solutionem ab eodem praeposito Lucoviensi cum victu habens — —.

¹¹⁷ Wzmianki o bagnach i lasach w okolicy górnej Krzny Południowej występują w źródłach od początku XVI w. (*Księga podk. łukowska*, k. 46 (1507); k. 37v, 45v (1510); k. 47v, 48 (1517); *Opisanie parafii* z r. 1783 (patrz par. Zbuczyn) — opisy bagien i lasów wzdłuż północnej granicy parafii Domanice, koło wsi Wiśniew, Baranek, Ciosny, Okniny, które już należały do parafii Zbuczyn. Źródło to również podaje opis bagien i lasów nad górną Krzną Południową, nazywaną tu Krzną Wielką (tamże, par. Łuków). Opis bagien koło wsi Jagodne — patrz wizytacja z r. 1793 (Rep. 60A179, s. 202)). Por.: K. Łapczyński, *O łukowskim płaskowzgórzu*, s. 185, 190; H. Maruszcak, *Stan i zmiany lesistości*, mapa: Lasy województwa lubelskiego w r. 1830 i 1930.

¹¹⁸ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 425, s. 128—129.

pią parafii pruszyńskiej w terminie jednego roku od zawarcia powyższej umowy¹¹⁹. Z powyższego wynika, że pleban zbuczynski deklarował daleko idącą pomoc odnośnie do założenia omawianej parafii. Wydaje się jednak, że jego współdziałanie z Janem Pruszyńskim w celu utworzenia parafii w Pruszyńcu nie było bezinteresowne. Z wymienionej umowy można bowiem wnosić, że pleban ten był przewidziany również na plebana pruszyńskiego. Można tak sądzić ze sposobu spisania tej umowy. Mianowicie, pisarz, wyliczając nadania Jana Pruszyńskiego, dodaje kończąc to wyliczenie: „— — Insuper honorabili domino Mathiae plebano moderno eiusque successoribus concessit [Jan Pruszyński] libere sine mensurae receptione (frumenta) cuiuslibet grani in molendino Pruszyński molare — —”. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że w tym wypadku Jan Pruszyński nadał plebanowi Maciejowi wolny przemiał w młynie pruszyńskim nie jako plebanowi zbuczynskiemu, lecz jako przyszłemu plebanowi w Pruszyńcu. Za taką interpretacją tej wzmianki przemawia również to, że nie wydaje się, aby można było tak znikome nadanie uważać za odszkodowanie za zgodę plebana zbuczynskiego na podział parafii w Zbuczynie i jego udział w fundacji parafii pruszyńskiej. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że z kwestią podziału parafii zbuczynskiej łączyła się, jak to wiemy ze streszczenia dokumentu erekcyjnego parafii pruszyńskiej z r. 1471¹²⁰, również sprawa rezygnacji wspomnianego plebana zbuczynskiego z dziesięcin z okolicznych wsi. Kwestię powyższą, jak się wydaje, ostatecznie wyjaśnia wzmianka wizytacji z r. 1679¹²¹, według której pleban pruszyński miał m. in. w uposażeniu wolny przemiał zboża. We wzmiance tej jednak brak bliższego określenia, w którym młynie miał ów pleban ten przemiał. Wydaje się jednak, że w tym wypadku chodzi o wspomniany w akcie erekcyjnym młyn w Pruszyńcu, gdyż w źródłach późniejszych nie ma żadnych śladów, świadczących o innym podobnym nadaniu. Poza tym, jak wynika z innych dokumentów fundacyjnych parafii na terenie Łukowskiego¹²², wolny przemiał, podobnie zresztą jak na innych terenach¹²³, był typowym nadaniem w ramach pierwotnego uposażenia szczególnie parafii powstałych w XV w. Na podstawie powyższej analizy można przypuszczać, że mamy tu do czynienia z zamiarem kumulacji przez wspomnianego Macieja

¹¹⁹ Tamże, — — Ad quam quidem ecclesiam in Pruszyńcu honorabilis dominus plebanus [zbuczynski] sub ratione consciencie consensit omnibus nobilibus parochianis suis prope eadem ecclesia degentibus ad praefatam ecclesiam et ad parochiam adhaerere, quicumque voluerit. Insuper honorabilis plebanus dominus Mathias debet procurare dictae ecclesiae Pruszyński in spatio et decursu unius anni a reverendissime domino episcopo confirmationem seu permissionem sumptu adhibito domini Joannis Pruszyński uti fundatoris ecclesiae praefatae. — —

¹²⁰ Rep. 60A96, s. 200 (Wizyt. z r. 1603) — — Preterea habuit decimationes idem plebanus [pruszyński] secundum ordinationem et erectionem reverendissimi domini Joannis Ludko episcopi Cracoviensis de consensu honorabili Mathiae in Zbuczynie plebani in anno 1471 de data in Bożęcim ex villis a parochia Zbuczynensi seiunctis, videlicet: Wielgory, Czepiele, Siedlce, Golicze, Zabokliki et Grabionow una cum omnibus proventibus et fuerunt in usu praedecessores moderni rectoris, nunc vere revocatae ab aliquot annis a plebano Zbuczynensi et Siedleczeni — —. Podobna wzmianka występuje w wizytacji z r. 1614 (A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 443v—444), z tą różnicą, że jako czas wystawienia tego dokumentu podany jest tu rok 1470. Ponadto między wsiami należącymi do parafii Pruszyń wymieniony tu jest Stok, którego brak w przekazie z wizytacji z r. 1603.

¹²¹ Rep. 60A100, k. 226.

¹²² Patrz niżej, s. 95.

¹²³ H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 399, 600—601, 670.

dwu urzędów plebańskich. Poparcie fundacji i erekcji parafii w Pruszymie przez tego plebana byłoby więc zrozumiałe, gdyż pomagając w utworzeniu tej parafii, działał on na własną korzyść. Zyskiwał bowiem wszystkie nadania Jana Pruszyńskiego na rzecz parafii pruszyńskiej. Przez utworzenie tej parafii nie tracił natomiast osobiście nic ze swego dotychczasowego uposażenia.

Erekcja parafii pruszyńskiej nie odbyła się jednak w przewidzianym terminie. Miała ona miejsce dopiero w r. 1471. Wskazuje na to zachowane streszczenie dokumentu erekcyjnego, wydane przez biskupa krakowskiego Jana Lutka z Brzezia¹²⁴. Istnienie parafii Pruszym około tego czasu potwierdza również *Liber beneficiorum* Długosza¹²⁵. Na podstawie dokumentu fundacyjnego oraz streszczenia dokumentu erekcyjnego, jak też innych źródeł z początku XVI w. można przypuszczać, że w czasie utworzenia tej parafii włączono do niej 9 wsi: Pruszym, Grubale, Stok, Błogoszcz, Wielgory, Ciepiele, Siedlce, Żabokliki i Grabianów, które dotąd należały do parafii zbuczynskiej. Jeśli chodzi o Pruszym, to jasno wynika z dokumentów: fundacyjnego i wspomnianego streszczenia dokumentu erekcyjnego. Ponadto ze streszczenia tego dowiadujemy się, że wymieniony wyżej biskup, erygując parafię pruszyńską, włączył do niej należące do parafii Zbuczyn wsie Wielgory, Ciepiele, Siedlce, Golice, Stok, Żabokliki, Grabianów oraz nadał z tych wsi, za uprzednią zgodą prawdopodobnie znanego nam już plebana zbuczynskiego Macieja, dziesięciny plebanowi w Pruszymie¹²⁶. Wydaje się, że w czasie erekcji parafii pruszyńskiej została do niej również włączona wieś Grubale. Przemawia za tym jej położenie geograficzne w stosunku do Pruszym oraz wczesne pojawienie się w źródłach. Pierwsza wzmianka o niej występuje bowiem już w źródłach z r. 1507¹²⁷. Można więc przypuszczać, że istniała ok. r. 1471. Obszar parafii pruszyńskiej ostatecznie ustalili się jednak dopiero później. Od parafii tej już przed r. 1531 odpadły na nowo do parafii Zbuczyn wsie Ciepiele i Wielgór¹²⁸. Według wizytacji z r. 1614 dziesięciny z tych wsi uzurpował sobie jeden z plebanów zbuczynskich¹²⁹. Niewątpliwie w ślad za tym poszło również wspomniane włączenie tych wsi do parafii zbuczynskiej.

W r. 1532 z podziału parafii pruszyńskiej powstała nowa parafia w Siedlcach¹³⁰. Fundatorem jej był właściciel większego kompleksu dóbr Stanisław

¹²⁴ Patrz przyp. 120.

¹²⁵ Długosz w drugim tomie LBD pominął parafię pruszyńską. Wymienia on jednak Pruszym w tomie pierwszym LBD (s. 1) przy okazji określenia granicy biskupstwa krakowskiego. Można stwierdzić, że Długosz, nie zaznaczając tego wyraźnie, określił granicę diecezji krakowskiej przez wyliczenie pogranicznych parafii. Są to oprócz Pruszym: Zbuczyn, Łuków, Trzebieszów, Ulan, Czemierniki, Parczew, Ostrów, Nowogród, Łęczna, Łańcuchów, Białka. Pierwsze cztery leżały w ziemi łukowskiej. Pozostałe znajdowały się w Lubelskiem. (P. Szafran, *Rozwój*, s. 132, 161, 160, 158, 155—156, 155). Parafię Białka Szafran opuścił w swojej pracy. Parafia ta położona na południowy wschód od Łańcuchowa zanikła przed r. 1565, po przejęciu jej kościoła przez protestantów (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 279).

¹²⁶ Patrz przyp. 120.

¹²⁷ *Księga podk. łukowska*, k. 147—147v.

¹²⁸ Rejestr poborowy z r. 1531 wymienia wsie: Ciepiele oraz Wielgor. *Bayczye i Vyelgor Covyessye* (ZD XIV, s. 383, 384) pod parafią Zbuczyn.

¹²⁹ A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, s. 444.

¹³⁰ Dokument erekcyjny parafii w Siedlcach wystawił 22 listopada 1532 r. biskup krakowski, Piotr Tomicki. Dokument ten zawiera przepisany w całości dokument fundacyjny tej parafii, wystawiony przez Stanisława Siedleckiego 8 kwiet-

Siedlecki. Starania o utworzenie parafii siedleckiej rozpoczął on już wcześniej. Świadczy o tym wystawiony przez niego 25 kwietnia 1530 r. dokument¹³¹, w którym określił on uposażenie przyszłego kościoła parafialnego. Dokument ten nie stał się jednak podstawą erekcji tej parafii. W wystawionym bowiem dokumencie erekcyjnym parafii w Siedlcach (przez biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego z 22 listopada 1532 r.¹³²) znajdujemy już drugi jej dokument fundacyjny, wystawiony przez tegoż fundatora 8 kwietnia 1532 r. Ponad dwuletnie opóźnienie w utworzeniu tej parafii spowodowane było trudnościami, na jakie natknął się Stanisław Siedlecki ze strony plebana i kolatorów macierzystej parafii w Pruszyńcu¹³³. Na podstawie dat wystawienia dokumentów, fundacyjnego z 25 kwietnia 1530 r. i erekcyjnego z 22 listopada 1532 r., można stwierdzić, że sprawa erekcji parafii siedleckiej toczyła się dwa lata i osiem miesięcy. Przyczyną tego była z jednej strony dążność Stanisława Siedleckiego do objęcia granicami nowo zakładanej parafii wszystkich jego, występujących na tym terenie posiadłości (wsie: Golice, Grabianów, Siedlce, Topór, Ujrzanów, Żabokliki oraz dwie kopalnie rudy nad rzekami Żytnią (dziś Muchawka) i Liwcem), z drugiej zaś strony opór wspomnianych wyżej, zainteresowanych czynników parafii pruszyńskiej, mający na celu niedopuszczenie do podziału teje parafii¹³⁴. Sprawa erekcji omawianej parafii o tyle była bardziej skomplikowana, że po wyłączeniu wymienionych wsi z parafii Pruszyńcu, parafia ta stawała się terytorialnie znacznie mniejsza (pozostały przy niej tylko 4 wsie) od nowo utworzonej parafii w Siedlcach¹³⁵.

Powstanie parafii w Siedlcach zamyka proces formowania sieci parafialnej w północnej części ziemi łukowskiej.

4. POWSTAWANIE PARAFII W ZACHODNIEJ CZĘŚCI ŁUKOWSKIEGO W XV I XVI W.

Parafia tuchowicka aż do r. 1437 była jedyną w zachodniej części ziemi łukowskiej. Dopiero w ślad za rozwojem osadnictwa powstają tu nowe parafie od pierwszej połowy XV w.

Pierwszą parafią, która powstała na tym terenie w XV w. była parafia w Wojcieszkowie. Z wystawionego 9 czerwca 1437 dokumentu fundacyjnego¹³⁶ dowiadujemy się, że fundatorem parafii, jak się wydaje, w świeżo założonej wsi Wojcieszków¹³⁷ był Klemens z Bielana herbu Ciołek¹³⁸. Jej dokument

nia 1532 r. (Rep. 60A200, k. 11—13v). Streszczenie tego dokumentu znajduje się w aktach biskupa krakowskiego, Piotra Tomickiego (A. Kurii Krak., AEp nr 13, k. 184v—185). Por.: A. Winter, *Początki Siedlec*, s. 15—16; S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

¹³¹ Rep. 60A179, k. 292—292v. W niektórych źródłach czas wystawienia tego dokumentu występuje błędnie jako czas erekcji w Siedlcach kościoła parafialnego, będącego filią parafii pruszyńskiej (*Opisanie parafiiów z r. 1783*, patrz pod par. Siedlce).

¹³² Patrz przyp. 130.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid. Por. S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 157—162.

¹³⁵ S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 160.

¹³⁶ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 499, 500, s. 242—247 — w transkrypcji dokumentu erekcyjnego tej parafii wydanego przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego 15 czerwca 1437 r.

¹³⁷ Patrz wyżej na s. 49, przyp. 250.

¹³⁸ Według LBD właścicielem Wojcieszkowa był Piotr Bieliński, syn Klemensa (A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, t. I, s. 224). B. Chlebowski (SG, XIII, s. 743) niesłusznie przypuszcza, że fundatorem parafii wojcieszkowskiej byli bracia Berezinińscy. Wiadomość ta przypuszczalnie pochodzi z falsyfikatu dokumentu erekcyjnego

erekcyjny został wydany 15 czerwca 1437 r. przez biskupa krakowskiego, Zbigniewa Oleśnickiego¹³⁹. Z dokumentu fundacyjnego wynika, że Klemens z Bielán już na pewien czas przed jego wystawieniem rozpoczął starania u biskupa w Krakowie o erekcję tej parafii. W związku z tym Oleśnicki polecił swojemu sufraganowi Jarosławowi udać się do Wojcieszkowa, w celu zbadania na miejscu warunków jej utworzenia. Pełnomocnictwa Jarosława, jak wynika z opisu jego działalności w dokumencie fundacyjnym, były jednak szersze. Na podstawie bowiem tego opisu można sądzić, że biskup ten z polecenia Zbigniewa Oleśnickiego już wtedy faktycznie erygował kościół parafialny w Wojcieszkowie¹⁴⁰. O ile byśmy przyjęli, że oznaczało to w rzeczywistości faktyczne utworzenie tej parafii, to równocześnie należałoby przyjąć, że fundacja parafii wojcieszkowskiej miała miejsce już przed 9 czerwca 1437 r. Wystawienie dokumentów, fundacyjnego i erekcyjnego, nastąpiłoby więc później, niż rzeczywiste powstanie omawianej parafii.

Parafia wojcieszkowska powstała z częściowego rozpadu trzech parafii sąsiednich, mianowicie: Tuchowickiej, kockiej i wilczyńskiej. W związku z jej erekcją biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki formalnie wyłączył w dokumencie erekcyjnym wsie Burzec i Bystrzycę z parafii Tuchowicz; Gulów, Oszczeplin i Hordzież z parafii Kock oraz wieś Mały Radoryż¹⁴¹ z parafii Wilczyńska¹⁴². Doliczając do tych wsi prawdopodobnie świeżo założony Woj-

tej parafii, w którym jako jej fundatorzy występują bracia Klemens i Mikołaj Pierzchnicy (patrz wyżej, s. 49—50), pisani w innej kopii tego dokumentu jako Berezińscy (Rep. 60A132a, k. 69—71).

¹³⁹ Patrz przyp. 136.

¹⁴⁰ *Zbiór dok. małopolskich*, Cz. II, nr 499, s. 242—243 — — volen(tes)que huiusmodi defect(ibus) modo et via, quibus possumus, succurrere melioribus, primum siquidem rogamus humilibus precibus reverendum patrem dominum Sbigneum Dei gratia episcopum Cracoviensem, ut consideratis his ex defectibus ecclesiam parochialem in villa nostra Woycieszkow erigeret et fundaret, qui precibus nostris et maxime zelo populi salutis motus reverendum patrem dominum Jaroslaum Laodicensem episcopum, suffraganeum suum, ad conspiciendum, eundem locum destinavit. Qui pater reverendus illuc veniens viso loco et considerata salutari devotione populi Christiani, que per hoc maxime evenire debu(er)it, examinatis nihilominus preventibus utilitatibus, obventionibus donatis et dotatis huic dicte ecclesie in perpetuum largitis, singulis, quibus rector eiusdem ecclesie stare contentus posset, in eadem villa Woycieszkow de eiusdem reverendi in Christo patris domini Sbignei episcopi Cracoviensis prefati speciali mandato et commissio ecclesiam parochialem in ibidem creavit, fundavit, benedixit et erexit. — —

¹⁴¹ Wieś ta występuje również w drugim tomie LBD (s. 561). Prawdopodobnie należy ją identyfikować z Wolą Radoryską, występującą w rejestrach poborowych z lat 1531 (ZD XIV, s. 378), 1552 (tamże, s. 394), 1580 (tamże, s. 430) oraz w dokumencie z r. 1548 (A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 13v—18v) pod parafią Tuchowicz. Może za tym przemawiać to, że w powyższych rejestrach obok Wielkiego Radoryża (1531, ZD XIV, s. 378) lub Radoryża, który, jak się wydaje, należy identyfikować z Wielkim Radoryżem (1552, s. 393; 1580, s. 430), zawsze występuje Wola Radoryska. Trudno obecnie stwierdzić, czy powyższe rejestry poborowe podają prawdziwą jej przynależność parafialną. Być może jest tu pomyłka. Nie można tego sprawdzić na podstawie wizytacji z r. 1603, gdyż jest ona w niej pominięta (Rep. 60A96, s. 221 (par. Tuchowicz), s. 251 (par. Wojcieszków), s. 239 (par. Radoryż)). W r. 1588 nie weszła ona w skład nowo utworzonej parafii w Radoryżu (należy rozumieć Radoryż Wielkim) (Rep. 60A132a, k. 104—110).

¹⁴² O przynależności wymienionych wsi do parafii Tuchowicz, Wilczyńska i Kock wyraźnie mówi dokument erekcyjny parafii Wojcieszków (*Zbiór dok. małopolskich*, cz. II, nr 500, s. 246 — — Et quia sicut ex relatione prefati patris domini Jaroslai suffraganei nostri sumus informati, certe ville et signanter Borzec et Bistrzicza ad parochialem ecclesiam in Tuchowycz, Gulow, Oszczeplin, Chor-

cieszków¹⁴³, możemy stwierdzić, że pierwotny teren parafii wojcieszkowskiej stanowiło 7 wsi, położonych nad rzekami Małą Bystrzycą i Czarną. Spośród powyższych wsi trzy (Wojcieszków, Burzec, Gułów) niewątpliwie stanowiły własność fundatora¹⁴⁴.

Od czasu powstania parafii w Wojcieszkowie przez przeszło 100 lat nie przybywało na tym terenie w ogóle nowych parafii. Obszar ten w XV w. był zresztą słabo rozwinięty pod względem osadniczym. W znacznej części pokrywały go lasy. Na szerszą skalę osadnictwo rozwinęło się tu dopiero w XVI w.¹⁴⁵ Podobnie sprawa przedstawia się z powstawaniem tu nowych parafii. Intensywniejszy rozwój sieci parafialnej datuje się tu od czterdziestych lat XVI w.

Kolejną parafię po utworzeniu parafii w Wojcieszkowie erygowano na tym terenie dopiero w r. 1545. Była to parafia w Serokomli. Ze streszczenia dokumentu erekcyjnego z 23 lutego 1545¹⁴⁶ wiadomo, że fundatorem tej parafii był Piotr Kijeński, erygował ją zaś biskup krakowski, Piotr Gamrat. Ze wzmianki występującej w tym streszczeniu, mówiącej, że parafia w Serokomli była erygowana *de nuo* zdaje się wynikać, że chodzi tu o powtórna erekcję. W związku z tym nasuwa się przypuszczenie, że zachowany falsyfikat dokumentu erekcyjnego tej parafii z r. 1444¹⁴⁷, być może został oparty na jakiejś wiarygodnej tradycji, świadczącej o pierwszej erekcji tej parafii przed r. 1545. Parafia ta musiałaby jednak później upaść. Trwałe utworzenie parafii w Serokomli miało miejsce dopiero w r. 1545.

Z wymienionego streszczenia dokumentu erekcyjnego dowiadujemy się, że teren parafii w Serokomli tworzyło w tym czasie 5 miejscowości, mianowicie: miasto Serokomla oraz wsie: Czarna, Hordzież, Ruda i Zakępie, które zostały wyłączone z parafii wojcieszkowskiej¹⁴⁸. Miejscowości te, za wyjątkiem Hordzieży, były niedługo przed tym rokiem lokowane na surowym korzeniu najprawdopodobniej przez ich dzierżawcę i zarazem fundatora tej parafii Piotra Kijeńskiego¹⁴⁹.

W kilka miesięcy po utworzeniu parafii w Serokomli, 26 sierpnia 1545 r. miała miejsce erekcja parafii w Adamowie. Z dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego wiadomo, że powstała ona z podziału parafii wojcieszkowskiej, drażgowskiej i tuchowickiej. Fundatorem parafii adamowskiej był Hieronim Rusiecki, właściciel większości obszaru, tworzącego jej okręg. Erekcji jej dokonał biskup krakowski Piotr Gamrat¹⁵⁰. Spośród 10 miejscowości, wymie-

dzierza ad parrochiam in Coczeko, Parua Radarzesecz ad ecclesiam parrochiam in Wilcziska iure parrochiali pertinentes ac spectantes — —.

¹⁴³ Patrz wyżej, s. 49, przyp. 250.

¹⁴⁴ Patrz wyżej, s. 49.

¹⁴⁵ Patrz wyżej, s. 29.

¹⁴⁶ A. Kurii Krak., AEp nr 25, k. 51v—52v.

¹⁴⁷ Rep. 60A132a, k. 55—57.

¹⁴⁸ Patrz przyp. 146.

¹⁴⁹ Patrz wyżej, s. 34—35.

¹⁵⁰ Dokument erekcyjny parafii w Jadarominie (Adamowie) wystawił biskup krakowski Piotr Gamrat 26 sierpnia 1545 r. Dokument ten zawiera w całości dokument fundacyjny tej parafii wystawiony przez Hieronima Rusieckiego 1 maja 1545 oraz dokument erekcyjny parafii Wojcieszków z r. 1437 (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200), inna kopia tego dokumentu, nie zawierająca dokumentu erekcyjnego parafii Wojcieszkowskiej znajduje się w Rep. 60A132a, k. 86v—93). J. Godlewski w artykule pt. *Zródła do dziejów Łukowa i ziemi łukowskiej*, s. 102, błędnie informuje, że dokument erekcyjny parafii Adamów pochodzi z r. 1703. W podanej przez nią księdze, w której rzekomo ma się ten dokument znaj-

nionych w dokumencie erekcyjnym, tworzących okręg parafii w Adamowie, (miasto Adamów, wsie: Czarna czyli Wola Gułowska, Dębowica, Dębowska Wola, Gułów, Konorzatka, Lipiny, Ruszcza, Turzystwo, Wola Sobieska) tylko 4 wsie (Dębowica, Gułów, Lipiny, Wola Sobieska) istniały już dawniej, przed erekcją tej parafii. Pozostałe wszystkie były świeżo lokowane na surowym korzeniu¹⁵¹.

Założenia ich niewątpliwie dokonał wspomniany Hieronim Rusiecki, który był w tym czasie ich właścicielem. Do niego należały bowiem wszystkie wymienione wyżej wsie za wyjątkiem Lipin i Woli Sobieskiej¹⁵². Miasto Adamów oraz 6 wspomnianych wyżej miejscowości świeżo lokowanych (Adamów, Czarna czyli Wola Gułowska, Dębowska Wola, Konorzatka, Ruszcza, Turzystwo) należały przed erekcją omawianej parafii do parafii wojcieszkowskiej¹⁵³. Pewne trudności nasuwa ustalenie, z jakich parafii zostały wyłączone wymienione wyżej wsie pochodzące ze starszego osadnictwa, gdyż w dokumencie erekcyjnym nie zostało to bliżej określone. Kwestię tę można jednak rozstrzygnąć w oparciu o źródła z XV i XVI w.

Wiadomo, że Gułów już w r. 1437¹⁵⁴ i później¹⁵⁵ wchodził w skład parafii wojcieszkowskiej. Jeśli zaś chodzi o pozostałe wsie, to ich przynależność parafialną przed r. 1545 można w przybliżeniu określić na podstawie dokumentu erekcyjnego oraz rejestrów poborowych z XVI w. Z dokumentu erekcyjnego wiadomo, że przed tym rokiem należały one do trzech powyższych parafii¹⁵⁶.

Z rejestru poborowego z r. 1569 wynika, że przed r. 1545 do parafii drążgowskiej należała wieś Lipiny. Można tak sądzić na podstawie występowania jej jeszcze w tym rejestrze pod parafią Drążgów¹⁵⁷. Wydaje się, że

dować, (Rep. 60A179a) nie ma żadnych akt, dotyczących erekcji kościoła parafialnego w Adamowie. Jest w niej natomiast częściowy falsyfikat dokumentu erekcyjnego parafii Wojcieszków (s. 5—7) oraz różne akta, tyżące się kościoła parafialnego w Wojcieszkowie z lat 1703—1796.

¹⁵¹ Patrz wyżej, s. 50—51.

¹⁵² Tamże.

¹⁵³ A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 196 (w dokumencie erekcyjnym) — — *decimas manipulares omnis grani et seminis post praedia villarum videlicet: Gułow, et Dambowicza ac agriculturas universas villarum: Dambowska Wola, Ruszcza, Turzystwo, Gulowska Wola dicta Czarna, Conorzatka, quae sub parochia in Woyczieskow locatae sunt* — — (por. tamże, s. 183, 184). Również miasto Adamów należało w chwili lokacji do parafii wojcieszkowskiej. Wynika to z uzasadnienia możliwości podziału parafii wojcieszkowskiej (tamże, s. 189) — — *Et in termino earundem honorabilis Michael in Tuchowicz et Georgius in Woyczieskow respective plebani ex adverso comparentes et inpedientes allegaverunt non debere erigi in praedictum et damnum ecclesiae in Woyczieskow, procurator vero domini Hieronimi Rusiecki ipso praesente, allegavit et dixit, quod ex testium depositionibus constat, causas fuisse legitimas propter quas praedicta ecclesia merito erigi debeat, allegavit insuper, quod habetur in erectionis litteris parochialis ecclesiae in Woyczieskow sub titulo et sigillo — — olim domini Sbignei episcopi Cracoviensis antecessoris nostri pro tempore futuro villas post erectionem ecclesiae praefatae in Woyczieskow locandas posse adiungi ecclesiae alteri in alio solo impost erigendae, petivit propterea suprascriptas villas eum earum praediis praedictae ecclesiae in Jadaromin novo ascribi et adiungi tum iuxta erectionis litteras de quibus immediate supra fuit mentio — —*.

¹⁵⁴ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 246.

¹⁵⁵ LBD II, s. 561. Występuje pod zniekształconą nazwą „Grilow”.

¹⁵⁶ Patrz przyp. 150.

¹⁵⁷ Według wspomnianego rejestru poborowego z r. 1569 (ZD XIV, s. 332) wieś Lipiny należała do parafii Drążgów i Nowogród. Przy tej okazji należy wyjaśnić, że jeśli chodzi o parafię Nowogród, jest to błędna informacja, gdyż parafia po-

również Sobieska Wola (dziś Sobiska) została wyłączona z parafii Drażgów. Może na to wskazywać jej położenie geograficzne. Pozostaje więc tylko Dębowica, o której brak wzmianki w rejestrach poborowych, lecz której przynależność parafialną nie trudno już ustalić w wypadku, jeśli wiemy do jakich parafii należały wsie: Gułów, Lipiny i Wola Sobieska. Jeśli bowiem przyjmijemy, że wsie te należały do parafii wojcieszkowskiej i drażgowskiej, to, biorąc pod uwagę wzmiankę w dokumencie erekcyjnym, że również i parafia tuchowicka uległa w tym czasie podziałowi, wieś Dębowica musiała należeć do parafii Tuchowicz. Na to wskazuje również jej położenie geograficzne. Spośród wsi należących do parafii adamowskiej Dębowica jest najbardziej wysunięta na północ, w kierunku Tuchowicza.

Podsumowując, należy stwierdzić, że na skutek erekcji parafii w Adamowie wyłączono z parafii Wojcieszków miasto Adamów i wsie: Dębowska Wola, Gułów, Ruszcza, Turzystwo, Czarna czyli Wola Gułowska i Konorzatka; z parafii Drażgów wsie: Lipiny i Wola Sobieska oraz z parafii Tuchowicz wieś Dębowicę.

W końcu XVI w. z podziału parafii tuchowickiej powstała nowa parafia w Radoryżu. Dane zawarte w dokumencie erekcyjnym tej parafii, wydanym 20 sierpnia 1588 przez biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego¹⁵⁸, prawdopodobnie odzwierciedlają wszystkie główne etapy tworzenia tej parafii od momentu poprzedzającego wystawienie aktu fundacyjnego przez fundatora. Dowiadujemy się z niego, że 30 marca 1588 w sądzie grodzkim łukowskim Jan Czyszkowski zeznał, że nadaje na rzecz przyszłego kościoła parafialnego w Radoryżu różne dobra, które następnie dokładnie wyszczególnił. Patronat zaś nad nim przekazuje prepozytowi łukowskiemu Stanisławowi Kędzierskiemu i jego następcom. Ponadto w bliżej nieokreślony sposób łączy przyszły kościół w Radoryżu z kościołem parafialnym w Łukowie¹⁵⁹. Ostatnia kwestia nie jest jednak jasno sprecyzowana. Brak na ten temat również bliższych danych w dokumencie erekcyjnym. Wizytacje z lat 1595, 1603 oraz późniejsze z XVII i XVIII w.¹⁶⁰ nic nie wspominają o jakiegokolwiek zależności filialnej kościoła radoryskiego od kościoła parafialnego w Łukowie. Wizytacja z r. 1595 wyraźnie natomiast mówi o takiej zależności w stosunku do parafii tuchowickiej. Pozostałe zaś potwierdzają jedynie własność praw patronatowych prepozytów łukowskich. Na tej podstawie można przypuszczać, że we wzmiance o połączeniu obydwu kościołów, radoryskiego i łukowskiego chodziło jedynie o podkreślenie, że prepozyci łukowscy będą równocześnie posiadaczami prawa patronatu nad kościołem w Radoryżu.

Sporządzenie aktu fundacyjnego poprzedziły starania Jana Czyszkowskiego i być może, również patrona przyszłej parafii radoryskiej, prepozyta i zarazem oficjała łukowskiego — Stanisława Kędzierskiego o zgodę prepozyta

---

wstała tu dopiero w r. 1612 (A. Kurii Krak., AEp nr 38, k. 686—687). W r. 1569 mogła być w Nowogrodzie najwyżej kaplica, zależna od kościoła parafialnego w Drażgowie.

¹⁵⁸ Rep. 60A132a, k. 106v—110.

¹⁵⁹ Ibid., (w dokumencie erekcyjnym znajduje się transumowany dokument fundacyjny tej parafii. Osobna kopia tego dokumentu, tamże, k. 105v—106v).

¹⁶⁰ A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 237v (1595); Rep. 60A96, s. 230—239 (1603); A. Kurii Krak., Wiz. nr 4, k. 73v (1604); A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 441—441v (1614); A. Kurii Krak., Wiz. nr 6, k. 36—37 (1617); Rep. 60A100, k. 216 (1679); A. Kurii Krak., Wiz. nr 18, k. 12v—14v, 40 (1715); tamże, Wiz. nr 20, s. 295—299 (1721); tamże, Wiz. nr 41, k. 14—15 (1748); Rep. 60A104, s. 317—323 (1781).

tuchowickiego — Stanisława Kobielskiego na podział jego parafii. Można tak przypuszczać na podstawie faktu wystawienia przez tegoż prepozyta 29 marca 1588 w oficjalacie łukowskim dokumentu, w którym zrzekł się on wszelkich praw do dziesięciny z terenu przyszłej parafii w Radoryżu oraz zgodził się na podział swojej parafii¹⁶¹.

Akt fundacyjny Jana Czyszkowskiego został przedłożony biskupowi krakowskiemu, Piotrowi Myszkowskiemu, do zatwierdzenia i erylowania na jego podstawie parafii. W odpowiedzi na to tenże biskup dokumentem z 5 lipca 1588 r.¹⁶² wyznaczył specjalną komisję, której zadaniem było dokładne zbadanie na miejscu przedstawionego w akcie fundacyjnym uposażenia oraz potrzeb i warunków utworzenia parafii w Radoryżu. Działalność tej komisji trwała do 25 lipca 1588 r. Świadczy o tym, datowane na ten dzień, przedstawione biskupowi szczegółowe sprawozdanie z jej czynności¹⁶³. Ze sprawozdania tego wynika, że wspomniana komisja widziała potrzebę utworzenia tej parafii ze względu na oddalenie Radoryża od kościoła parafialnego w Tuchowiczu oraz wynikające z tego poważne niedociągnięcia w pracy duszpasterskiej na tym terenie, które spowodowały, że ludność z okolic Radoryża nie chodziła do kościoła, nie przyjmowała komunii, dzieci zaś umierały bez chrztu, a starsi bez ostatnich sakramentów. Dopiero po zapoznaniu się z dokumentami Jana Czyszkowskiego, komisji, badającej sprawę erekcji na miejscu oraz prepozyta tuchowickiego Stanisława Kobielskiego, biskup krakowski, Piotr Myszkowski wystawił wspomniany wyżej dokument erekcyjny parafii w Radoryżu¹⁶⁴. Wystawienie tego dokumentu zamknęło cykl starań o erekcję tej parafii, który rozpoczął się przed 29 marca 1588. Trwał więc około 5 miesięcy.

Wystawienie dokumentu erekcyjnego nie oznaczało tu jednak równoczesnego faktycznego utworzenia parafii. Ze wzmianek w przytoczonych wyżej dokumentach¹⁶⁵ wynika, że w okresie tym fundator dopiero miał zamiar wybudować kościół w Radoryżu. Można więc przypuszczać, że faktycznie parafia ta powstała później. Czas jej ostatecznego zorganizowania można ustalić na okres między 20 sierpnia (czas wystawienia dokumentu erekcyjnego) a 28 lutego 1603, w którym występuje już jako istniejąca niezależnie¹⁶⁶. Według wzmianki w wizytacji z r. 1595¹⁶⁷, w tym czasie istniała już w Radoryżu nowo wybudowana przez Jana Czyszkowskiego kaplica, która jednak jeszcze była uzależniona od kościoła parafialnego w Tuchowiczu. Prawa samodzielnego kościoła parafialnego zdobyła więc dopiero w okresie między r. 1595 a 28 lutym 1603. W tym czasie zakończył się więc proces faktycznego tworzenia parafii w Radoryżu.

Dzięki zachowaniu się dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego znamy pierwotny teren parafii radoryskiej. W transumowanej w dokumencie erekcyjnym, wspomnianej wyżej rezygnacji Stanisława Kobielskiego¹⁶⁸, mamy dokładnie wyszczególnione, wyłączone z parafii tuchowickiej wsie, tworzące okręg parafii Radoryż. Wsie te również są znane z dokumentu fundacyjnego

¹⁶¹ Rep. 60A132a, k. 109—109v.

¹⁶² Ibid., k. 108—108v.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Patrz przyp. 158.

¹⁶⁵ Rep. 60A132a, k. 105v, 107.

¹⁶⁶ Rep. 60A96, s. 230—239.

¹⁶⁷ A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 237v.

¹⁶⁸ Rep. 60A132a, k. 109.

tej parafii, w którym występują jako własność fundatora¹⁶⁹. Były to: Fiu-kówka, Kormanówka czyli Kożuchówka, Krzywda i Radoryż. Za wyjątkiem Radoryża powstały one w XVI w., a dwie z nich (Kormanówka czyli Kożuchówka i Krzywda) były świeżo lokowane na surowym korzeniu¹⁷⁰.

Z dalszego podziału parafii tuchowickiej powstała w końcu XVI w. następna parafia w Staninie. Sprawa tworzenia tej parafii nie była prosta. Zna-ne są dwie jej erekcje w r. 1555¹⁷¹ i 1599¹⁷². Jeśli chodzi o pierwszą erekcję, to starania o nią rozpoczął właściciel całego terenu przyszłej parafii staniń-skiej, Andrzej Jarczewski, już przed r. 1553¹⁷³. Z zachowanych źródeł wynika, że Jarczewscy już od dawna pragnęli podkreślić swoje znaczenie na tym te-renie. Rywalizowali oni z właścicielami Tuchowicza i okolicznych wsi — Ka-nimirami¹⁷⁴. Rywalizacja ta wyrażała się przede wszystkim w sporach o pra-wo patronatu nad kościołem parafialnym w Tuchowiczu, datujących się już od r. 1494¹⁷⁵ oraz w sporach granicznych między ich dobrami, a dobrami Ka-nimirów¹⁷⁶. Duże natężenie sporów o prawo patronatu datuje się na r. 1524¹⁷⁷. Z czasem rywalizacja ta przeniosła się również i na sprawy dziesięcinne. Spory o dziesięcinę między Jarczewskimi a popieranym przez Kanimirów plebanem tuchowickim miały miejsce już około r. 1521¹⁷⁸. Dobrze jest można śledzić w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI w.¹⁷⁹ Prawdopodobnie rezultatem tego były m. in. starania Andrzeja Jarczewskiego o erekcję pa-rafii, które należy również rozumieć jako część zagadnienia rozwoju wła-sności Jarczewskich.

Pierwsza erekcja tej parafii, jak się wydaje, ściśle się łączyła z lokacją obok Stanina miasta Andrzejowa, które usiłował założyć Andrzej Jarczewski. Ze źródeł z r. 1553, dotyczących starań Andrzeja Jarczewskiego o erekcję¹⁸⁰, jak też ze streszczenia dokumentu erekcyjnego tej parafii z r. 1555¹⁸¹ wy-nika, że biskup krakowski Andrzej Zebrzydowski erygował w oparciu o fun-dację wspomnianego Andrzeja Jarczewskiego parafię nie w Staninie, ale w mieście Andrzejowie¹⁸². Stanin zaś wraz z innymi wsiami wchodził w skład okręgu parafialnego tejże parafii. Erekcja parafii w Andrzejowie mimo jej

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Patrz wyżej, s. 49.

¹⁷¹ A. Kurii Krak., AEp nr 28, s. 355—356.

¹⁷² Rep. 60A132a, k. 132—136.

¹⁷³ A. Kurii Krak., AEp nr 28, k. 237v, 240—240v, 283v—284.

¹⁷⁴ Patrz wyżej, s. 43—45.

¹⁷⁵ A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 34v—35v. Wincenty Gojski sędzia i Dobiesław z Mysłowa podsedek łukowski, wystawili 1 września 1500 r. dokument na podsta-wie aktu z r. 1494, w którym stwierdzają, że między Stefanem Kanimirem, wła-sicielem Tuchowicza a Stanisławem i Andrzejem braćmi Jarczewskimi nastąpiła umowa, na podstawie której Stefan Kanimir miał prawo prezentować na parafię tuchowicką dwóch plebanów pod rząd, trzeciego zaś mieli prezentować wspomniani bracia Jarczewscy.

¹⁷⁶ *Księga podk. łukowska*, k. 111—112v, 115—115v (1507); k. 116—116v (1522).

¹⁷⁷ A. Kurii Krak., AEp nr 11, k. 29v—31, 34—34v; AEp nr 14, k. 4—4v.

¹⁷⁸ A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 35; AEp nr 21, k. 451—452v.

¹⁷⁹ A. Kurii Krak., AEp nr 27, k. 35—35v; AEp nr 26, k. 352—354; AEp nr 21, k. 451—452v.

¹⁸⁰ Patrz przyp. 173.

¹⁸¹ Patrz przyp. 171.

¹⁸² Andrzej Zebrzydowski był biskupem krakowskim w latach od 1550 do 23 maja 1560 (L. Łętowski, *Katolog*, s. 124—129). Odpis dokumentu fundacyjnego pa-rafii w Andrzejowie z r. 1555 zachował się w Rep. 60A179, k. 230—231.

formalnego przeprowadzenia nie doszła jednak do skutku w r. 1555. Sprawa ta była niewątpliwie następstwem upadku świeżo lokowanego miasta¹⁸³. Nie jest również wykluczone, że do jej upadku przyczynili się prepozyci tuchowiczcy, którym nie na rękę był podział parafii tuchowickiej. Jeśli chodzi o rolę, jaką odegrali w sprawie upadku tej parafii prepozyci tuchowiczcy, to na podstawie dokumentu erekcyjnego z r. 1599¹⁸⁴ można przypuszczać, że z chwilą, gdy lokacja Andrzejowa nie udała się, występowali oni przeciwko istnieniu parafii w Staninie. Utworzenie bowiem tej parafii było wynikiem raczej rywalizacji Jarczewskich z Kanimirami, niż faktycznej potrzeby. W wyniku upadku miasta Andrzejowa i niemożliwości utrzymania parafii w Staninie, uposażenie parafii nadane w r. 1555 wróciło z powrotem do Jarczewskich. Można tak sądzić ze wzmianki w wizytacji z r. 1570¹⁸⁵, jak też ze wzmianki w dokumencie erekcyjnym z r. 1599, według którego Wiktor Jarczewski do r. 1599 — — *nondum dotem pro ecclesia sua assignaverat* — —¹⁸⁶. Parafia stanińska ostatecznie powstała, jak już wspomnieliśmy, dopiero w r. 1599. W tym to czasie biskup krakowski, Jerzy Radziwiłł, uznając słuszność starań Wiktora Jarczewskiego o jej założenie, zatwierdził wyznaczone przez niego uposażenie dla plebana i wybudowanego przez jego ojca, wspomnianego już Andrzeja, kościoła parafialnego w Staninie oraz erygował parafię¹⁸⁷.

Określony w dokumencie erekcyjnym teren tej parafii w całości został wyłączony z parafii w Tuchowiczu. Tworzyło go 8 wsi, mianowicie: Jarczówek, Kopina, Koszuty, Kujawy, Ogniewo, Stanin, Stanińska Wola czyli Jonnik oraz Wróblina, będących własnością fundatora. Teren parafii stanińskiej całkowicie pokrywał się z dobrami Wiktora Jarczewskiego w Łukowskim. Na wybitną rolę, jaką odegrała własność i odrębność rodowa Jarczewskich w utworzeniu tej parafii wskazuje, niespotykane na tym terenie¹⁸⁸, bliskie sąsiedztwo dwóch kościołów parafialnych w Staninie i Tuchowiczu (w linii prostej około 2 km). Wydaje się, że przedzielająca obydwie te miejscowości zabagniona rzeczka¹⁸⁹ Stanówka, która w dokumencie erekcyjnym występuje pod nazwą „Tuchan” jako; obok kiepskich dróg, najważniejsza przyczyna utworzenia parafii w Staninie¹⁹⁰ była tu raczej pretekstem niż rzeczywistą przyczyną erekcji tej parafii.

Na podstawie wizytacji z r. 1570 można sądzić, że istniejący już w tym czasie wspomniany kościół w Staninie nie był zupełnie opuszczony. Zarówno utrzymywanie przy nim stałego „ministra”, jak też fakt, iż w jego posiadaniu znajdowały się, wprawdzie bardzo ubogie, naczynia i szaty liturgiczne, może świadczyć, że w pewnym zakresie był on w tym czasie czynny jako filia parafii w Tuchowiczu¹⁹¹.

¹⁸³ Patrz wyżej, s. 46.

¹⁸⁴ Rep. 60A132a, k. 134.

¹⁸⁵ A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 505 — — Plebanus non est, nec est provisio assignata plebano — —.

¹⁸⁶ Rep. 60A132a, k. 134.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Patrz mapa nr 1.

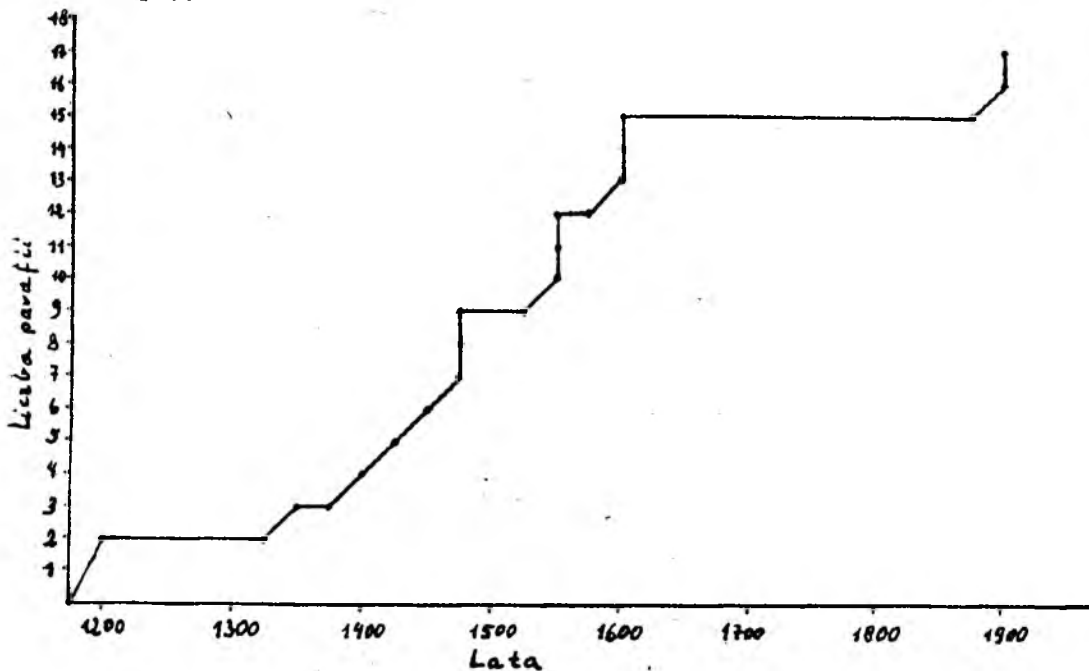
¹⁸⁹ Kwatermistrzostwo.

¹⁹⁰ Patrz przyp. 172.

¹⁹¹ A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 505 — — *Ecclesia in Stanin noviter constructa, filia ecclesiae Tuchovicensis nondum consecrata, collationis generosi domini Andree Jarczewski. Plebanus non est, nec est provisio assignata plebano. Minister ecclesiae Stanislaus de Grodzisko dioecesis Posnaniensis per dominum ad annum*

5. WNIOSKI

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że przed r. 1325 na omawianym terenie istniało tylko dwie parafie (Łuków i Kock), co w stosunku do stanu z r. 1603 (15) wynosi tylko 13%. W ciągu XIV stulecia przybywa tu parafia Tuchowicz i na przełomie XIV i XV w. parafia Zbuczyn. A więc do końca XIV w. na ogólną liczbę 15 parafii w r. 1603 powstało tu 20% parafii. Licząc od XII w. w ciągu trzech stuleci powstały zatem na omawianym terenie 3 parafie. Jedna parafia wypada więc na 100 lat. Zupełnie inaczej sprawa ta wygląda w XV i XVI w. W okresie 200 lat powstało tu 12 nowych parafii, co, w stosunku do wspomnianego wyżej stanu z r. 1603, stanowi 80%. Średnio w tym czasie powstanie jednej parafii wypada na ok. 16,6 lat. Wspomniany okres 200 lat był więc decydujący w rozwoju sieci parafialnej na tym terenie. W ogóle większe ożywienie w tym zakresie nastąpiło tu dopiero po unii polsko-litewskiej. Na wykresie proces ten wygląda następująco:

Z wykresu tego wynika, że dopiero w końcu XVI w. nastąpiła tu całkowita stabilizacja i stagnacja w rozwoju sieci parafialnej, która trwała aż do drugiej połowy XIX w. W okresie od początku XVII do drugiej połowy XIX w. nie powstała na omawianym terenie (jeśli pominiemy kaplicę w Kąkolewnicy, która w końcu XVII w. spełniała pewne funkcje parafialne w stosunku do 5 wsi należących do parafii Trzebieszów)¹⁹² — ani jedna parafia.

pro usu ecclesiastico conductus. Argentum nullum est excepte pacificali cuprea, ornath 1 axamithu czarnego, 2 pulathliassia czarnego — —.

¹⁹² W wizytacji z r. 1781 (Rep. 60A104, s. 266) występuje wzmianka — — kaplica w Kąkolewnicy do kościoła trzebieszowskiego należąca — — administrują

W porównaniu z innymi terenami Polski, wcześniej zaawansowanymi pod względem rozwoju osadnictwa, wykształcenie się sieci parafialnej na omawianym terenie nastąpiło bardzo późno. Tak więc np. w prepozyturze wiślickiej sieć parafialna w zasadzie wykształciła się już do początku XIV w. Do r. 1325 powstało na tym terenie 70% parafii występujących w r. 1470. Dla 4 dekanatów tej prepozytury (Czarnocin, Kije, Książnice, Bolesław) procent ten kształtuje się w granicach od 57 (Kije) do 88 (Książnice). Po roku 1470 sieć parafialna na tym terenie ilościowo się nie rozwija¹⁹³. Podobnie sytuacja przedstawia się na Śląsku¹⁹⁴, w lewobrzeżnej części archidiaconatu sandomierskiego¹⁹⁵ oraz na terenach archidiaconatu zawichojskiego¹⁹⁶, lubelskiego¹⁹⁷ i południowej oraz środkowej części ziemi radomskiej¹⁹⁸, jak również w południowej Małopolsce¹⁹⁹. Analogie do rozwoju sieci parafialnej w Łukowskim można znaleźć tylko na terenach puszczańskich, jak puszcza Sandomierska²⁰⁰, Solska²⁰¹, Radomska oraz lesiste tereny ziemi stężyckiej²⁰². Należy jednak podkreślić, że sieć parafialna nie rozwijała się równomiernie w poszczególnych częściach omawianego terenu. Pod względem chronologii powstawania parafii teren ten można podzielić południkowo na dwie części: wschodnią, gdzie wszystkie parafie powstały już do XV w. (Łuków, Kock, Zbuczyn, Trzebieszów, Kozirynek, Ulan, Pruszyń) oraz zachodnią, gdzie proces ten w zasadzie zakończył się dopiero w końcu XVI w. (Tuchowicz, Wojcieszków, Siedlce, Domanice, Serokomla, Adamów, Radoryż, Stanin). Z porównania danych, dotyczących rozwoju sieci parafialnej z rozwojem osadnictwa w tym czasie na omawianym terenie, wynika, że okres największego nasilenia w rozwoju parafii odpowiada takiemu samemu procesowi w rozwoju osadnictwa. Ze względu na brak źródeł kwestii tej nie da się przedstawić dokładnie w okresie do końca XIV w. Możliwe to jest natomiast jeśli chodzi o okres późniejszy.

Wydaje się, że najbardziej intensywnie osadnictwo rozwijało się tu od

się [w niej] ss. sakramenta dla parafianów trzebieszowskich z Jurkowa — —, z Lipniaków — —, Olszewnicy — —, Ruski Woli — —. W wizytacji z r. 1793 (Rep. 60A179, k. 85—85v, 92v) występuje wzmianka — — Kościół we wsi królewskiej Konkolewnicy, w starostwie Konkolewnickim — —. Do tego kościoła należą wsie: Konkolewnica, Lipniaki, Ruska Wola, królewskie, Olszewnica i Jurki, szlacheckie — —. Kościół ten należy ad matricem ecclesiam Trzebieszoviensem — —. Ecclesia in villa regali Konkolewnica intra parochiam Trzebieszoviensem sita ab anno 1767 constructa sine certa et stabili fundatione — —.

¹⁹³ Z. Wiśniowski, *Rozwój*, s. 109—110.

¹⁹⁴ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940, mapa: *Die Kirchorte des Bistums Breslau bis 1500*.

¹⁹⁵ S. Jop, *Sieć parafialna archidiaconatu sandomierskiego do końca XVI w.*, „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, nr 7 (1958), s. 154—157; J. Rawski, *Wykaz świętopietrza i dziesięciny papieskiej a najstarsze parafie w archidiaconacie sandomierskim*, „Nasza Przeszość”, XIII (1961), s. 27—64.

¹⁹⁶ H. Grocholski, *Sieć parafialna*, s. 42, 47.

¹⁹⁷ P. Szafran, *Rozwój*, s. 89—90.

¹⁹⁸ S. Litak, *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego*, s. 106.

¹⁹⁹ B. Kumor, *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI w.*, „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, nr 9 (1959), s. 101—102.

²⁰⁰ S. Jop, *Sieć parafialna archidiaconatu sandomierskiego*, s. 157—158.

²⁰¹ *Katalog zabytków w Polsce*, T. VIII, Województwo lubelskie. Pod redakcją R. Brykowskiego i Z. Winiarza, Z. 3, Powiat biłgorajski, Warszawa 1960, s. 1—33.

²⁰² Patrz przyp. 198.

końca XIV w. Jak zaznaczyliśmy wyżej, na terenie południowo-wschodniej i środkowo-wschodniej części Łukowskiego w okresie 1418—1531 przybyło w stosunku do stanu z r. 1418 — 153% nowych miejscowości. Biorąc za podstawę ten sam teren możemy stwierdzić, że w r. 1418 istniała tu tylko jedna parafia (Łuków), w r. 1531 cztery (Łuków, Trzebieszów, Ulan, Kozirynek). Przyrost liczby parafii wynosi więc prawie drugie tyle więcej (300%), niż przyrost liczby miejscowości w analogicznym okresie czasu. Wydaje się, że stosunek ten może być również reprezentatywny dla północno-wschodniej części ziemi łukowskiej, gdzie już prawdopodobnie w końcu XIV w. powstała parafia w Zbuczynie. W wieku XV dochodzi druga parafia w Pruszyne.

Jak dla środkowo- i południowo-wschodniej części Łukowskiego w odniesieniu do XV w., tak również dla zachodniej części omawianego terenu dla w. XVI możemy uchwycić liczbowo rozwój osadnictwa i parafii. Stwierdziliśmy wyżej, że w okresie 1531 do 1620 w stosunku do r. 1531 przybyło ok. 97% nowych miejscowości. W tym samym czasie w stosunku do r. 1531/1532 (parafie: Tuchowicz, Wojcieszków, Siedlce) przybyło tu 133% parafii (do r. 1620 dochodzą jeszcze parafie: Serokomla, Adamów, Radoryż, Domanice). Przyrost parafii w stosunku do przyrostu osad również tu wynosi prawie drugie tyle. Stosunek ten odwrotnie wygląda na terenie wymienionych wyżej czterech parafii w okresie lat 1531—1620. W okresie tym przyrost osad w stosunku do r. 1531 wynosi 40%, zaś przyrost parafii 0%. Z powyższego wynika, że w okresie wcześniejszym powstawanie parafii znacznie wyprzedzało ilościowy rozwój osadnictwa. W okresie zaś późniejszym występuje proces odwrotny — wyprzedzenie rozwoju sieci parafialnej przez rozwój osadnictwa.

Wspomniane wyżej zróżnicowanie omawianego terenu pod względem rozwoju osadnictwa i parafii powoduje jednak, że jeśli weźmiemy pod uwagę całość tego terenu, to otrzymamy dużą zbieżność rozwoju osadnictwa i parafii w XVI i na początku XVII w.

Tak więc w r. 1531/1532 występuje na tym terenie 10 parafii, w roku zaś 1620 — 15 parafii. Przyrost parafii w r. 1620 w stosunku do r. 1531/1532 równa się więc 50%. Miejscowości zaś na tym terenie było w r. 1531 ok. 202, a w r. 1620 ok. 275. Przyrost więc w r. 1620 w stosunku do r. 1531 wynosi ok. 36%.

Na podstawie zachowanych źródeł można ustalić (nie licząc parafii Kock, o której początkach bardzo mało wiemy) bezpośrednią lub pośrednią filiację wszystkich parafii, występujących na omawianym terenie, z najstarszą parafią łukowską, która zapewne pierwotnie pokrywała się terytorialnie z opolem, a następnie z kasztelanią łukowską. Od tej reguły w pewnym tylko stopniu odbiegają parafie Wojcieszków i Adamów, których okręgi częściowo zostały uformowane w oparciu o wsie wydzielone z parafii Wilczyńska i Drażgów, leżących w zachodniej części Stężyckiego oraz z parafii Kock.

Pewne odbicie takiego rozwoju sieci parafialnej w Łukowskiem zachowało się w stosunkach dziesięcinnych. Mianowicie na podstawie źródeł z XV i XVI w. można stwierdzić, że plebani łukowscy pobierali dziesięcinę kmieć z miejscowości położonych nie tylko w obrębie parafii Łuków, lecz także na terenach innych parafii (Zbuczyn, Trzebieszów, Wojcieszków, Pruszyń, Siedlce)²⁰³.

²⁰³ Patrz niżej, s. 101—102.

Można przypuszczać, że granice niektórych parafii, powstałych z rozpadu parafii łukowskiej, uformowały się w oparciu o warunki fizjograficzne terenu (Tuchowicz, Zbuczyn, Kozirynek).

Z powyższego wynika, że występujące na interesującym nas terenie parafie stanowiły jedną rodzinę, którą schematycznie można przedstawić w sposób przedstawiony na wykresie (patrz s. 84).

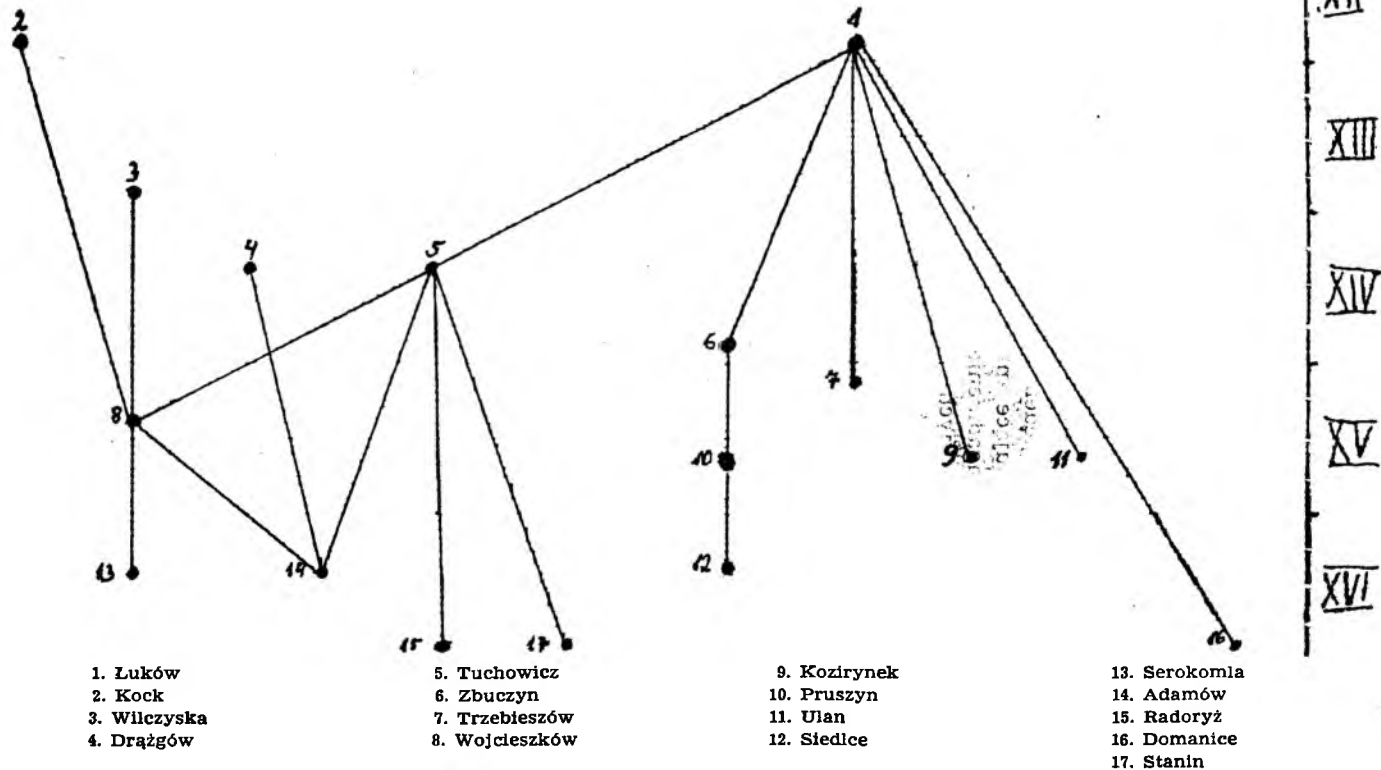
Przykłady podobnego rozwoju sieci parafialnej można również zauważyć na innych terenach²⁰⁴. Dzielenie parafii już istniejących niewątpliwie stało się regułą z chwilą objęcia danego terenu pierwotną siecią parafii.

Z przedstawionego wyżej schematu oraz z przytoczonych tamże danych wynika, że już w najwcześniejszym okresie koncentrowały się w Łukowie najważniejsze problemy państwowe i kościelne. Jest rzeczą charakterystyczną, że pod jednym i drugim względem Łuków, jako stolica ziemi, dekanatu i oficjalatu, zachował tu dominujące znaczenie do końca XVIII w.

Z kolei nasuwa się zagadnienie sił społecznych wpływających na wykształcenie się sieci parafialnych na tym terenie. W związku z tą kwestią należy się bliżej zapoznać ze stosunkiem parafii do różnego rodzaju własności. Na podstawie przeprowadzonej wyżej analizy źródeł odnośnie do początków parafii można stwierdzić, że wszystkie parafie powstały tu w oparciu o wielką lub średnią własność. Tak więc parafia łukowska jako najstarsza na tym terenie powstała niewątpliwie w oparciu o gród łukowski i, co za tym idzie — o własność królewską. Podobnie sytuacja przedstawiała się w wypadku parafii kockiej, która najprawdopodobniej pierwotnie skupiała cały klucz własności biskupstwa płockiego, znajdujący się na pograniczu ziemi lubelskiej i łukowskiej. Również, jeśli chodzi o fundację z okresu od XIV do końca XVI w., to zawsze można stwierdzić, że były one dokonywane albo w dobrach królewskich (Zbuczyn, Trzebieszów, Kozirynek, Ulan, Serokomla, Domanice) lub też w oparciu o dobra średniozamożnej lub bogatej szlachty (Tuchowicz, Wojcieszków, Pruszyń, Siedlce, Adamów, Radoryż, Stanin). Charakterystyczny jest fakt, że z chwilą, gdy wszystkie te dobra zostały ujęte w organizację parafialną, już się na tym terenie sieć parafialna nie rozwijała, gdyż drobna szlachta zagrodowa nigdy nie zdobyła się na fundację parafii.

Zależność rozwoju sieci parafialnej od wielkiej i średniej własności najlepiej ilustruje zestawienie procentu parafii w obrębie poszczególnych typów własności w stosunku do procentu tej własności oraz obliczenie na tej podstawie wskaźnika natężenia intensywności udziału poszczególnych typów własności w tworzeniu parafii. Stwierdziliśmy wyżej, że w połowie XVI w. na omawianym terenie było ok. 16% miejscowości królewskich. Jeśli chodzi o parafie, to na 15 parafii występujących w końcu XVI i na początku XVII w. 7 (Łuków, Zbuczyn, Trzebieszów, prawdopodobnie Kozirynek, Ulan, Serokomla, Domanice) powstało w obrębie wielkiej własności królewskiej. Stanowi to około 46,7% ogólnej liczby parafii na tym terenie. Przed r. 1512, jak już zaznaczono, w rękach Kościoła znajdowały się tu 4 miejscowości, co w stosunku do ogólnej liczby osad w r. 1580 (272) wynosi ponad 1,4%. Pro-

²⁰⁴ Podobnie wyglądał rozwój sieci parafialnej w południowo-zachodnich Niemczech, por.: A. Wendehorst, *Der Archidiakonats Münnerstadt am Ende des Mittelalters*, „Würzburger Diözesan — Geschichtsblätter”, 23 (1961), s. 5—52, zwłaszcza mapa oraz recenzja tej pracy E. Wiśniewskiego w „Rocznikach Humanistycznych”, XI (1962), z. 2, s. 206—207.

cent zaś parafii fundowanych w obrębie dóbr kościelnych (Kock) w stosunku do ogólnej liczby parafii na przełomie XVI i XVII w. równa się ok. 6,6. Inaczej to zagadnienie wygląda w obrębie dóbr szlacheckich. W r. 1580 na omawianym terenie występowało ok. 83,5% własności szlacheckiej. Jeśli od tego odejmiemy powyższe 1,4% na własność kościelną, to pozostanie nam jeszcze ok. 82% teźże własności. Parafii zaś fundowanych przez szlachtę było 7 (Tuchowicz, Pruszyń, Wojcieszków, Siedlce, Adamów, Radoryż, Stanin), co w stosunku do stanu z przełomu XVI i XVII w. stanowi ok. 46,7%. Procent ten odnosi się jednak tylko do większej własności, gdyż w oparciu o drobną własność szlachecką nie powstała tu ani jedna parafia. Tymczasem jeśli chodzi o własność szlachecką w Łukowskim, to przeważała w niej własność drobna. Tak więc na początku XVII w., jak już wiemy, było w ziemi łukowskiej ok. 47% wsi w posiadaniu szlachty zagrodowej²⁰⁵. Wydaje się, że podobnie stosunek ten wyglądał w roku 1580. Stąd też można przyjąć, że w tym roku większa własność szlachecka wynosiła ok. 35%.

Z powyższego wynika, że stosunek parafii do własności najkorzystniej kształtował się w obrębie własności kościelnej. Procent parafii był tu prawie 5 razy większy od procentu miejscowości. Ze stosunku tego nie można jednak wyciągnąć daleko idących wniosków ze względu na to, że własność ta w ogóle w Łukowskim stanowiła znikomą ilość i że mamy do czynienia tylko z jedną parafią fundacji kościelnej. Na drugim miejscu pozostaje wielka własność królewska. Procent parafii powstałych w królewskich włościach jest prawie 3 razy większy od procentu własności królewskiej na tym terenie. Najniższy stosunek ten kształtuje się w obrębie własności szlacheckiej, gdzie procent parafii jest blisko dwukrotnie (1,7) mniejszy od procentu teźże własności. Jeśli jednak rozbijemy tę własność na większą i drobną, to się okaże, że w obrębie większej własności szlacheckiej procent parafii był 1,3 razy większy od procentu tej własności.

Przy rozważaniu udziału poszczególnych typów własności w procesie powstawania parafii nie należy zapominać o inicjatywie chłopów, poddanych królewskich, która daje się zauważyć w wypadku powstania parafii filialnej w Domanicach.

Z powyższych zestawień jasno wynika, że jedynym czynnikiem wpływającym bezpośrednio na wykształcenie się organizacji parafialnej na omawianym terenie była wielka i średnia własność. Prawdopodobnie wnioski te należy uogólnić, gdyż prawidłowość ta sprawdza się i na innych obszarach²⁰⁶.

Wydaje się, że fundacja parafii w obrębie danej własności obok jej religijnego znaczenia miała również i znaczenie gospodarczo-społeczne. W przeciwnym wypadku nie byłaby zrozumiała, charakterystyczna, nie tylko dla stosunków w Łukowskim, ale i na innych terenach Polski, jak np. Pomo-

²⁰⁵ Patrz wyżej, s. 37.

²⁰⁶ Decydujące znaczenie wielkiej własności w rozwoju sieci parafialnej można stwierdzić, jeśli się dysponuje dostateczną podstawą źródłową. Jest to możliwe zwłaszcza w wypadku parafii powstałych w XV i XVI w. a tylko wyjątkowo, jeśli chodzi o parafie powstałe w okresie wcześniejszym. Por.: St. Jop, *Sieć parafialna archidiecezji sandomierskiej*, s. 157—158; P. Szafrań, *Rozwój*, s. 88; B. Kumor, *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej*, s. 100; L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca*, s. 193, 221—222; A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961, s. 33; E. Wiśniewski, *Rozwój*, s. 112—127.

rza²⁰⁷, stała tendencja właścicieli do wyodrębnienia swoich dóbr z parafii sąsiednich i do zorganizowania ich w odrębną parafię. Jeśli chodzi o opracowywany przez nas teren, to zjawisko to obserwuje się zwłaszcza w północnej i zachodniej jego części, gdzie znajdowała się średnia i większa własność szlachecka oraz w mniejszym stopniu królewskiej. Okręgi parafialne pokrywały się tu z granicami poszczególnych kompleksów własnościowych lub co najmniej obejmowały je w całości (Tuchowicz, Wojcieszków, Siedlce, Adamów, Serokomla, Radoryż, Stanin, Domanice). Nigdy natomiast nie stwierdzono wypadku podziału zwartej własności między kilka parafii. Możliwe były tylko wypadki odwrotne, tj. włączania pojedynczych wsi mniejszej własności do parafii zorganizowanej w oparciu o większy kompleks własnościowy.

Wydaje się, że można bez większych zastrzeżeń przyjąć, że fundacje szeregu omawianych w niniejszej pracy parafii wyrażały pewien etap rozwoju gospodarczego danej własności. Zdaje się za tym przemawiać wspomniana dążność właścicieli do wyodrębnienia danego zespołu dóbr w osobną parafię, jak też bezpośrednie następstwo fundacji parafii po powstaniu lub lokacji miejscowości kościelnej, (prawdopodobnie Wojcieszków) lub szeregu miejscowości na surowym korzeniu (Adamów, Serokomla, Radoryż, Stanin, Domanice). Zbieżność lokacji wsi lub miasta i powstanie parafii daje się jednak w sposób całkowicie pewny zauważyć dopiero w źródłach z XVI w. i to głównie na zachodnich, puszczańskich terenach omawianego terenu.

Na wykorzystanie parafii przez właścicieli dóbr dla własnych celów pozwalało przede wszystkim prawo patronatu, które ich uprawniało do przedstawiania kandydatów na plebanów. Zdarzały się nawet wypadki, że sam patron zatrzymywał tę godność dla siebie lub członków swojej rodziny²⁰⁸. W źródłach z końca XVI w. spotyka się również wzmianki o wysługiwaniu się niektórych plebanów kolatorom, czyli patronom kościołów²⁰⁹. Taki układ

²⁰⁷ S. Kujot, *Kto założył*, s. 79—80, 81—82.

²⁰⁸ W dokumencie komisji królewskiej, dokonującej rozgraniczenia miasta Koziegorynku od wsi Białka z 18 VIII 1539 (AGAD MK, sygn. 57, k. 100v) występuje wzmianka o prezentowaniu przez Bartłomieja Kazanowskiego, dzierżawcę Koziegorynku, na plebana w tym mieście swojego syna Jana — — presentavit (Bartłomiej Kazanowski) filium suum nobilem Johannem Kazanowski, qui remanere debet in possessione pacifica praefatae parochialis. In casu tamen primo cessus vel decessus praefati filii — — Bartholomei plebani seu praepositi pro sua vive sacra regia maiestas praesentare debebit — — Plebanem parafii Adamów w r. 1570 był syn kolatora Stanisław Rusiecki — — Ecclesia parochialis sive noviter, ut superior [chodzi o kościół parafialny w Serokomli], aedificata lignea in Adamow similiter [jak w Serokomli] filia ecclesiae parochialis in Woczeskow, consecrata, tituli s. Joannis Baptistae, collationis nobilium, bene et eleganter constructa et tecta — — sita est in medio circuli oppidi Adamowo. Plebanus Stanislaus Rusiecki, filius collatoris, non est in sacris, immo valetudina eius in domo paterna iacet. Vicarius Petrus de Ostrowiecz dioecesis Posnaniensis idem et commendarius — — (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 498). Podobny wypadek występuje również np. w parafii Piotrkowo w diecezji wrocławskiej w r. 1598 (*Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. XXI, Włocławek 1901, s. 29), w której było dwóch plebanów — — plebanus alterius partis non praesentatur a domino Linowski in Piotrkowo haerede, qui dote ecclesiastica usufruitur ac plane iure haereditario inique possidet, filium suum natu maiorem, uti ipse aiebat in minoribus ordinis constitutum, in academia Cracoviensi, ob spem adipiscendi hunc plebanatum educando — — Por. F. Stopniak, *Duchowni w parafiach archidiakonatu lubelskiego w okresie kontrreformacji*, „Roczniki Humanistyczne”, VII (1958), z. 2, wyd. 1960, s. 260—263.

²⁰⁹ W wizytacji z r. 1570 występują następujące wzmianki o wysługiwaniu się plebanów kolatorom, np. parafia Przetoczno czyli Łysobyki — — Plebanus enim

stosunków pozwalał nie tylko odpowiednio wpływać na poddanych danego właściciela, ale również, w niektórych wypadkach, bezpośrednio korzystać z uposażenia kościoła. Poza tym już samo ujęcie danego kompleksu własnościowego w granice parafii niewątpliwie wpływało bardzo korzystnie na konsolidację tych dóbr. Powyższe stosunki stawiały ponadto właściciela na pozycji przed plebanem, co z pewnością miało duże znaczenie prestiżowe w odniesieniu do poddanych jak i mniej zamożnej szlachty.

Istnieje również zagadnienie wpływu lokacji na prawie niemieckim na powstawanie parafii i uformowanie się małych, często jednowioskowych okręgów parafialnych. Zbieżność obydwu procesów, typowa dla terenów objętych kolonizacją niemiecką na Śląsku, Pomorzu²¹⁰, oraz w południowej Małopolsce²¹¹ nie zaznaczyła się na interesującym nas terenie w sposób wyraźny. Można tu zauważyć szereg lokacji wsi i miast znacznie poprzedzających lub też wyprzedzanych przez erekcję parafii²¹² oraz szereg lokacji wsi, w których parafie nigdy nie powstały²¹³. Wydaje się, że na pewną zbieżność tych procesów w zachodniej części omawianego terenu wpłynęły inne czynniki, przede wszystkim zaś ogólny, będący w początkowej fazie rozwoju stan osadnictwa oraz stosunki własnościowe, które spowodowały powstanie organizacji parafialnej w tej części Łukowskiego. W większości znanych nam wypadków parafie w ziemi łukowskiej powstawały jednak zupełnie niezależnie od lokacji na prawie niemieckim²¹⁴. Na powstanie parafii w danej miejscowości

in sacris non est, inseruit domino Zbąski, collatori suo — — (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 498); parafia Wilczyńska (tamże, s. 505) — — Plebanus Paulus Ryskowski non est in sacris, inseruit domino Stanislaw Cziolak, collatori suo — —. Pleban ten był również plebanem w Zelechowie (tamże, s. 506).

²¹⁰ W. Schulte, *Die Entwicklung der Parochialverfassung und des höheren Schulwesens Schlesiens in Mittelalter*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens”, XXXVI (1902), s. 390; E. Michael, *Die schlesische Kirche*, s. 186—187; M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, s. 79—80; P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 14; M. Biskup, L. Koc, *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*. W: *Atlas historyczny Polski*, Seria B: *Mapy przeglądowe* 1, Warszawa 1961, s. 30—31.

²¹¹ Por. np. dekanat Zator w południowo-zachodniej części diecezji krakowskiej (A. Kap. Krak., Wiz. nr 17, k. 133v—197v), gdzie występują typowe jednowioskowe parafie powstałe w związku z lokacjami miejscowości.

²¹²

Nazwa miejscowości	data lokacji	data erekcji parafii	uwagi
Łuków m.	1403	XII	
Kock m.	1417	XII	
Tuchowicz m.	1430	przed 1350	
Trzebieszów w.	1457	1418—1430	
Radzyń-Kozirynek m.	1468	1456—1460	
Ulan w.	ok. 1424	ok. 1470	
Wojcieszków m.	1540	1437	
Siedlce m.	1547	1532	
Serokomla m.	1537	1545	
Adamów m.	1539	1545	
Domanice w.	przed 1548	przed 1595	Wybudowanie kościoła. Erekcja parafii i lokacja m. nieudane.
Andrzejów m.	ok. 1553	1555	

Uwaga! m. — miasto, w. — wieś.

²¹³ Patrz wyżej, s. 34—35.

²¹⁴ Patrz przyp. 212.

wpływały przede wszystkim względy gospodarcze. Z zestawienia miejscowości będących ośrodkami parafialnymi można wnosić, że w XVI w. były nimi, obok znaczniejszych w danym rejonie wsi (Zbuczyn, Pruszyń, Trzebieszów, Ulan, Radoryż, Stanin, Domanice)²¹⁵, wszystkie trwale istniejące miasteczka w Łukowskiem (Łuków, Kock, Tuchowicz, Radzyń—Kozirynek, Wojcieszków, Siedlce, Serokomla, Adamów). Zarówno jedno jak i drugie posiadały znaczną przewagę gospodarczą w obrębie miejscowości należących do danej parafii i niewątpliwie, zwłaszcza jeśli chodzi o miasta, spełniały rolę lokalnego rynku²¹⁶.

Z punktu widzenia oddziaływania parafii na społeczeństwo ważne jest zagadnienie rozległości terytorialnej parafii.

Na podstawie dostępnych źródeł można stwierdzić, że na wielkość okręgu parafialnego wpływały głównie dwa czynniki: 1) wiek parafii w stosunku do parafii macierzystej i 2) stosunki gospodarczo-społeczne na danym terenie.

Jeśli chodzi o czynnik pierwszy, to wiąże się on z zagadnieniem wyodrębniania się nowych okręgów parafialnych z parafii już istniejących i wpływał on przede wszystkim na względną wielkość okręgu parafialnego. Z analizy okręgów parafialnych w momencie lub około czasu powstania poszczególnych parafii wynika, że poza parafią Siedlce wszystkie pozostałe, do których zachowały się źródła, posiadały znacznie mniejszą liczbę miejscowości od swoich parafii macierzystych²¹⁷. W zasadzie sytuacja ta podobnie przedstawia się i później w formie przeżytku, po wykształceniu się sieci parafialnej na tym terenie. Istniały tu tylko trzy wyjątki, mianowicie wspomniana parafia siedlecka, jeśli chodzi o jej obszar i liczbę miejscowości oraz parafie Zbuczyn i Trzebieszów, jeśli chodzi o ich liczby wsi.

Jak już wiemy, parafia siedlecka powstała w r. 1532. Jej okręg wydzielono w tym czasie z sąsiedniej parafii pruszyńskiej. Od początku jednak był on znacznie większy od okręgu parafii Pruszyń. Podczas gdy okręg parafii siedleckiej liczył 6 wsi, okręg parafii pruszyńskiej liczył zaledwie 4 wsie. Na początku XVII w. okręg parafii Siedlce powiększył się do 9 wsi i jednego miasta, natomiast okręg parafii Pruszyń już się nie powiększał. Jeśli zaś chodzi o powierzchnię obydwu okręgów, to podczas gdy obszar parafii siedlec-

²¹⁵ Wsie Zbuczyn, Trzebieszów, Ulan należące do wielkiej własności królewskiej, jako położone na terenach w większości zamieszkałych przez drobną szlachtę zagrodową, miały niewątpliwie przewagę terytorialną nad pozostałymi wsiami. Może na to wskazywać np. ich przewaga pod względem liczby ludności, w stosunku do innych wsi, położonych w ich okolicy (ZD XLIV, s. 394, 397, 400). Podobnie sprawa wygląda w wypadku wsi Pruszyń (tamże, s. 401). Również wieś Domanice była największa spośród wsi leżących w jej pobliżu (tamże, s. 410). Do większych wsi należały również Radoryż i Stanin (tamże, s. 430).

²¹⁶ Por. P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 14.

²¹⁷ Można to w pewnym stopniu stwierdzić w wypadku parafii Trzebieszów, Kozirynek, Ulan, które się wydzieliły z parafii Łuków oraz parafii Radoryż i Stanin wydzielonych z parafii Tuchowicz. Tak więc w r. 1418 parafia Łuków liczyła około 36 miejscowości (patrz wyżej, s. 28). Wydzielony zaś z niej okręg parafii Trzebieszów liczył ok 7 miejscowości (patrz wyżej, s. 64). Biorąc pod uwagę stan ilościowy parafii Łuków w r. 1418 w czasie powstania parafii Kozirynek (1456—1460) odpadły od niej 4 wsie (patrz wyżej, s. 65), w czasie zaś erekcji parafii Ulan ok. r. 1470 odpadło od niej ok. 6 wsi (patrz wyżej, s. 65—66): Podobnie sytuacja wyglądała jeśli chodzi o podział parafii w Tuchowiczu, która w r. 1603 liczyła 13 miejscowości (Rep. 60A96, s. 221). Wydzielony zaś z niej w r. 1588 okręg parafii Radoryż liczył 4 wsie (patrz wyżej, s. 78), zaś wydzielony z parafii Tuchowickiej w r. 1599 teren parafii Stanin liczył 8 wsi (patrz wyżej, s. 79). Por. również: Szafran, *Rozwój*, s. 107—108.

kiej wynosił w XVIII w. ok. 88,2 km², to pruszyńskiej wynosił tylko 45,9 km².

Sytuację tych parafii tłumaczą stosunki własnościowe na tym terenie. Stanisław Siedlecki, fundator parafii w Siedlcach był właścicielem owych 6 wsi, wydzielonych z parafii Pruszyn, których wydzielenie z tej parafii nastąpiło po jego długotrwałych staraniach, trwających przeszło dwa lata. Poważszy fakt był więc wynikiem dążności Stanisława Siedleckiego do skupienia swoich dóbr w obrębie jednej parafii²¹⁸.

Z innym zjawiskiem mamy do czynienia w wypadku parafii Zbuczyn. Pierwotnego jej terenu dostatecznie nie znamy. Był on niewątpliwie mniejszy (obejmował późniejsze parafie Zbuczyn, Pruszyn, Siedlce) od parafii macierzystej w Łukowie. Na początku XVII w. obserwujemy jednak, że parafia zbuczynska miała znacznie więcej wsi od jej parafii macierzystej w Łukowie. Tak więc, podczas gdy parafia zbuczynska posiadała ok. 69 wsi²¹⁹, to w tym czasie do łukowskiej należały ok. 44 wsie i miasto Łuków. W XVIII w. na skutek ostatecznego przesunięcia szeregu miejscowości do parafii Domanice oraz prawdopodobnie innych zmian granicznych liczba miejscowości należących do parafii łukowskiej zmniejszyła się do 34. Do parafii Zbuczyn zaś należały w tym czasie ok. 82 wsie. Przewagę pod względem liczby miejscowości nad macierzystą parafią łukowską miała również w późniejszym okresie parafia Trzebieszów, do której w XVIII w. należało 37 wsi. Przewaga pod względem liczby miejscowości w parafiach zbuczynskiej i trzebieszowskiej w XVIII w. tylko pozornie świadczy o ich przewadze terytorialnej, gdyż obszar parafii łukowskiej w przeliczeniu na km² był znacznie większy od obszaru parafii Zbuczyn i Trzebieszów. W XVIII w. obszar najstarszej na tym terenie parafii Łuków wynosił ok. 355,5 km². Obszar zaś parafii Zbuczyn występuje w tym czasie dopiero na trzecim miejscu przed parafią Trzebieszów, (286,2 km²) i wynosił ok. 276,3 km²²²⁰.

Tę odbiegającą od normy sytuację parafii zbuczynskiej i trzebieszowskiej należy chyba tłumaczyć stosunkami gospodarczo-społecznymi występującymi

²¹⁸ S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

²¹⁹ Rep. 60A96, s. 194—195.

²²⁰

Parafia macierzysta	km ²	Liczba miejscowości	Parafia wydzielona	km ²	Liczba miejscowości
Łuków	355,5	34	Tuchowicz	132,3	17
"	"	"	Zbuczyn	276,3	82 ok.
"	"	"	Trzebieszów	286,2	37
"	"	"	Kozirynek	219,6	24
"	"	"	Ulan	142,1	18
Tuchowicz	132,3	17	Radoryż	54,9	6
"	"	"	Stanin	49,4	8
Wojcieszków	108,5	11	Serokomla	66,6	6
Zbuczyn	276,3	82 ok.	Pruszyn	45,9	4
Pruszyn	45,9	4	Siedlce	88,2	14

Jeśli chodzi o obliczenia powierzchni korzystałem z udzielonych mi przez mgr Stanisława Jopa materiałów do osiemnastowiecznego Atlasu historycznego województwa lubelskiego, który ma być wydany przez PAN. Liczby miejscowości podane na podstawie wizytacji z lat: 1748—1749 — par. Zbuczyn, (A. Kurii Krak. Wiz. nr 41), 1781 — par. Łuków, (Rep. 60A104). Powierzchnie parafii z pierwszej połowy XVIII w. podaje ze względu na ostateczne ustalenie się w tym czasie okręgów parafialnych w Łukowskim po formalnym utworzeniu samodzielnej parafii w Domanicach.

na tym terenie. Parafie te bowiem były najgęściej zaludnione przez szlachtę zagrodową²²¹.

Drugim czynnikiem bezpośrednio wpływającym na wielkość okręgów parafialnych były stosunki własnościowe, które miały wpływ na bezwzględną wielkość obszaru parafii na omawianym terenie. Z tego punktu widzenia można tu wyróżnić dwa typy okręgów parafialnych, mianowicie okręgi duże i małe. Granica między parafiami o obydwu typach okręgów przebiegała zgodnie z granicą między występującą w zwartych kompleksach wielką i średnią własnością a drobną własnością szlachecką. Sieć parafialna zachodniej i północnej części Łukowskiego, gdzie występowała w sposób zwarty wielka własność królewska oraz średnia własność szlachecka była gęstsza. Jedna parafia występowała tu na ok. 81,23 km². Granice zaś parafii, jak już zaznaczono, były wyznaczone przeważnie w oparciu o kompleksy własnościowe (Siedlce, Serokomla, Radoryż, Stanin oraz częściowo Adamów i Domanice) lub w mniejszym stopniu o warunki fizjograficzne terenu (Tuchowicz). Jeśli zaś chodzi o sieć parafialną we wschodniej części tego terenu, gdzie występowały rozrzucone miejscowości królewskie oraz skupiające się wokół nich wsie drobnej szlachty zagrodowej, sieć parafialna była znacznie rzadsza. Jedna parafia wypadła tu na ok. 231,3 km²²²². Granice parafii, jak się wydaje, (Zbuczyn, Kozirynek) wyznaczono tu raczej w oparciu o warunki fizjograficzne terenu. Z powyższego zestawienia widzimy więc wyraźny związek między drobną własnością szlachecką a dużym okręgiem parafialnym. Podobną zależność stwierdził Kazimierz Tymieniecki na Mazowszu²²³. Można z tego wnosić, że była to ogólna prawidłowość.

W stosunku do całej powierzchni omawianego terenu, wynoszącej ok. 2118,9 km², jedna parafia wypadła tu na ok. 141,2 km². W zestawieniu z innymi terenami, jak np. środkowa i południowa Małopolska (wojew. krakowskie) gdzie w XVI w. według obliczeń Adolfa Pawińskiego jedna parafia wypadła na ok. 38,55 km², parafii na tym terenie było bardzo mało. Z obli-

²²¹ Parafia Zbuczyn; ZD XIV, s. 378, 379, 382—384 (1531); s. 394—397 (1552); s. 413—419 (1580); *Rejestr poborowy wojew. lub.*, s. 169—180 (1620).

Parafia Trzebieszów: ZD XIV, s. 379, 385—386 (1531); s. 397—399 (1552); s. 419—422 (1580); *Rejestr poborowy wojew. lub.*, s. 180—190 (1620).

²²² W północnej i zachodniej części Łukowskiego:

We wschodniej części Łukowskiego:

Lp.	nazwa parafii	km ²
1	Pruszyń	45,9
2	Siedlce	88,2
3	Domanice	123,3
4	Tuchowicz	132,3
5	Stanin	49,4
6	Radoryż	54,9
7	Wojcieszków	108,5
8	Serokomla	66,6
9	Adamów	62
	Razem	731,1
Przeciętnie: 1 parafia na 81,2 km ²		

Lp.	nazwa parafii	km ²
1	Zbuczyn	276,3
2	Trzebieszów	286,2
3	Łuków	355,5
4	Ulan	142,1
5	Radzyń	219,6
6	Kock	108
	Razem	1 387,7
Przeciętnie: 1 parafia na 231,3 km ²		

Ogólnie biorąc w całej ziemi łukowskiej jedna parafia wypadła na ok. 141,26 km².

²²³ K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności*, s. 69; P. Szafran, *Rozwój*, s. 7.

czeń Pawińskiego wynika, że w szeregu powiatów Małopolski powiat łukowski znajdował się pod tym względem na przedostatnim miejscu, przed powiatem urzędowskim²²⁴, który częściowo zahaczał o puszcę Solską.

III. PODSTAWY MATERIALNE PARAFII

W zakres zagadnienia podstaw materialnych parafii wchodzi z jednej strony uposażenie w ziemi, dziesięcinach i w innych użytecznościach, wyrażonych w dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych, z drugiej zaś budynki kościelne oraz zabudowania należące do plebanów i wikarych lub też służby kościelnej. Podstawy materialne parafii w miarę upływu czasu zmieniały się. W wyniku nowych nadań powiększało się uposażenie parafii. W rozdziale niniejszym nie będziemy się zajmować rozwojem uposażenia poszczególnych parafii, chociaż zdajemy sobie sprawę z potrzeby tego typu badań. Na tym miejscu postaramy się tylko przedstawić pierwotny stan posiadania parafii, będący bazą późniejszego ich istnienia i rozwoju.

Warunkiem utworzenia parafii było nadanie jej odpowiedniego uposażenia oraz wybudowanie kościoła. Dochody z uposażenia zapewniały utrzymanie plebana, służby kościelnej oraz pokrycie wydatków związanych ze sprawowaniem kultu i utrzymaniem świątyni. Były więc konieczne do normalnego funkcjonowania parafii¹. Problem uposażenia parafii do XV w. włącznie najbardziej wyczerpująco opracował H. F. Schmid w swej podstawowej m. in. dla Kościoła w Polsce pracy dotyczącej podstaw prawnych or-

²²⁴ A. Pawiński, (ZD XIV, s. 18 — wstęp) podaje średni obszar parafii w milach kwadratowych. Przeliczeń dokonaliśmy na podstawie danych, podanych przez Pawińskiego (tamże, s. 7, przyp. 2) — 1 mila² = 55,0629 km². Powierzchnia ziemi łukowskiej według obliczeń Pawińskiego jest mniejsza o ok. 1927 km² niż to wskazują obliczenia planimetryczne (ok. 2891,4 km²). Korzystałem z pomiarów wykonanych przez mgr S. Jopę (patrz przyp. 219). W niniejszym zestawieniu oparłem się na obliczeniach Pawińskiego, jako porównywalnych z innymi terenami, dla których Pawiński również dokonał obliczeń.

¹ W Ordynacji biskupa krakowskiego Bodzanty z r. 1359 znajdujemy stwierdzenie, że biskup ten niezwłocznie przystąpi do erekcji parafii pod warunkiem jednak wyznaczenia dla kapłana odpowiedniego uposażenia przez fundatora — (*Jus polonicum codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, wydał J. W. Bandkie, Varsaviae 1831, s. 167) — — Et ut divinus cultus nostris temporibus augeatur, premissis quod ubicunque quis nobilis congruam sustentationem presbytero assignare curaverit eidem ecclesiam in bonis suis fundavimus indilate — — Por.: B. Kumor, *Średniowieczne parafie niezorganizowane w Małopolsce południowej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, V (1958), z. 3, wyd. 1959, s. 71—72. W aktach synodu arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Trąby z r. 1420 występuje wyraźne stwierdzenie — — qui ex officio suo providere tenetur ne ecclesia erigatur sine dote congrua, luminaribus et ornamentis et absque ecclesie notabili detrimento. — — (*Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420. Z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego uzupełnili i wydali J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1915—1920—1951, s. 74. Por.: H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 733; T. Silnicki, *Dzieje i ustroj*, s. 363; tenże, *Arcybiskup Mikołaj Trąba*, Warszawa 1954, s. 195—199; W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 165, 174—175. Statuty Mikołaja Trąby oparte zostały na aktach synodu praskiego z r. 1359 Arnesta z Pardubic). Podobną sytuację stwierdza na terenie Szwecji I. Nylander, *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters. Die Periode der Landschaftsrechte*, Lund 1953, s. 158—159.*

ganizacji parafialnej w średniowieczu². Na podstawie sumiennego wykorzystania literatury polskiej i obcej oraz bogatej podstawy źródłowej Schmid przedstawił w sposób syntetyczny problem rozwoju uposażenia parafii w średniowieczu. W rozdziale niniejszym postaramy się przedstawić rodzaje nadań w ramach pierwotnego uposażenia parafii w ziemi łukowskiej w XV i XVI w. w oparciu o ich dokumenty fundacyjne i erekcyjne.

Jak już wyżej wspomnieliśmy, dokumentów tych zachowało się stosunkowo dużo dla parafii w Łukowskim³. Na 15 parafii występujących na tym terenie w początkach XVII w. zachowało się 11 dokumentów fundacyjnych w całości i jeden w streszczeniu (Serokomla) odnoszących się do 10 parafii⁴ oraz 5 dokumentów erekcyjnych w całości i 3 w streszczeniu (Pruszyn, Serokomla, Andrzejów-Stanin), w odniesieniu do 7 parafii⁵.

Pierwotne uposażenie parafii w ziemi łukowskiej pochodziło z nadań ich fundatorów oraz erygujących je biskupów. Na wstępie należy zaznaczyć, że fundatorzy nie zawsze nadawali uposażenie parafii w momencie wystawiania dokumentów fundacyjnych. Zdarzały się wypadki, że uposażenie to zostało nadane już wcześniej. Dotyczy to zwłaszcza parafii powstałych w XV w., jak Zbuczyn, Trzebieszów i Wojcieszków⁶. Trzeba podkreślić, że dokumenty fundacyjne, o ile wykluczmy trudne do wykrycia interpolacje⁷, są źródłem wiarygodnym, oddającym rzeczywisty stan uposażenia parafii. Ich treść, jak to można w niektórych wypadkach stwierdzić, była badana komisyjnie przed formalnym utworzeniem parafii⁸. Na wiarygodność tego źródła wskazują również późniejsze opisy uposażeń parafii, w których często można wyróżnić nadania wyrażone w dokumentach fundacyjnych⁹.

² H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*. Opierając się częściowo na badaniach Schmida, kwestię tę omawiają również: T. Silnicki, *Dzieje i ustrój*, s. 88—93, 363—365 i Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1946, s. 80—88.

³ Patrz wyżej, s. 11.

⁴ Parafie Siedlce i Stanin posiadają po dwa dokumenty fundacyjne, ponieważ były dwukrotnie fundowane (patrz wyżej, s. 11).

⁵ Patrz wyżej, s. 11.

⁶ Parafie Zbuczyn, Trzebieszów i prawdopodobnie Wojcieszków zostały faktycznie założone przed wystawieniem ich dokumentów fundacyjnych (patrz wyżej, s. 61—63, 63—64, 72—74).

⁷ *Zbiór dok. małop.*, Cz. I (wstęp), s. VIII—IX.

⁸ Świadczą o tym streszczenia lub odpisy dokumentów dotyczących się działalności komisji biskupich badających warunki utworzenia parafii (patrz niżej, s. 111—114).

⁹ Por.: *Wizytacja z r. 1603* (Rep. 60A96 — Zbuczyn, s. 190—191; Trzebieszów, s. 177—178; Pruszyn, s. 199—200; Wojcieszków, s. 248—249; Radzyń (Kozirynek), s. 153—154; Siedlce, s. 209—210; Radoryż, s. 236—237; Stanin, s. 227—228). Jedynie w wypadku parafii Adamów wizytator, powołując się na zeznania mieszczan, stwierdził, że pleban nie posiada uposażenia w ziemi — ut oppidani retulerunt nullam provisionem plebanus cum suis ministris habet, excepto decima manipulari ex agris villae Konorzatka domini Hieronimi Rusiecki et ex villa Dembowska Wola, quam non est in usu — (tamże, s. 156). Wydaje się jednak, że uposażenie tej parafii przeszło z powrotem do Rusieckich, dopiero w okresie późniejszym. W r. 1570 (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 498, por. T. Glemma, *Wizytacje*, s. 79) plebanem jej był syn kolatora, Stanisław Rusiecki, niewątpliwie potomek fundatora tej parafii, Hieronima Rusieckiego. Pleban ten, jak podaje wizytacja, nie miał święceń i mieszkał w domu ojcowskim. Przy kościele zaś utrzymywał wikarego, Piotra z Ostrowca. Charakterystyczne jest, że w tym czasie parafia adamowska była filią parafii w Wojcieszkowie, chociaż z jej dokumentu erekcyjnego (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200) wynika, że była ona erygowana jako samodzielna

Podstawowym elementem uposażenia parafii w interesującym nas okresie była ziemia uprawna, określona w łanach lub bliżej niesprecyzowanych polach¹⁰. Biorąc pod uwagę tylko łany jako bardziej wymierne jednostki miary powierzchni ziemi, można stwierdzić, że wysokość tego uposażenia wahała się w granicach od 1½ łana (Kozirynek) do 6 łanów (Siedlce). W większości wypadków nie wiadomo jednak o jakie łany chodzi. Tylko w wypadku parafii Kozirynek jest jasno powiedziane w dokumencie fundacyjnym z r. 1456, że Mikołaj i Wojciech Cebulkowie nadali na rzecz kościoła i plebana 1½ łana według miary magdeburskiej¹¹. Należy również zaznaczyć, że niektóre z wymienionych wyżej łanów podane są w dokumentach także w przeliczeniu na inne, przeważnie mniejsze łany, które, jak się wydaje, były jakąś inną, prawdopodobnie lokalną miarą powierzchni ziemi. I tak, 4 łany nadane na rzecz parafii w Wojcieszkowie według dokumentu fundacyjnego równały się 12 innym łanom¹². W r. 1555 Andrzej Jarczewski nadał kościołowi w Andrzejowie 2 średnie łany, które dzieliły się na 3 pola, jedno zaś z tych pól równało się dwom łanom¹³. W wypadku zaś Radoryża mamy odwrotne zjawisko. Jan Czyszowski nadał na rzecz fundowanej przez siebie parafii w Radoryżu — — *medium mansium agri nuncupatum Białaczewski* — —, który obejmował 3¼ łana oraz *attinentia* w postaci czterech pól i wygonu¹⁴. Nie jest wykluczone jednak, że w tym wypadku określenie to oznaczało nazwę geograficzną, pochodzącą od pierwotnego półlanka, który później się rozrósł. Tę samą ziemię jednak komisja badająca z polecenia biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego uposażenie parafii radoryskiej oceniła na dwa łany¹⁵. Powyższe przykłady świadczą o dużej niejednorodności łanów¹⁶, w których określano uposażenie parafii.

parafia. Prawdopodobnie fakt jej zejścia do rzędu filii był spowodowany zabiciem jej uposażenia przez Rusieckiego.

¹⁰ Patrz dołączona tabela. Typ uposażenia parafii w łanach powstał w okresie kolonizacji na prawie niemieckim (H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 95—97; T. Silnicki, *Dzieje i ustroj*, s. 363—364; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia*, s. 79—88.

¹¹ — — unum laneum cum medio in latitudine iuxta mensuram iuris Magdeburgensis — — (Rep. 60A179, k. 106).

¹² — — Primum damus ipsi in Woyczieskow plebano et successoribus suis duos laneos agri in villa praedicta Woyczieskow iam excultos cum pratis ad eos spectantibus, unum in quo Nagorka et alium in quo Drosth cmethones residebant. Alios duos mansos sive laneos in merica dicta Dambicza in cruda radice et non excultos do et assigno. Quos quidem quattuor laneos, qui communes laneos duodecim in se continent, ipse plebanus pro tempore existens iuxta aliorum cmethonum consuetudinem habebit et suis impensis extirpabit — — (*Zbiór dok. małopolskich*, Cz. II, nr 499, s. 243).

¹³ Rep. 60A179, k. 130v — — pro cuius ecclesiae fundatione et dotatione, duos laneos distinctos agri in haereditate villae meae Stanin in tribus campis situs cum omnibus pratis ita late, longe et circumferenter, prout ab antiquo fuerant emensurati, quam admodum alli lanei cmethonales in suo esse sunt emensurati, do approprio, incorporo, assigno et dono — — qui quidem duo medii lanei in suo uno campo haereditatis villae praefatae Stanin penes haereditatem villae Kossuty et in alio campo penes parietem haereditatis villae Stanin alli vero duo lanei in tertio campo eiusdem haereditatis villae Stanin penes stagnum Rudny, usque ad haereditatem Tuchowicz se protendentes, iacent et situati sunt — —.

¹⁴ Rep. 60A132a, k. 105, 107.

¹⁵ Ibid., k. 108v.

¹⁶ Podkreśla się to również w najnowszych badaniach na temat łanów. Por.: S. Śreniowski, *Uwagi o łanach w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym wsi polskiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, III (1955), z. 2, s. 302—303.

Ogólnie biorąc, podane wyżej łąny wchodzące w uposażenie parafii mogą się między sobą różnić i z tego względu, że występują w źródłach z różnych okresów czasu. Może to powodować, że mamy tu do czynienia z różnymi typami łąnów, używanymi w danym czasie na tym terenie. Na skutek tego łąny te są prawdopodobnie z sobą nieporównywalne i co za tym idzie ich porównywanie nie może służyć do ustalenia nawet względnej wysokości uposażenia parafii w ziemię uprawną. Ustalenie względnej wielkości tego uposażenia możliwe jest tylko wtedy, jeśli przyjmiemy za podstawę źródło przekrojowe, podające wykaz łąnów plebańskich. Najbardziej zaś odpowiednim tego typu źródłem są wizytacje parafii. Na podstawie wizytacji z XVII w., które podają m. in. zasadnicze, jak się wydaje, pierwotne uposażenie parafii w ziemię uprawną, można stwierdzić, że jego wysokość wynosiła od 1 do 3 łąnów. Wyraźnej różnicy w wysokości tego uposażenia między parafiami fundacji królewskiej (Łuków, Zbuczyn, Trzebieszów, Ulan, Domanice), kościelnej (Kock) i szlacheckiej (Tuchowicz, Wojcieszków, Pruszyń, Siedlce, Adamów, Radoryż, Stanin) nie można zaobserwować¹⁷.

Z łąnami wiązały się również pewne *attinentia*, których wielkości nawet w przybliżeniu nie da się ustalić.

Poza łąnami uprawnymi w trzech wypadkach (Trzebieszów, Adamów, Stanin)¹⁸ jako osobne nadanie występują łąki. Ich wielkość nie jest jednak nigdy określona. Dokumenty podają tylko ich ilość. Jedynie w jednym wypadku fundator nadał dwie łąki (Adamów). W pozostałych zaś po jednej. Nie należy jednak zapominać, że łąki były również nadawane wraz z łąnami, bądź jako ich część składowa, bądź też jako ich *attinentia*.

W czterech wypadkach (Zbuczyn, Wojcieszków, Trzebieszów, Siedlce)¹⁹ jako przedmiot nadania występują ogrody. Parafie fundowane w XV w. otrzymują ich więcej. W wystawionym przez króla Władysława Jagiełłę w r. 1418 dokumencie fundacyjnym parafii w Zbuczynie spotykamy aż 4 ogrody. Podobnie sytuacja przedstawia się w wypadku fundowanej w r. 1437 parafii Wojcieszków. Pozostałe otrzymały tylko po jednym ogrodzie. Zastanawiające jest, że z parafii szesnastowiecznych tylko jedna (Siedlce) otrzymała w pierwotnym uposażeniu ogród.

Z ogrodami łączyło się nadawanie zagrodników. Jest rzeczą charakterystyczną, że podobnie jak w wypadku ogrodów, zagrodnicy jako przedmiot

¹⁷ Zestawienie uposażenia w łąnach na podstawie wizytacji z r. 1603 (Rep. 60A96, s. 112—262), 1650 (Rep. 60A97, k. 151), 1683 (Rep. 60A98, s. 41—83):

Lp.	Nazwa par.	1603	1650	1683	Uwagi
1.	Łuków	2	—	—	
2.	Kock	—	—	—	
3.	Tuchowicz	—	—	—	
4.	Zbuczyn	3	—	2	
5.	Trzebieszów	2	—	2	
6.	Wojcieszków	3	—	2	
7.	Radzyń (Kozirynek)	2	—	3	
8.	Pruszyń	2	—	1	
9.	Ulan	2	—	2	
10.	Siedlce	3	—	2	
11.	Serokomla	—	—	—	
12.	Adamów	—	—	2	
13.	Radoryż	1½	—	1½	
14.	Stanin	2	—	1	
15.	Domanice	—	—	1	

¹⁸ Patrz tabela.

¹⁹ Ibid.

nadania występują tylko w dokumentach z XV w. (Zbuczyn, Trzebieszów, Pruszyn, Wojcieszków, Kozirynek)²⁰. Największą liczbę zagrodników, bo aż 4, nadał Władysław Jagiełło w r. 1418 kościołowi parafialnemu w Zbuczynie. Niewiele pod tym względem ustępuje fundowana w r. 1437 przez Klemensa z Bielana parafia Wojcieszków, na rzecz której fundator nadał 3 zagrodników. Jan Pruszyński zaś w r. 1430 nadał kościołowi parafialnemu w Pruszyńcu 2 zagrodników. Najmniej zagrodników otrzymał kościół parafialny w Trzebieszowie, któremu Władysław Jagiełło nadał w r. 1430 tylko jedną zagrodę. Jeśli zaś chodzi o parafię w Kozimryнку, to jej fundatorzy dali przysięmemu plebanowi tylko pozwolenie na osadzenie w nadanych dobrach zagrodników i kmieci. Brak nadań zagrodników w XVI w., jak się wydaje, jest wynikiem rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na tym terenie, w której zagrodnicy mogli stanowić pożądaną siłę roboczą²¹.

Częstym elementem nadania były place. Ten typ uposażenia można stwierdzić w pięciu wypadkach²². Ponadto w streszczeniu dokumentu fundacyjnego i erekcyjnego parafii w Serokomli z roku 1545 występuje wzmianka, że kościół w tej miejscowości również otrzymał w pierwotnym uposażeniu place²³. W dokumentach fundacyjnych zawsze jest określona ilość nadanych placów. Najwięcej otrzymały ich parafie powstałe w XVI w. Fundowany przez Hieronima Rusieckiego w r. 1545 kościół parafialny w Adamowie otrzymał aż 4 place, kościoły zaś w Siedlcach i Staninie otrzymały ich po dwa. W wypadku parafii fundowanych w XV w. z tego typu nadaniem spotykamy się tylko dwa razy. Mianowicie, kościół parafialny w Pruszyńcu (1430) otrzymał dwa place, i kościół w Wojcieszkwie (1437) jeden plac. Co do wielkości powyższych placów, nie można na podstawie wymienionych dokumentów wysnuć żadnych wniosków. Z określeniem wielkości placów w łanach spotykamy się tylko w wypadku parafii Stanin. Jest ono jednak bardzo nieprecyzyjne, gdyż nie wiadomo, o jakie łany chodzi. Według dokumentu z r. 1555 obydwą wspomniane wyżej place wynosiły 16 łanów²⁴, podczas gdy dokument drugiej fundacji parafii stanińskiej z r. 1599 powierza im ich określa na 6 łanów²⁵. Prawie zawsze fundatorzy jasno precyzowali przeznaczenie placów. Tak więc nadawano place pod budowę kościoła (Pruszyn, Siedlce, Adamów) cmentarzy (Siedlce), domów dla plebana, wikarych i służby kościelnej (Siedlce, Adamów, Stanin) lub też, jak to miało miejsce w wypadku parafii Wojcieszków, określano ogólnie cel nadania placów, jak: dla plebana, wikarego, kościelnego. Ponadto w dokumentach z XVI w. występuje nadawanie placów pod budowę szkół parafialnych (Adamów, Stanin).

²⁰ Ibid.

²¹ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Z przedmową W. Kuli, Warszawa 1953, s. 90; J. Majewski, *Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582—1644*, Poznań 1957, s. 155, 200—201; A. Wycański, *Studia nad folwarkiem*, s. 119—122.

²² Patrz tabela, s. 134.

²³ Tamże.

²⁴ Rep. 60A179, k. 230v — — Insuper emensuro et do aream pro aedificiis dotis plebanalis in oppido meo Andrzejów in latitudinem et longitudinem octo laneum et aliam aream pro domo vicarii et schola, aream dotis plebanalis itidem emensuro — —.

²⁵ Rep. 60A132a, k. 132v — — item aream cum aedificiis iam constructis latitudinis et longitudinis quattuor laneum et aliam aream similem cum aedificiis pro schola duorum laneum — —.

Jednym z ważniejszych elementów nadania w ramach fundacji parafii były karczmy. Uderza fakt, że jako przedmiot nadania występują one tylko w dokumentach z XV w. (Zbuczyn, Trzebieszów, Wojcieszków, Kozirynek, (Białka))²⁶. Natomiast ani jedna parafia fundowana w XVI w. nie otrzymała w ramach pierwotnego uposażenia karczmy. Niektórym parafiom piętnastowiecznym nadawano je nawet w większych ilościach. Najwięcej karczem otrzymały parafie wojcieszkowska i zbuczynska. Pierwszej nadano aż trzy karczmy znajdujące się w Wojcieszkowie, drugiej zaś dwie. W pozostałych wypadkach zawsze występuje tylko jedna karczma.

W zakres pierwotnego uposażenia parafii wchodziły również sadzawki. Z tym rodzajem nadania spotykamy się w dokumentach fundacyjnych parafii: Zbuczyn, Pruszyń, Siedlce, Serokomla, Adamów²⁷. W r. 1418 Władysław Jagiełło w dokumencie fundacyjnym pozwała plebanowi w Zbuczynie wybudować sobie sadzawkę na pobliskiej rzece Dębownicy. Podobnie Jan Pruszyński w r. 1430 daje pozwolenie przyszłemu plebanowi w Pruszyńcu na wybudowanie sadzawki w przylegającym do Pruszyńcu lesie zwanym Siedliska. Fundator parafii siedleckiej Stanisław Siedlecki nadaje w latach 1530 i 1532 na rzecz plebana w Siedlcach jedną sadzawkę. Piotr Kijeński zaś fundując w r. 1545 parafię w Serokomli, nadaje jej plebanowi sadzawkę, położoną w Serokomli i sąsiedniej wiosce Hordzieży. Również w r. 1545 Hieronim Rusiecki w czasie fundacji parafii w Adamowie daje jej plebanowi pozwolenie na budowę sadzawki na jednej z nadanych mu łąk. Podobnie jak stawy dość często występuje inny typ uposażenia, również związany z gospodarką rybną, mianowicie jazy. Występują one w 3 wypadkach (Trzebieszów, Pruszyń, Radoryż)²⁸.

Oprócz jazów nadawano również prawo do łowienia ryb²⁹. Nadanie to najczęściej występuje z zastrzeżeniem, że plebani będą mogli łowić ryby tylko na własne potrzeby. Tak więc w wypadku parafii Trzebieszów i Kozirynek (Białka) dokumenty ogólnie stwierdzają tego rodzaju nadania z zastrzeżeniem jednak, że tylko na własne potrzeby plebana. Stanisław Siedlecki nadał w r. 1530 i 1532 plebanowi siedleckiemu prawo do łowienia ryb na własne potrzeby na 2 jazach położonych na rzekach Żytni (dziś Muchawka) i Liwcu. Jan Czyszkowski zaś, nie robiąc żadnych zastrzeżeń, nadał w r. 1588 plebanowi w Radoryżu prawo do łowienia ryb na rzekach i jazach leżących w jego dobrach.

Prawie powszechnie nadawano na rzecz nowo fundowanych parafii, niezależnie od czasu ich powstania, wolny przemiał zboża plebańskiego, wolny wyręb drewna w lasach fundatorów oraz wolny wypas trzody i bydła plebańskiego we wsiach lub lasach fundatorów.

Wolny przemiał zboża plebańskiego w młynach fundatorów występuje na 9 parafii 7 razy³⁰. W dwóch wypadkach (Trzebieszów, Siedlce) spotykamy ograniczenie tego przemiału do własnych potrzeb plebanów, w jednym zaś (Adamów) — ograniczenie do 2 korcy pszenicy tygodniowo. Dokumenty fundacyjne pozostałych parafii (Zbuczyn, Pruszyń, Kozirynek (Białka), Stanin) nic nie wspominają o jakichkolwiek ograniczeniach w tym zakresie.

²⁶ Patrz tabela, s. 134.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

Podobnie jak z wolnym przemiałem zboża ma się sprawa z wolnym wyrębem drewna w lasach fundatorów. Ten rodzaj nadania występuje w 8 wypadkach³¹. W wypadku 6 parafii (Zbuczyn, Trzebieszów, Kozirynek (Białka), Siedlce, Adamów, Stanin) wyrąb ten został ograniczony do potrzeb plebana na opał i budowę. Jedynie w dokumentach fundacyjnych parafii w Wojcieszkowie (1437) i Radoryżu (1588) nie znajdujemy takiego zastrzeżenia.

Pewne znaczenie w całości uposażenia parafii miał również wolny wypas trzody i bydła plebańskiego we wsiach i lasach fundatorów. Z takim nadaniem spotykamy się w 5 dokumentach fundacyjnych (Zbuczyn, Trzebieszów, Kozirynek (Białka), Radoryż, Stanin)³². Poza wymienionymi wyżej nadaniami w wypadku jednej parafii (Wojcieszków) występuje miara miodu od bartnika należącego do fundatora³³. Ponadto w dwu wypadkach występuje wyposażenie kościołów w podstawowy sprzęt liturgiczny³⁴. Mianowicie, w ramach umowy między Janem Pruszyńskim a plebanem w Zbuczynie Maciejem w r. 1430, której akt mający znaczenie dokumentu fundacyjnego został spisany w sądzie ziemskim w Łukowie³⁵, pleban zbuczynski Maciej zobowiązał się między innymi dostarczyć kościołowi parafialnemu w Pruszyńcu ornaty oraz srebrny kielich i małe dzwonki. Hojność plebana zbuczynskiego, jak to już wyżej zaznaczyliśmy, nie była jednak, jak się wydaje, bezinteresowna. Należy ją tłumaczyć tym, że miał on być w przyszłości również plebanem pruszyńskim³⁶. W r. 1532 Stanisław Siedlecki oprócz innych nadań funduje dla kościoła parafialnego w Siedlcach 2 kielichy (jeden srebrny i jeden mosiężny), dwie pateny, jedną monstrancję miedzianą oraz 3 ornaty, jeden mszał i jeden gradual³⁷.

Podsumowując powyższą analizę uposażenia parafii w świetle ich dokumentów fundacyjnych, należy stwierdzić, że jeśli chodzi o typ uposażenia w ramach pierwotnych fundacji parafii, to istnieją tylko nieznaczne różnice między parafiami powstałymi w XV w. a parafiami powstałymi w XVI w. Polegają one na tym, że w przeciwieństwie do parafii szesnastowiecznych parafie fundowane w w. XV otrzymały karczmy. Częściej też były uposażane w ogrody. Jeśli zaś chodzi o zagrodników, to otrzymały ich wyłącznie parafie fundowane w XV w. Wydaje się, że różnice te, jak już zaznaczono, były wynikiem przemian gospodarczo-społecznych, jakie miały miejsce w XV i XVI w. Powstały w tym czasie nowy typ gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej potrzebował więcej siły roboczej, zatrudnionej bezpośrednio na folwarku. Nie jest wykluczone, że w związku z tym wzrosła wartość zagrodników. Również karczmy stały się w związku z ograniczeniem wolności osobistej kmieci, jedynym z ważnych źródeł dochodu właściciela folwarku³⁸.

Należy również podkreślić, że na terenie Łukowskiego nie można stwier-

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Patrz wyżej, s. 69—71.

³⁷ Rep. 60A200, k. 11—13v. Stanisław Siedlecki m. in. nadaje na rzecz wybudowanego przez siebie kościoła w Siedlcach — — duos calices, unum argenteum et alium contriffalicum cum eorum tecturis seu patenis, ornatus tres, unum de axamito flaveo, monstrantiam cupream, missale cum graduali — —.

³⁸ J. Burszta, *Wieś i karczma. Rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnianej*, Warszawa 1950, s. 21—23, 37—43, 207 oraz passim.

dzić wyraźnych różnic w uposażeniu między parafiami fundacji królewskiej, kościelnej i szlacheckiej.

Wydaje się, że obok ziemi uprawnej najważniejszym elementem uposażenia parafii były dziesięciny. Problem dziesięcin od dawna budził zainteresowanie badaczy. Dotychczas najlepiej został on opracowany, jeśli chodzi o okres do końca XV w.³⁹, oraz częściowo, jeśli chodzi o wiek XVI⁴⁰. W ciągu XII i XIII w., ogólnie biorąc, wykształciły się w Polsce dwa typy dziesięcinne. Dziesięcina kmieca, którą dysponował biskup oraz tzw. dziesięcina swobodna, którą oddawali książę, rycerstwo względnie szlachta, dowolnie obranemu kościołowi lub instytucji kościelnej⁴¹.

W okresie późniejszym toczyły się ciągłe walki o prawo do dziesięciny. Rycerstwo i szlachta dążyły do maksymalnego przechwycenia tego źródła dochodu dla siebie, starając się płacić jak najmniej z własnych upraw, jak też ograniczyć płacenie dziesięcin przez poddanych, w niektórych wypadkach roszcząc sobie przy tym prawo do dysponowania tą dziesięciną⁴². Z drugiej strony Kościół dążył do zlikwidowania lub poważnego ograniczenia dziesięciny swobodnej oraz całkowitego opanowania dziesięciny kościelnej. Taki sens mają m. in. liczne spory i układy dziesięcinne między szlachtą a przedstawicielami hierarchii kościelnej w XV i w początku XVI w., występujące na terenie całej Polski⁴³. Przyjmuje się, że dziesięcina swobodna począwszy już od końca XV w. stopniowo zanikała i w XVI w. całkowicie zanikła⁴⁴.

W oparciu o dokumenty fundacyjne i erekcyjne można zbadać, jak wyglądały stosunki dziesięcinne na terenie ziemi łukowskiej z punktu widzenia uposażenia w nie parafii w XV i XVI w.

Nie wszystkie parafie występujące na omawianym terenie otrzymały w pierwotnym uposażeniu dziesięcinę kmieca. Na 6 parafii, do których zachowały się źródła odnoszące się do tej kwestii można stwierdzić, że dwie (Wojcieszków⁴⁵, Siedlce⁴⁶) dziesięcin tych w ogóle nie otrzymały. Przyczyną

³⁹ Do podstawowych opracowań dziesięciny w Polsce należą: W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej. Studium z dziejów prawa kościelnego w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, t. 4 (1891), s. 146—180; M. Wyszynski, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” VIII (1929), z. 1; tenże, *Interwencja soboru bazylejskiego w polskiej sprawie dziesięcinnej*, „Przegląd Teologiczny”, X (1929), s. 77—97; tenże, *W sprawie drugiego statutu dziesięcinnego arcybiskupa Pełki*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. II, Lwów 1931, s. 187—197; H. F. Schmid, *Die Entstehung des kirchlichen Zehntrechts auf slavischen Boden*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. II, Lwów 1931, s. 23—46; tenże, *Die rechtlichen Grundlagen*. Ponadto syntetyczne podsumowanie dotychczasowych osiągnięć daje W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”. Por. również: M. Rechowicz, *Św. Jan Kanty i Benedykt Hesse w świetle krakowskiej kompilacji teologicznej z XV w.* Studia nad komentarzem do świętego Mateusza (Rękopisy Biblioteki Jagiellońskiej nr nr 1364—1366, 1368), Lublin 1958, s. 118—119.

⁴⁰ F. Śmidora, *Sprawy dziesięcin w trybunale koronnym w latach 1578—1589*, Warszawa 1933; H. Kowalska, *Walka o dziesięcinę na sejmach egzekucyjnych w latach 1562—1565*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, I (1956), s. 71—75.

⁴¹ W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej*, s. 146, 173, 174, 175; M. Wyszynski, *Ze studiów*, s. 88, 91; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 585—587.

⁴² H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 746—794.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ F. Śmidora, *Sprawy dziesięcin*, s. 9—10.

⁴⁵ Dokument erekcyjny parafii Wojcieszków (*Zbiór dok. małopolskich*, Cz. II, nr 500, s. 244—247).

⁴⁶ Dokument erekcyjny parafii Siedlce, (Rep. 60A200, k. 11—13v).

tego była możliwość zatrzymania tych dziesięcin przez plebanów w parafii macierzystej. Przykładem tego może być parafia Siedlce. W czasie erekcji tej parafii biskup krakowski Piotr Tomicki zapewnił dawne prawa do dziesięciny na jej terenie plebanom pruszyńskiemu i łukowskiemu⁴⁷. W wymienionych wyżej dokumentach zwraca uwagę fakt, że o ile w XV w. spotykamy nadania dziesięciny przez fundatorów, to zawsze chodzi o dziesięcinę swobodną z folwarków, sadzawek i młynów, będących w bezpośrednim użytkowaniu tych fundatorów (Wojcieszków, Kozirynek (Białka))⁴⁸. Dziesięcinę zaś kmiecią, o ile można sądzić ze streszczenia dokumentu erekcyjnego parafii w Pruszyne z r. 1471, rozporządzał biskup⁴⁹. W pierwszej połowie XVI w. sytuacja ta w Łukowskim wygląda już inaczej. Można tu w owym czasie zauważyć tendencję do opanowania dziesięciny swobodnej przez biskupów⁵⁰. Wyrażało się to w wypadkach rozporządzania przez biskupów nie tylko dziesięciną kmiecią, lecz także dziesięciną z folwarków fundatorów parafii. Z dokumentu erekcyjnego parafii w Siedlcach z r. 1532 wynika, że biskup krakowski Piotr Tomicki, regulując na terenie tej parafii dziesięcinę kmiecią, równocześnie nadał kościołowi siedleckiemu dziesięcinę z folwarków w Siedlcach i Golicach⁵¹. Folwarki te, jak wiadomo z tego dokumentu oraz innych źródeł współczesnych, były własnością fundatora tej parafii Stanisława Siedleckiego⁵². Prawdopodobnie analogiczny wypadek miał miejsce w czasie erekcji parafii w Adamowie w r. 1545 z tą różnicą, że dziesięciny z majątków należących do jej fundatora Hieronima Rusieckiego częściowo nadał Rusiecki rektorowi szkoły, częściowo zaś nadał biskup krakowski Piotr Gamrat plebanowi parafii adamowskiej. Ponadto nadał on temu plebanowi dziesięcinę z wsi włączonych do tej parafii⁵³.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Patrz przyp. 45 oraz dokument fundacyjny parafii Kozirynek (Białka) z r. 1456 (Rep. 60A179, k. 105v—107).

⁴⁹ Rep. 60A96, s. 200 oraz A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 444.

⁵⁰ Wiadomo, że Kościół już wcześniej dążył do opanowania dziesięciny swobodnej. Przeciw dziesięcinie swobodnej Kościół występował już w XIII w. (Por. M. Wyszynski, *W sprawie drugiego statutu dziesięcinnego*, s. 189—190). Postanowienie synodu z r. 1309 o niepobieraniu dziesięciny przez plebanów z obcej parafii lub diecezji, zdaniem W. Wójcika („*Prawa parafialne*”, s. 179) było również wymierzone przeciw dziesięcinie swobodnej. Por.: H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 465.

⁵¹ Patrz przyp. 46.

⁵² Patrz przyp. 46. W rejestrze poborowym z r. 1552 (ZD XIV, s. 401) wieś te występują jako własność Stanisława Siedleckiego.

⁵³ W dokumencie fundacyjnym parafii w Adamowie (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 187) Hieronim Rusiecki nadaje dziesięcinę — — Item volo etiam, ut dominus plebanus pro tempore existens habeat idoneum magistrum seu baccalaureum rectorem scholae pro erudiendis pueris et cultu in ecclesia decantandorum, qui quidem magister seu baccalaureus pro tempore existens decimis praedictorum meorum locatorum et locandorum pro arbitrio meo et successorum [meorum] contentabitur iuxta dignitatem et idoneitatem suam — —. W dokumencie erekcyjnym z tego samego roku (tamże, s. 196) biskup krakowski Piotr Gamrat nadaje plebanowi w Adamowie dziesięcinę snopową — — post praedia [villarum] videlicet Gulow et Dębowicza ac agriculturas universas villarum: Dambowska Wola, Ruszcza, Thurzystwo, Gulowska Wola dicta Czarna, Conorzatka, quae sub parochia in Woyczieskow locatae sunt et alias villas excrecentes et recrescendas et ad mensam nostram episcopalem Cracoviensem sub praetextu decimarum pertinentes — —. Nadanie dziesięcin z niektórych powyższych wsi (Gulowska Wola czyli Czarna, folwarczna z Gułowa) potwierdza streszczenie dokumentu z r. 1547, z którego dowiadujemy się, że po erekcji parafii Adamów pleban wojcieszkowski w dalszym

Sytuacja ta znowu inaczej wygląda w końcu XVI w., ale tym razem na niekorzyść uprawnień biskupich. Z dokumentów fundacyjnych parafii w Radoryżu z r. 1588 i Staninie z r. 1599 wynika, że fundatorzy parafii faktycznie sami nadawali dziesięciny w parafiach zakładanych w oparciu o ich własne dobra. Tak więc, Jan Czyszkowski, fundator parafii w Radoryżu, nadał w r. 1588 na rzecz fundowanej przez siebie parafii dziesięcinę z 4 stanowiących jego własność wsi (Radoryż, Krzywda, Kozuchówka, czyli Kormanówka, Fiukówka)⁵⁴, które za wyjątkiem Radoryża powstały dopiero w XVI w.⁵⁵, a więc dziesięcina z nich, jako z nowizn, była specjalnie zastrzeżona dla biskupa⁵⁶. Nadanie to zatwierdził bez żadnego sprzeciwu biskup krakowski Piotr Myszkowski w dokumencie erekcyjnym⁵⁷. Również Wiktor Jarczewski w czasie powtórnej fundacji parafii w Staninie nadał jej plebanowi, oprócz dziesięcin z własnych folwarków, także dziesięcinę kmiecią z 8 wsi, które podobnie, jak w wypadku parafii w Radoryżu były własnością fundatora i tworzyły okręg parafii stanińskiej⁵⁸. Nadanie to również zatwierdził biskup krakowski Jerzy Radziwiłł w dokumencie erekcyjnym tej parafii⁵⁹. Pretensji do dziesięciny z tych wsi, jak się wydaje, nie od razu wyrzekli się prepozyci Tuchowicy. Może za tym przemawiać umieszczenie ich w wizytacji z r. 1603 w wykazie wsi płacących dziesięcinę kościołowi parafialnemu w Tuchowiczu⁶⁰, mimo iż ta sama wizytacja podaje je również jako płacące dziesięcinę kościołowi parafialnemu w Staninie⁶¹.

Z powyższej analizy wynika, że jeśli chodzi o XV w., to jeszcze można mówić o wspomnianej na wstępie zasadzie, że dziesięciną kmiecią zarządzał biskup, zaś swobodną z folwarków — szlachta, w wypadku natomiast okresu późniejszego, faktycznie nie było tu reguły, gdyż zauważa się, że biskup rozporządzał dziesięciną folwarczną tak, jak fundatorzy parafii dziesięciną kmiecią we wsiach, stanowiących ich własność. Zbyt skąpa podstawa źródłowa nie pozwala jednak na uogólnienie tego wniosku. Skądinąd wiadomo bowiem, że spory o kompetencje rozporządzania dziesięcinami istniały tak w XV jak i XVI w.⁶²

ciągu rościł sobie prawo do pobierania dziesięcin z tych wsi (Rep. 60A179, k. 242). Wsie Gułów i Dębowica, z których folwarków biskup nadał dziesięcinę, jak wiadomo, były w tym czasie własnością Hieronima Rusieckiego (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 183, 184; patrz wyżej, s. 50).

⁵⁴ 30 marca 1588 r. Jan Czyszkowski zeznał w sądzie grodzkim łukowskim (Rep. 60A132a, k. 107), że między innymi nadaje na rzecz kościoła parafialnego w Radoryżu — — nec non cum decimis omnibus a subditis et incolis possessionis bonorum suorum villarum: Radoryz, Krzywda, Kozuchowka, Fikowka, provenientibus nec non cum censibus et subditis bonorum praefatorum — —.

⁵⁵ Patrz wyżej, s. 48—49.

⁵⁶ M. Wyszński, *Ze studiów*, s. 101; W. Wójcik, „*Prawa parafiane*”, s. 180.

⁵⁷ Rep. 60A132a, k. 109—110.

⁵⁸ Wiktor Jarczewski zeznał w r. 1599 w sądzie grodzkim krakowskim (Rep. 60A132a, k. 133), że m. in. nadaje kościołowi w Staninie — — decimas manipulares omnis grani et seminis, tam de agris praedialibus, quam subditorum suorum villarum videlicet: Stanin, Stanińska Wola, seu Jonnik, Kujawy, Kosuty, Kopyna, Ogniu, Jarczowek et Wroblina — —.

⁵⁹ Ibid., s. 135.

⁶⁰ Rep. 60A96, s. 219.

⁶¹ Ibid., s. 228.

⁶² H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 746—794; L. Zalewski, *Z epoki renesansu na Lubelszczyźnie. Katedra i jezuici część druga*. Lublin 1949, s. 64—67.

W dotychczasowej literaturze zwrócono już uwagę na problem niepokrywania się okręgów parafialnych z okręgami dziesięcinnymi⁶³.

Na terenie ziemi łukowskiej można stwierdzić zarówno wzajemne pokrywanie się tych okręgów, jak wykraczanie okręgów dziesięcinnych poza tereny parafii. Najczęściej, jeśli chodzi o w. XV i XVI, w związku z podziałami starych parafii również ulegały podziałom ich okręgi dziesięcenne. W ten sposób miejscowości należące do nowo powstałych parafii były do nich włączane wraz z dziesięcinami (Pruszyn, Adamów, Radoryż, Stanin)⁶⁴. Można jednak przytoczyć przykłady odwrotne. Na podstawie dokumentów z XV w. można stwierdzić, że najstarsza na terenie ziemi łukowskiej parafia Łuków posiadała dziesięciny rozmieszczone również i na terenach innych parafii. Z dokumentu z r. 1437 wynika, że pleban łukowski pobierał dziesięcinę z wsi Trzebieszów i Wiśniew⁶⁵ leżących na terenach parafii Trzebieszów i Zbuczyn⁶⁶. W wyniku kompromisu między biskupem krakowskim Zbigniewem Oleśnickim a Mikołajem plebanem łukowskim z r. 1448⁶⁷ pleban ten utracił m. in. dziesięciny ze wsi Oszczepalin należące do parafii Wojcieszków⁶⁸ oraz ze wsi Zbuczyn i Wiśniew, należących do parafii zbuczynskiej⁶⁹. W dalszym ciągu jednak miał prawo do pobierania dziesięciny ze wsi Golice, Krzesk, Pruszyn i Siedlce, należących w tym czasie do parafii w Zbuczynie⁷⁰. W r. 1471, jak wynika ze streszczenia dokumentu erekcyjnego parafii w Pruszyńcu⁷¹, prawdopodobnie utracił on, jak się wydaje, przejściowo lub częściowo, dziesięciny ze wsi Golice i Siedlce. Według bowiem wzmianki w dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z roku 1532⁷² oraz zapisek z r. 1548⁷³ w pierwszej połowie XVI w. plebanowi łukowskiemu napowrót przysługiwały dziesięciny z tych wsi. Należy przypuszczać, że dziesięcina z terenu utworzonej w r. 1437 parafii w Wojcieszku w całości pozostała przy dawnych jej odbiorcach, którymi oprócz plebana w Łukowie (Oszczepalin) najprawdopodobniej byli plebani jej parafii macierzystych w Tuchowiczu, Wilczyskach i Kocku, gdyż w dokumencie erekcyjnym wystawionym przez biskupa krakowskiego, Zbigniewa Oleśnickiego nie została ona nadana plebanowi wojcieszkowskiemu⁷⁴. Sprawy tej nie można jednak dostatecznie zbadać ze względu na brak źródeł.

W dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z r. 1532 biskup krakowski Piotr Tomicki, jak już wyżej wspomniano, zastrzegł, że dziesięcina z tej pa-

⁶³ M. Wyszynski, *Ze studiów*, s. 101; W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 176.

⁶⁴ Por.: dokumenty erekcyjne parafii Pruszyn, (patrz wyżej, na s. 70, przyp. 120, streszczenie dokumentu erekcyjnego), Adamów (tamże, na s. 74, przyp. 150), Radoryż (tamże, na s. 76, przyp. 158), Stanin (tamże na s. 78, przyp. 172).

⁶⁵ KDMp, IV, nr 1331, s. 317.

⁶⁶ Patrz wyżej, s. 63, 64.

⁶⁷ KDMp, IV, nr 1498, s. 476—478.

⁶⁸ Patrz wyżej, s. 73.

⁶⁹ Ibid, s. 63.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Patrz wyżej, na s. 70, przyp. 120.

⁷² Rep. 60A200, k. 11—13v — — per hoc tamen rectoribus ecclesiarum parochialium in Pruszyn et Lukow quo ad decimas eorum manipulares praeter duas praediales superius descriptas per eos ex antiquo in villis praedictis dismembratis (oddzielonych od parafii Pruszyn) percipi solitas nullum volumus praedictum generari, si quae decimarum manipularium ex antiquo ad easdem ecclesias deberentur — —

⁷³ A. Kurii Krak., AEp nr 26, k. 9, 130v—131.

⁷⁴ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 244—247.

rafii w dalszym ciągu ma należeć do plebana w Pruszyńcu i Łukowie, do których należała przed utworzeniem parafii w Siedlcach⁷⁵.

Już przykład parafii łukowskiej może wskazywać na tendencję władz kościelnych do sprowadzenia, w myśl przepisów kościelnych powszechnych⁷⁶, okręgów dziesięcinnych do zasięgu obszarów parafialnych. Dążność ta szczególnie wyraźnie zaznaczyła się w ciągu XVI w. W r. 1603 plebani parafii łukowskiej, wojcieszkowskiej, pruszyńskiej i siedleckiej faktycznie pobierają w zasadzie dziesięcinę już tylko z terenów własnych parafii⁷⁷. Wyjątek tu stanowi tylko parafia Łuków, której pleban pobierał dziesięcinę kmiecią ze

⁷⁵ Patrz przyp. 72.

⁷⁶ M. Wyszynski, *Ze studiów*, s. 79, 94, 104, 117.

⁷⁷ Według wizytacji z r. 1603 (Rep. 60A96) oraz rejestru poborowego z r. 1620 (*Rejestr poborowy woj. lubelskiego*, s. 159–204) stosunek okręgów parafialnych parafii: Łuków, Wojcieszków, Pruszyń i Siedlce do ich okręgów dziesięcinnych wyglądał następująco:

Łuków		Wojcieszków		
Lp. okr. par.	okr. dz.	Lp. okr. par.	okr. dz.	Uwagi
1. Biardy	+	1. Bystrzyca	+	W odniesieniu do par. Łuków można stwierdzić tylko jeden wypadek, że wieś należąca do parafii Trzebieszów (Kąkolwnica) płaciła dziesięcinę snopową plebanowi w Łukowie. Dziesięcina folwarczna z tej wsi należała jednak do plebana w Trzebieszowie. (Rep. 60A96, s. 127, 178).
2. Borzymy	+	2. Bystrzycka Wola	+	
3. Czerśl	+	3. Bobrowa Wola	+	
4. Dębowica	+	4. Borzec	—	
5. Dminin	+	5. Oszczepalin	—	
6. Domaszewnica	+	6. Ruda	+	
7. Domaszewska Wola	—	7. Siedliska	+	
8. Golaszyn	+	8. Wojcieszków m.	+	
9. Gostchórz	+	9. " w.	+	
10. Gręzówka	—	10. Wypchnicha	—	
11. Jastrzębie Daćbogi	+			
12. " Lupiny	+			
13. " Mrocзки	+			
14. " Pluty	+			
15. " Śmiary	+			
16. " Tworki	+			
17. Jadwisin	—			
18. Jeziory	+			
19. Kąt Łuczyński	—			
20. Klimki	—			
21. Kownatki	—			
22. Krynka	—			
23. Ławki	—			
24. Łazy	+			
25. Ługowa Wola	—			
26. Łuków	+			
27. Podzamcze Łukowskie	—			
28. Wójtostwo Łuk.	—			
29. Nurzyna	+			
30. Role	+			
31. Ryszki	+			
32. Strzyżew	+			
33. Świdry Małe	+			
34. Świdry Wielkie	+			
35. Świercze	—			
36. Szczygły Stare	+			
37. Szczygły Dębniaki	+			
38. Szczygły Pasternaki	+			
39. Święciaszka	+			
40. Suleje	+			
41. Turzerogi	+			
42. Zalesie	+			
43. Zarzecze	+			
44. Zdżary	+			

Uwaga: + = miejscowość płaci dziesięcinę parafii, do której należy.
— = nie wiadomo, gdzie płaci dziesięcinę.

wsi Kąkolewnica, należącej do parafii Trzebieszów⁷⁸. Jest to jednak tylko nikły ślad dawnego stanu posiadania w zakresie dziesięcin parafii łukowskiej poza jej granicami.

W całości uposażenia parafii pewną rolę odgrywały także różne daniny kościelne pochodzące od parafian, do których pobierania plebani byli uprawnieni z tytułu pełnienia czynności duszpasterskich lub też spełniania pewnych aktów i posług religijnych⁷⁹. Były to tzw. *iura stolae*. Z dokumentów erekcyjnych parafii w Łukowskim wynika, że plebani mieli prawo do pobierania od ludności kołedy, świętopietrza oraz ofiar i datków w czasie kwest. Pobieranie kołedy odbywało się w związku z odwiedzinami duszpasterskimi plebanów. Należała się ona plebanowi zawsze tylko z własnego okręgu parafialnego⁸⁰. Kołeda, jako należna plebanowi danina od mieszkańców parafii, występuje w większości znanych nam dokumentów erekcyjnych parafii ziem łukowskiej⁸¹.

Pewne korzyści czerpali również plebani ze zbierania świętopietrza. Jak wiadomo, nie oddawali oni kolatorom papieskim całych zebranych przez siebie sum. Prawdopodobnie dość duże nadwyżki zatrzymywali oni dla siebie⁸². Nie wszyscy jednak plebani mogli korzystać z tego źródła dochodu. Były bowiem wypadki, że okręgi, z których pobierano świętopietrze, nie pokrywały się z terenami parafii. Zdarzało się to wówczas, gdy na skutek erekcji nowych parafii dzielono parafie już istniejące. Prawo do zbierania świętopietrza mogło wtedy pozostać przy plebanie parafii podzielonej⁸³ jako pewnego rodzaju rekompensata za poniesioną stratę części dochodów. Tego

Pruszyń		Siedlce			
Lp.	okr. par.	okr. dz.	Lp.	okr. par.	okr. dz.
1.	Błogoszcz	+	1.	Białki	+
2.	Grubale	+	2.	Golice	+
3.	Pruszyń	+	3.	Grabianów	+
4.	Stok	+	4.	Jagodne	+
			5.	Purzec	+
			6.	Siedlce	+
			7.	Strzała	+
			8.	Toporek	+
			9.	Ujrzanów	+
			10.	Stara Wieś	+
			11.	Zabokliki	-
			12.	Zytina	+

⁷⁸ W wizytacji z r. 1603 wieś Kąkolewnica mylnie jest zaliczona do parafii Łuków (Rep. 60A96, s. 131) i równocześnie do parafii Trzebieszów (tamże, s. 180—181). Wieś ta w rzeczywistości należała do parafii Trzebieszów. Przemawia za tym jej położenie geograficzne oraz późniejsze wizytacje z lat: 1679 (Rep. 60A100, k. 203v), 1683 (Rep. 60A98, k. 71). Por.: S. Litak, *Opis parafii Trzebieszów*, s. 15.

⁷⁹ W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 181—191.

⁸⁰ P. Kałwa, *Powstanie i rozwój polskiej kołedy jako daniny kościelnej. Studium prawnohistoryczne*, Lwów 1933, 227 i n.

⁸¹ Dokument erekcyjny parafii Wojcieszków (*Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. II, nr 500, s. 244—247); dokument erekcyjny parafii Siedlce (Rep. 60A200, k. 11—13v); dokument erekcyjny parafii Adamów (A. Kurii Krak. AEp nr 23, s. 182—200).

⁸² T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, s. 70, 71; T. Ladenberger, *Zaludnienie*, s. 28; E. Vierlose (*Próba szacunku opłat ludności na świętopietrze w Polsce w wieku XIV—XVI*, „*Kwartalnik Historyczny*” LXII (1955), s. 204, 207) wskazuje, że „udział sum zatrzymanych przez duchowieństwo z wpływów świętopietrza był bardzo znaczny już w wieku XIV i z czasem jeszcze się podniósł”. Por.: T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem*, s. 16.

⁸³ T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, s. 74.

rodzaju przykład występuje na terenie Łukowskiego w wypadku parafii Pruszyń. Mianowicie w czasie erekcji parafii Siedlce w r. 1532 biskup krakowski Piotr Tomicki pozostawił prawo zbierania świętopietrza z nowej parafii przy plebanie pruszyńskim⁸⁴, który w związku z powstaniem parafii w Siedlcach stracił wyjątkowo dużo, bo więcej niż połowę terytorium swojej parafii⁸⁵. Z tego też punktu widzenia staje się zrozumiałe wspomniane wyżej zatrzymanie dziesięcin z terenu parafii Siedlce przy plebanie pruszyńskim.

W skład uposażenia parafii wchodziły również dochody z kwest kościelnych na terenie parafii⁸⁶, o których występuje wzmianka w dokumencie erekcyjnym parafii Adamów z r. 1545⁸⁷. Pewne dochody czerpali również plebani z ofiar. W dokumentach erekcyjnych parafii na omawianym terenie są one ogólnie określane takimi terminami, jak *obventiones consuetae*⁸⁸, *offertoria*⁸⁹, lub *oblaciones*⁹⁰. Z badań Cz. Skowrona wynika, że terminy *offertorium* i *oblatio* posiadały różne znaczenia. Mogły one oznaczać daniny na rzecz kościoła parafialnego w ogóle lub też składane z okazji określonych uroczystości kościelnych. Mogły one również oznaczać daninę mszalną, składaną na ołtarzu⁹¹. Terminem *obventiones consuetae*, być może, zostały określone również kwesty kościelne. Powyższe ofiary były uważane za pewną formę wynagrodzenia plebana za pracę duszpasterską i z tej racji należy je zaliczyć do jego uposażenia⁹². Niektóre z nich były składane w ustalonych wysokościach w czasie mszy w określone przez władze kościelne ważniejsze święta, jako stała danina dla plebana⁹³.

⁸⁴ Rep. 60A200, k. 11—13v — — Denarium autem sancti Petri ne registra et calculi eiusdem apud gentes camerae apostolicae varientur plebanus in Pruszyń ab incolis praedictarum villarum ecclesiae parochialis in Siedlce incorporatarum pro more antiquo percipere et colligere — — debebit et tenebitur plebanis in Siedlce contradictione qualibet non obstante — —.

⁸⁵ S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 160, por. wyżej, s. 71—72.

⁸⁶ W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 184.

⁸⁷ A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200.

⁸⁸ Dokument erekcyjny parafii Wojcieszków z r. 1437 (*Zbiór dok. małopolskich*, cz. II, nr 500, s. 246), — — quatinus rectori ecclesie in Woyczieskow — — obventiones consuetas persolvant [parafianie] — —.

⁸⁹ Dokument erekcyjny parafii Adamów z r. 1545 (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 197) — — ipsi [plebanowi adamowskiemu] — — offertoria et alios questus ecclesiasticos — — mają oddawać parafianie.

⁹⁰ Dokument erekcyjny parafii Siedlce (Rep. 60A200, k. 11—13v) — — pro eorum [plebana i służby kościelnej] sustentatione decimas praedictas tantum omnis grani et seminis in villis Siedlce et Golice et columbationem cum oblacionibus praedictarum villarum: Siedlce, Golice, Grabianów, Uyrzanów, Zabokliki, Topor, duarum minerarum adscribimus et attribuimus perpetuo et in aevum — —.

⁹¹ Cz. Skowron, *Mszalne procesje ofiarnicze w diecezjach polskich w okresie przedrozbiorowym*, Kraków—Lublin 1962 (maszynopis), s. IX; Por.: W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 189, 190; B. Kumor, *Sredniowieczne parafie niezorganizowane*, s. 71.

⁹² Cz. Skowron, *Mszalne procesje*, s. 154 i n. Por.: G. Schreiber, *Die Wochentage*, s. 61—72, 233; H. Steffen, *Die soziale Lage der Pfarrgeistlichkeit*, „*Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*”, 23 (1929), z. 1—3, s. 64—80.

⁹³ Por.: np. parafię Rościszewo w diecezji Płockiej (*Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. III, cz. I. Edidit B. Ulanowski, W: *Monumenta aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XVIII, Kraków 1908, s. 4—5, r. 1449) — — omnes autem incole villarum, videlicet preface Borowo, Stopino et Czachori — — divina missarum solempnia sexcies in anno in festis infrascriptis videlicet Annunciacionis et Assumptionis b. Marie, Pasche, Pente-

Należy przypuszczać, że pewne dochody przynosiły plebanom jednorazowe ofiary składane w niedziele i święta z okazji różnych nabożeństw. Wiadomo, że tego rodzaju ofiary przynosiły poważne dochody dominikanom wrocławskim w XV i XVI w.⁹⁴

Do powyższego wykazu należy jeszcze dodać różnego rodzaju opłaty ludności za różne usługi religijne, jak np. za udzielanie sakramentów, pogrzeby, odprawianie mszy, dzwonicie, tytułem mesznego itp., za które plebani żądali opłat lub też, które ludność zwyczajowo opłacała⁹⁵. Dochody te mogły być również określone wymienionymi wyżej terminami.

Bardzo ważnym elementem wchodzącym w zakres podstaw materialnych parafii, będącym często wykładnikiem zamożności parafii, był sam budynek kościelny oraz związane z nim zabudowania.

Na podstawie dokumentów fundacyjnych parafii oraz innych źródeł można w wielu wypadkach zbadać, kto i kiedy budował kościoły parafialne w ziemi łukowskiej. Z wystawionego przez króla Władysława Jagiełłę 12 lipca 1418 r. dokumentu fundacyjnego parafii w Zbuczynie dowiadujemy się, że już w tym czasie istniał w tej miejscowości kościół ze znajdującym się przy nim plebanem⁹⁶. Jak już wiemy, parafia ta faktycznie powstała w latach 1385—1418⁹⁷. Budowa kościoła, zapewne kosztem króla, musiała więc mieć miejsce w tym okresie. Podobnie sprawa przedstawia się, jeśli chodzi o budowę kościoła w Trzebieszowie. Z wystawionego również przez Władysława Jagiełłę dokumentu fundacyjnego parafii w Trzebieszowie w r. 1430 wiadomo, że kościół w Trzebieszowie istniał już przed wystawieniem tego dokumentu⁹⁸. Faktycznie, jak już wiemy, parafia ta powstała w okresie między r. 1418—1430⁹⁹. W tym czasie niewątpliwie został wybudowany przez

---

costes, Corporis Christi et Nativitatis Domini — — in ecclesia ipsorum parochiali in Roszczyszewo tenebuntur audire et oblationes eorum offerre — —. Podobnie sytuacja wyglądała w Warmii w XVI w. W rytuale diecezji warmińskiej z r. 1578 m. in. czytamy: — — Festivitatibus totijs duplicibus quaedam dicuntur dies offeratorii [niżej wymienia 7 ważniejszych świąt w roku i 3 uroczystości kościoła parafialnego], eo quod in ecclesijs parochialibus singuli parochiani venerabilis Eucharistiae capaces suo plebano duos ad minus denarios eisdem diebus tamquam ex debito quondam offerre tenebuntur, nunc autem eius offeratorii loco in Paschate quattuordecim denarios simul et semel praesentare cosveverunt (*Agenda caeremonialis ad usum dioecesis Warmiensis accommodata*, Coloniae 1578, s. 159).

⁹⁴ J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku*, s. 85.

⁹⁵ Niektóre z tych opłat wymienia np. wizytacja z r. 1603. Podajemy dla przykładu parafie: Pruszyń, (Rep. 60A96, s. 199), Tuchowicz (tamże, s. 218), Adamów (tamże, s. 255). Por.: Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 198—200, 202, 207, 210, 220, 221. Dla wieku XVIII tego rodzaju opłaty zestawil M. Zgórnjak, *Rola plebanii w wyzysku chłopca i jego walce klasowej na wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „*Kwartalnik Historyczny*” LXII (1955), nr 4—5, s. 94, 98—99; tenże, *Wieś małopolska a plebania*. W: *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku* — — pod redakcją Celiny Bobińskiej, Warszawa 1957, s. 466—478.

⁹⁶ Wynika to ze wzmianki w dokumencie erekcyjnym tej parafii, wystawionym przez króla Władysława Jagiełłę 12 lipca 1418 r. (Rep. 60A179, k. 146) — — discreto Roslao rectori ecclesiae parochialis in Zbuczyn et suae ecclesiae — —.

⁹⁷ Patrz wyżej, s. 62.

⁹⁸ Wynika to ze wzmianki w dokumencie fundacyjnym parafii Trzebieszów, wystawionym przez Władysława Jagiełłę 13 marca 1430 (Rep. 60A132a, k. 249) — — discreto Joanni rectori ecclesiae parochialis in Trzebieszow et suae ecclesiae — —.

⁹⁹ Patrz wyżej, s. 64.

króla kościół w Trzebieszowie. W dokumencie fundacyjnym parafii w Kozimryнку (Białce) wystawionym 18 czerwca 1456 r. spotykamy już, jak się wydaje, wybudowany przez braci Wojciecha i Mikołaja Cebulków kościół¹⁰⁰. Erekcja tej parafii nastąpiła jednak dopiero w latach 1456—1460¹⁰¹.

Stosunkowo dokładne informacje o czasie budowy kościoła i cmentarza występują w dokumencie fundacyjnym i erekcyjnym parafii w Siedlcach z r. 1532. Z wystawionego przez Stanisława Siedleckiego dokumentu fundacyjnego tej parafii (8 kwietnia 1532) dowiadujemy się, że tenże Stanisław Siedlecki już przedtem wybudował kościół w Siedlcach¹⁰². Prawdopodobnie równocześnie z budową tego kościoła lub trochę później, w każdym razie przed 22 listopada, w którym został wystawiony dokument erekcyjny parafii w Siedlcach, wybudował on również cmentarz koło tego kościoła¹⁰³. Czas budowy kościoła w Siedlcach można ustalić na okres między 25 kwietnia 1530 r., a 8 kwietnia 1532 r., gdyż w dokumencie pierwszej fundacji tej parafii z 25 kwietnia 1530 r. nie ma jeszcze żadnej o nim wzmianki¹⁰⁴. Budowa kościoła w Siedlcach przypada na okres intensywnych starań Stanisława Siedleckiego zmierzających do utworzenia parafii siedleckiej¹⁰⁵. Można przypuszczać, że budując kościół Stanisław Siedlecki dążył tym samym do przyspieszenia formalnej erekcji tej parafii. Również w wypadku parafii adamowskiej można stwierdzić, że jej fundator Hieronim Rusiecki wybudował kaplicę na kilka lat przed wystawieniem dokumentu fundacyjnego z 1 maja 1545 r.¹⁰⁶ Wzmianka o wybudowanym kościele w Adamowie występuje już bowiem w dokumencie erekcyjnym tej parafii z 26 sierpnia tegoż roku¹⁰⁷. Można także stwierdzić budowę kościoła przez fundatora parafii w wypadku Stanisława. Jak już wiemy, parafia ta była dwukrotnie fundowana i erygowana. Pierwsza jej fundacja i erekcja miała miejsce w Andrzejowie w r. 1555, druga natomiast w r. 1599 w Staninie, po upadku świeżo lokowanego miasta Andrzejowa¹⁰⁸. Fundatorami jej byli: Andrzej i jego syn Wiktor Jarczewski. Wiktor Jarczewski w akcie sporządzonym w sądzie grodzkim krakowskim, w którym funduje po raz drugi parafię w Staninie, stwierdził, że znajdujący się w Staninie kościół został wybudowany przez jego ojca Andrzeja¹⁰⁹. Budowa tego kościoła miała więc miejsce około roku 1555.

¹⁰⁰ Patrz wyżej na s. 64, przyp. 72.

¹⁰¹ Patrz wyżej, s. 64.

¹⁰² W dokumencie fundacyjnym parafii Siedlce Stanisław Siedlecki stwierdza — — pro cuius quidem ecclesiae parochialis in praefata villa Siedlce per me meis propriis impensis et sumptibus constructae — — (Rep. 60A200, k. 11—13v).

¹⁰³ W dokumencie erekcyjnym parafii Siedlce wystawionym 22 listopada 1532 przez biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego (Rep. 60A200, k. 11—13v) występuje wzmianka — — necnon aream in qua ecclesia et caemeterium iam dismensum et constructum est — —.

¹⁰⁴ Rep. 60A179, k. 192—192v.

¹⁰⁵ Patrz wyżej, s. 71—72 oraz S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

¹⁰⁶ W dokumencie tym występuje wzmianka: — — assigno et do [Hieronim Rusiecki] locum solumque ac fundum competentem pro erigenda ecclesia parochiali in quo ab aliquot annis capella pro sacrificiis missarum celebrandis per me est constructa — — (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 185).

¹⁰⁷ Ibid., s. 196 — — ob id ecclesiae in Jadaromin iam extructae nondum tamen erectae — —.

¹⁰⁸ Patrz wyżej, s. 78—79.

¹⁰⁹ W akcie fundacyjnym sporządzonym na podstawie zeznania Wiktora Jarczewskiego w sądzie grodzkim krakowskim występuje wzmianka: — — ecclesiam

Budowę kościoła w Radoryżu przez fundatora parafii radoryskiej Jana Czyszkowskiego stwierdza wizytacja z r. 1595¹¹⁰. O jego budowie nic nie wspomina jeszcze Jan Czyszkowski w sporządzonym w sądzie ziemskim łukowskim w r. 1588 akcie fundacyjnym tej parafii¹¹¹. Brak na ten temat wzmianki również w jej dokumencie erekcyjnym, wystawionym 20 sierpnia 1588 r. przez biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego¹¹². Można więc przypuszczać, że Jan Czyszkowski wybudował kościół parafialny w Radoryżu w okresie między 20 sierpnia 1588, a r. 1595, tzn. już po erekcji parafii.

Z wizytacji z r. 1595 dowiadujemy się, że kościół w Domanicach wybudowali przed tym rokiem włościanie królewscy z Domanic i prawdopodobnie z okolicznych wsi. Jak już zaznaczono, nie jest wykluczone, że pewnej pomocy udzielił im prepozyt łukowski Stanisław Kędziński¹¹³.

Brak źródeł nie pozwala stwierdzić, przez kogo i kiedy został wybudowany kościół w Pruszyńcu. Ze streszczenia dokumentu erekcyjnego z r. 1471 można by sądzić, że istniał on już przed tym rokiem¹¹⁴. Istnieje więc prawdopodobieństwo, że wybudował go sam fundator tej parafii, Jan Pruszyński.

Podsumowując, należy podkreślić, że poza jednym kościołem w Domanicach, wybudowanym przez włościan, we wszystkich pozostałych znanych nam wypadkach można stwierdzić, że pierwsze kościoły parafialne budowali sami fundatorzy. Można przypuszczać, że wybudowanie kościoła, a czasem również osadzenie przy nim duchownego, decydowało o faktycznym (Zbuczyn, Trzebieszów) lub formalnym (Siedlce, Adamów) utworzeniu parafii.

Wspomniane wyżej kościoły, jak zresztą wszystkie występujące w tym czasie w Łukowskim, były budowane z drewna¹¹⁵. Murowane kościoły parafialne na tym terenie pojawiają się dopiero od XVII w., a na większą skalę były budowane dopiero w XVIII i XIX stuleciu¹¹⁶.

in dicta villa Stanin — — per praefatum generosum olim Andream Jarczewski parentem suum carissimum — — noviter constructam et aedificatam — — (Rep. 60A132a, k. 132v).

¹¹⁰ A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 237v. — — Ecclesia seu capella in villa Radorzysz sub parochia ecclesiae in Tuchowicz consistens per — — Joannem Czyszowski — — villae — — haeredem noviter et decenter ex lignis constructa — —.

¹¹¹ Rep. 60A132a, k. 105—109.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Patrz wyżej, s. 66.

¹¹⁴ Patrz wyżej na s. 70, przyp. 120.

¹¹⁵ Adamów (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 498, r. 1570), Domanice (tamże, wiz. nr 3, k. 242, r. 1595), Łuków (LBD II, s. 567), Pruszyń (A. Kap. Krak. Wiz. nr 1, s. 503, r. 1570), Radoryż (tamże, Wiz. nr 3, k. 237, r. 1595), Kozirynek (LBD II, s. 559), Serokomla (A. Kap. Krak. Wiz. nr 1, s. 498, r. 1570), Siedlce (tamże, s. 503), Stanin (tamże, Wiz. nr 3, k. 236v, r. 1595), Trzebieszów (tamże, Wiz. nr 1, s. 501, r. 1570), Tuchowicz (LBD II, s. 558), Ulan (tamże, s. 559), Wojcieszków (tamże, s. 560), Zbuczyn (A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 502, r. 1570).

¹¹⁶ Pierwszym kościołem parafialnym murowanym w Łukowskim był wybudowany w r. 1641 kościół w Radzyniu (Kozirynek) (WAPKR, ZDP, nr 332, k. nlb. 51v—67v, por.: J. Smigielska, *Pałac w Radzyniu*, Tygodnik ilustrowany, II (1860) nr 57, s. 537—538. W r. 1644 kościół ten był konsekrowany (Rep. 60A179, k. 94). Następnie wybudowano w r. 1740 murowany kościół w Siedlcach (WAPKR, ZDP, nr. 361, k. 48v), w latach zaś 1771—1793 — w Ulanie (Rep. 60A179, k. 116). W r. 1781 budowa tego kościoła nie była jeszcze ukończona (Rep. 60A104, s. 248). W latach 1778—1782 — w Kocku (*Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 183), w latach 1780—1858 — w Adamowie (WAPKR, ZDP, nr 2, k. 1v, występuje jako data rozpoczęcia budowy kościoła r. 1780, w *Katalogu kościołów i duchowień-*

Brak źródeł nie pozwala stwierdzić, kto stawiał zabudowania związane z kościołami, jak plebanie, domy dla wikarych i służby kościelnej, szkoły itp. Być może budowali je również fundatorzy parafii a może sami plebani.

IV. PROCES TWORZENIA PARAFII

Utworzenie parafii nie było aktem jednorazowym. Był to proces złożony, trwający od kilku miesięcy do kilkudziesięciu lat. Składały się na niego różne czynniki, jak wyznaczenie odpowiedniego uposażenia, budowa kościoła, określenie terytorium parafii, osadzenie przy kościele plebana oraz określenie przysługujących mu uprawnień. Czynniki te były konieczne do prawnego utworzenia parafii, dawały one jednak tylko podstawę do wytworzenia się zwartej społeczności parafialnej, której powstanie było uzależnione od wielu innych czynników.

W rozdziale niniejszym postaramy się prześledzić sam przebieg tworzenia instytucji parafii w oparciu o dokumenty fundacyjne i erekcyjne oraz, w miarę możliwości źródłowych, kwestię krystalizowania się parafii jako grupy społecznej, posiadającej własną świadomość przynależności parafialnej.

W ustawodawstwie kościelnym brak jest ściśle określonych przepisów regulujących sam przebieg tworzenia parafii. Niemniej jednak, jak można sądzić w oparciu o dokumenty fundacyjne i erekcyjne, istniały pewne reguły, od których w zasadzie nie odstępowano.

W procesie tworzenia parafii na pierwszy plan wybija się sprawa nadania kościołowi i plebanowi uposażenia. Wynika to z ordynacji biskupa krakowskiego Bodzanty z r. 1339, jak też z opartych na postanowieniach synodu praskiego z r. 1349 akt synodu prowincjonalnego arcybiskupa Mikołaja Trąby z r. 1420, w których występuje wyraźne zastrzeżenie — — *ne ecclesia erigatur sine dote congrua* — —. Uposażenie to fundatorzy nadawali w specjalnie w tym celu wystawianych dokumentach fundacyjnych¹. Z przytoczonych

---

stwa diecezji Podlaskiej, s. 63 zaś r. 1796, a jej ukończenia r. 1858), w latach 1807—1812 — w Pruszyńcu (WAPKR, ZDP, nr 319, k. 37, 99v oraz *Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 63), w r. 1852 — w Domanicach. (WAPKR, ZDP, nr 78, k. 23v, *Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 40 podaje jako datę budowy tego kościoła r. 1850), w r. 1863 — w Trzebieszowie (*Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 151), w latach 1880—1899 — w Zbuczynie (*Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 66) i w latach 1898—1899 w Wojcieszówku (tamże, s. 154). Jeśli chodzi o kościół w Łukowie, to drewniany spalił się w czasie pożaru miasta w roku 1803 (WAPKR, ZDP, nr 212, k. 1v). Nowego kościoła parafialnego już tu nie wybudowano. Nabożeństwa zaś parafialne początkowo przeniesiono do kościoła oo. bernardynów (tamże) a w r. 1859 po usunięciu z Łukowa pijarów parafię na stałe przeniesiono do pozostałego po nich kościoła (*Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 141). Na podstawie cytowanego Katalogu z r. 1929 można stwierdzić, że spośród 15 omawianych w niniejszej pracy kościołów parafialnych w r. 1929 były tylko jeszcze 4 drewniane. Są to kościoły w Radoryżu (*Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji podlaskiej*, s. 148), Serokomli (tamże, s. 149), Staninie (tamże, s. 150) i Tuchowiczu (tamże, s. 153). Stanowiło to ok. 26,6% ogólnej liczby (15) kościołów parafialnych w XVII i XVIII w. Z powyższego zestawienia wynika, że najwięcej kościołów murowanych powstało tu w drugiej połowie XVIII i w XIX w.

¹ Patrz wyżej, s. 91 oraz tamże przyp. 1.

wzmianek w *Ordinatio* Bodzanty i w aktach synodu Mikołaja Trąby wynika, że było ono warunkiem erekcji parafii. Fundator zwykle musiał ponadto wybudować kościół². Z punktu widzenia powszechnego prawa kościelnego już w XII w. budowa kościoła nie mogła się odbyć bez zgody biskupiej. Zakazy samowolnego budowania kościołów bez zezwolenia biskupa wydał dla biskupstwa krakowskiego i wrocławskiego papież Urban III i Celestyn III już w latach 1181 i 1193³. Wspomniany synod wieluńsko-kaliski arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Trąby z r. 1420 określił, jak ma wyglądać budowa kościoła od strony prawnej. Według tego synodu nikt nie mógł budować kościoła bez położenia kamienia węgielnego przez biskupa lub jego delegata. Kościół zaś wybudowany bez dopełnienia tego obowiązku miał być zburzony⁴.

W praktyce zastosowanie tego przepisu miało miejsce na terenie ziemi łukowskiej tylko w wypadku budowy niektórych kościołów. Tak więc w dokumencie fundacyjnym parafii w Wojcieszkowie z 9 czerwca 1437 r. znajdujemy wzmiankę, że już przed jego wystawieniem był w Wojcieszkowie delegowany przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego jego sufragana Jarosław, który już w tym czasie faktycznie erygował tam kościół parafialny⁵. Można przypuszczać, że wzmianka ta odnosi się przede wszystkim do położenia kamienia węgielnego pod mający stanąć kościół w Wojcieszkowie. Z dokumentu zaś fundacyjnego parafii w Kozimryнку (Białce) z r. 1456 dowiadujemy się, że bracia Mikołaj i Wojciech Cebulkowie wybudowali w tej miejscowości kościół dopiero po otrzymaniu pozwolenia od biskupa Zbigniewa Oleśnickiego a po jego śmierci od Tomasza Strzemińskiego⁶. Z drugiej strony jednak wydaje się, że nie zawsze liczone się z powyższymi przepisami prawnymi. Tak można sądzić w wypadku parafii Zbuczyn i Trzebiezów, które wraz z kościołem faktycznie istniały już przed formalną ich fundacją⁷. Podobnie sytuacja wygląda, jeśli chodzi o parafie w Siedlcach i Adamowie. W dokumencie fundacyjnym parafii siedleckiej Stanisław Siedlecki wyraźnie wspomina o wybudowanym przez siebie kościele w Siedlcach. Nic natomiast nie mówi o jakimkolwiek uprzednim porozumieniu z biskupem w sprawie jego budowy⁸. Analogicznie wygląda sytuacja w wypadku parafii Adamów⁹. Wydaje się, że gdyby fundatorzy tych parafii wybudowali kościoły za zezwoleniem biskupim, to wobec trudności, na jakie napotykały erekcje tych parafii, nie omieszkaliby tego podkreślić w swoich dokumentach funda-

² Ibid., s. 103—105.

³ *Kodeks dyplomatyczny katedry św. Wacława*, t. I, wydał F. Piekosiński, Kraków 1874, nr 3, s. 6—7, *Kodeks dyplomatyczny wielkopolski*, t. I, wydał I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 31, s. 36. Por.: H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 342; W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 162.

⁴ *Statuty wieluńsko-kaliskie*, s. 74 — — *ecclesiam seu basilicam de novo nullus edificet, nec antiquam transferat, nisi per episcopum vel eius commissarium in loco structure ponatur lapis primarius benedictus, alias edificium diruatur et edificans temerarius clericus vel laicus canonice puniatur* — —. Por.: H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen*, s. 732—733.

⁵ Patrz wyżej, s. 73.

⁶ Patrz wyżej, s. 64.

⁷ Patrz wyżej, s. 61, 63.

⁸ Rep. 60A200, k. 11—13v, por. wyżej s. 104 oraz S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

⁹ Patrz wyżej, s. 104.

cyjnych¹⁰. Również komisje biskupie, badając warunki utworzenia tych parafii, jak można sądzić z opisu ich działalności w dokumentach erekcyjnych, nie zajmowały się tą sprawą w ogóle¹¹.

Z powyższych danych wynika, że w Łukowskim, a prawdopodobnie i na innych terenach w wypadku budowy kościołów nie zawsze stosowano się do obowiązujących przepisów prawa kościelnego. O wybudowaniu kościoła często decydowała tylko wola fundatora.

W XV i XVI w. nowe parafie tworzone już z podziału parafii istniejących. Dlatego też w procesie tworzenia parafii rzeczą konieczną było uwzględnienie podziału tych parafii. Sprawę tę można w Łukowskim obserwować na kilku przykładach. W dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych parafii powstałych w XV i XVI w. zachowały się bowiem streszczenia lub nawet transumowane dokumenty dotyczące tej sprawy. Na podstawie tych źródeł można stwierdzić, że plebani oraz patronowie kościołów różnie ustosunkowywali się do kwestii podziału swoich parafii. Spotyka się wypadki świadczące o poparciu, a nawet współdziałaniu w tworzeniu nowej parafii na określonych warunkach (Pruszyń), lub też przynajmniej o biernym przyzwoleniu na ten podział (Radoryż). Równocześnie można jednak przytoczyć przykłady dążności plebanów, czasem wspieranych przez patronów, do niedopuszczenia do utworzenia nowych parafii i tym samym do podziału podległych im terytoriów parafialnych. O stosunku plebana do podziału jego parafii zawsze decydowały konkretne okoliczności związane z erekcją danej parafii.

Jako przykład, jak się wydaje nie bezinteresownego współdziałania plebana parafii mającej ulec podziałowi z fundatorem nowej parafii, może służyć stosunek plebana zbuczynskiego do fundacji i erekcji parafii w Pruszyń. Z aktu fundacyjnego tej parafii, sporządzonego 24 kwietnia 1430 r. w sądzie ziemskim łukowskim, dowiadujemy się, że Jan Pruszyński zawarł z plebanem zbuczynskim Maciejem umowę, na podstawie której tenże pleban zobowiązał się: 1) zezwolić szlachcie mieszkającej wokół Pruszyń, która dotąd należała do parafii zbuczynskiej, na przyłączenie się do nowej parafii Pruszyń, 2) dostarczyć dla nowo powstałego kościoła w Pruszyń podstawowy sprzęt liturgiczny, 3) postarać się w ciągu roku od spisania wspomnianej umowy o erekcję biskupią tej parafii¹². Ponadto, jak wynika ze streszczenia dokumentu erekcyjnego parafii pruszyńskiej z r. 1471, rzekł się on praw do dziesięciny z wsi, które wyłączono z jego parafii na rzecz parafii pruszyńskiej¹³. Pleban zbuczynski był tu więc faktycznie współtwórcą parafii Pru-

¹⁰ Patrz wyżej, s. 104—105. Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

¹¹ Por. dokumenty erekcyjne parafii Siedlce z r. 1532 (Rep. 60A200, k. 11—13v) i Adamów z r. 1545 (A. Kurii Krak., AEp, t. 23, s. 182—200).

¹² *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 425, s. 128—129. — — Ad quam ecclesiam honorabilis dominus Matthias plebanus debet comparare omnes apparatus seu ornatos pro ecclesia spectantes cum calice argenteo, parva campana. Ad quam quidem ecclesiam in Pruszyń honorabilis dominus plebanus sub ratione conscientiae consensit omnibus nobiles parochianis suis prope eandem ecclesiam degentibus ad praefatam ecclesiam et ad parochiam adhaerere, quicumque voluerit. Insuper honorabilis plebanus dominus Matthias debet procurare dictae ecclesiae Pruszyński in spatio et decursu unius anni a reverendissimo domino episcopo confirmationem seu permissionem sumptu adhibito domini Iohannis Pruszyński, uti fundatoris ecclesiae praefatae. — —

¹³ Patrz wyżej, na s. 70, przyp. 120.

szyn. Powyższy jego stosunek do erekcji parafii w Pruszyńcu nie był jednak, jak już wspomniano, bezinteresowny, gdyż najprawdopodobniej miał on być równocześnie plebanem pruszyńskim¹⁴. Na skutek więc powstania parafii w Pruszyńcu osobiste jego dochody znacznie się powiększały.

W innych wypadkach plebani parafii w najlepszym razie ustosunkowywali się biernie do kwestii fundacji i erekcji nowych parafii. Należy przypuszczać, że z takim biernym stosunkiem spotykamy się, jeśli chodzi o starania o utworzenie parafii w Radoryżu. Parafia ta, jak już wiemy, została utworzona z podziału parafii tuchowickiej¹⁵. Jej fundatorem był Jan Czyszowski. Przed spisaniem aktu fundacyjnego prepozyt tuchowicki Stanisław Kobielski 29 marca 1588 r. w sądzie konsystorskim łukowskim wyraził zgodę na wyłączenie z parafii tuchowickiej czterech wsi oraz przekazanie z nich dziesięcin kościołowi w Radoryżu¹⁶. Wyjednanie zgody przez Jana Czyszowskiego na prepozycie tuchowickim w powyższej kwestii, nie nastęczało, jak się wydaje, większych trudności. Można przypuszczać, że sprawa ta łączyła się z bardzo małymi i nieregularnie wpływającymi dochodami, jakie prepozyt tuchowicki z powodu częściowego spustoszenia ziem uprawnych ze wspomnianego terenu otrzymywał, oraz z brakiem odpowiedniej liczby duchownych w parafii tuchowickiej¹⁷.

Z wyraźnym przeciwstawieniem się plebanów parafii macierzystych spotykamy się w wypadku parafii Siedlce i Adamów.

Parafia w Siedlcach, jak już wiemy, powstała z rozpadu parafii pruszyńskiej¹⁸. Przeciw jej fundatorowi Stanisławowi Siedleckiemu wystąpił pleban pruszyński Stanisław Brzowski oraz patronowie kościoła w Pruszyńcu, Jan, Daniel, Stanisław i Hieronim Pruszyńscy¹⁹. Niewątpliwie, jak wy-

¹⁴ Patrz wyżej, s. 70.

¹⁵ Patrz wyżej, s. 72.

¹⁶ Rep. 60A132a, k. 109—109v.

¹⁷ Ibid., k. 108v — — cum rector ipse [ecclesiae] parochialis in Tuchowicz ad quam subditi pertinebant, libenter assentiatur, tum propter consensum, quod procuratio sacramentorum hominibus istis in Radoryż propter distantiam loci satisfacere non poterat non habens nisi unum sacerdotem, tum quod a triginta annis et amplius decimulae illae non cedebant in usum ecclesiae ipsius, nec eam rectores curabant, cum a possessoribus bonorum exigere non possent — — wyżej występuje wzmianka odnosząca się do dziesięciny, którą pobierał prepozyt tuchowicki z tego terenu, mianowicie — ex agris arenosis plane et maiori ex parte desertis, quae non solvebantur nec repetebantur a triginta vel amplius annis, tam a parochio pro parte sua, quam a mensa reverendissimae paternitatis vestrae — —. Powyższy opis występuje w sprawozdaniu komisji badającej warunki powstania parafii w Radoryżu.

¹⁸ Patrz wyżej, s. 71. Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

¹⁹ Rep. 60A200, k. 11—13v — — Praemissis igitur litteris cridae contra omnes et singulos sua communiter vel divisim interesse putantes et in eodem termino hodierno magistro Simone de Kalisz honorabilis et nobilium Stanislai Brzowski plebani, Joannis, Danielis, Stanislai et Hieronimi haeredum patronorum ecclesiae in Pruszyńcu legitimo procuratore comparente et quasdam rationes frivolas negativas et in iure minime fundatas, cur praemissa fieri non deberent producente et allegante, quas etiam ante biennium productas minime probaverat illis non obstantibus et reiectis, prout de iure reiecti debebant villas praefatas Siedlce, Golice, Grabianów, Uyrzanow alias Wola, Zabokliki, Topor cum duobus mineris praedictis ab ecclesia parochiali praedicta in Pruszyńcu auctoritate nostra ordinaria separandum, dividendum, dismembrandum — —; por. streszczenie tego dokumentu (A. Kurii Krak., AEp nr 13, k. 184—185).

nika ze wzmianki w dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej, na skutek tego protestu nie doszło do erekcji parafii w Siedlcach już w r. 1530, w którym Stanisław Siedlecki po raz pierwszy fundował dla niej uposażenie. Erekcja tej parafii nastąpiła dopiero w przeszło dwa lata później w oparciu o powtórna fundację Stanisława Siedleckiego²⁰. Opór plebana i patronów kościoła pruszyńskiego można wytłumaczyć szczególnie dużą stratą, jaką ponosił ten pleban w związku z utworzeniem parafii siedleckiej²¹. Jeśli chodzi o parafię w Adamowie, to również w czasie jej zakładania w r. 1545 jej fundator Hieronim Rusiecki napotkał na poważne trudności głównie ze strony plebana parafii w Wojcieszkowie. Parafia ta bowiem powstała na skutek podziału trzech sąsiednich parafii, mianowicie wojcieszkowskiej, drażgowskiej i tuchowickiej²². Według dokumentu erekcyjnego Hieronim Rusiecki przed utworzeniem tej parafii musiał pokonać opór plebanów Michała w Tuchowiczu i Jerzego w Wojcieszkowie, którzy sprzeciwili się erekcji parafii w Adamowie, mającej rzekomo wyjść na szkodę parafii wojcieszkowskiej²³. Milczenie plebanów tuchowickiego i drażgowskiego w ich własnych interesach wskazuje na to, że pleban wojcieszkowski był najbardziej zainteresowany w niedopuszczeniu do erekcji tej parafii. I rzeczywiście, jak już wyżej stwierdziliśmy, w związku z utworzeniem parafii w Adamowie był on najbardziej poszkodowany, gdyż w tym czasie najwięcej miejscowości odłączono od parafii Wojcieszków. Tak więc podczas gdy z parafii Drażgów wyłączono tylko dwie wsie a z parafii Tuchowicz tylko jedną, to z parafii wojcieszkowskiej wyłączono aż 6 nowo założonych na surowym korzeniu wsi i miasto Adamów²⁴. Równocześnie należy jednak zauważyć, że pleban tuchowicki występując w interesie parafii wojcieszkowskiej, tym samym nieoficjalnie występował i we własnej sprawie, jak również w sprawie plebana drażgowskiego, ponieważ niedopuszczenie do podziału parafii Wojcieszków całkowicie przekreślało możliwość utworzenia parafii w Adamowie. Wsie bowiem wyłączone z parafii Tuchowicz i Drażgów nie mogły stanowić zwartego okręgu parafialnego ze względu na to, że były przedzielone właśnie terenem parafii wojcieszkowskiej.

Spór między Hieronimem Rusieckim a wspomnianymi plebanami zakończył się ostatecznie dopiero po przedłożeniu przez Rusieckiego dokumentu erekcyjnego parafii wojcieszkowskiej z r. 1437, w którym znajduje się, być może nawet w związku z tą sprawą, interpolowana klauzula, pozwalająca na erekcję innych parafii na terenie parafii Wojcieszków, w miejscowościach nowo powstałych²⁵. To właśnie zastrzeżenie, jak się wydaje, zadecydowało o niepowodzeniu sprawy plebanów wojcieszkowskiego i tuchowickiego.

²⁰ Patrz wyżej, s. 72. Por.: S. Litak, *Siedlce przed lokacją*, s. 156—162.

²¹ O nieprzejednanym stanowisku plebana pruszyńskiego sprzeciwiającego się erekcji parafii w Siedlcach może świadczyć fakt, że jeszcze w r. 1534 Jan Brzowski, następca po Stanisławie Brzowskim, pleban pruszyński, starał się podważyć erekcję tej parafii (A. Kurii Krak., AEP nr 13, k. 180v).

²² Patrz wyżej, s. 76.

²³ Patrz wyżej, s. 75, przyp. 153.

²⁴ Patrz wyżej, s. 75.

²⁵ *Zbiór dok. matop.*, Cz. II, nr 500, s. 247 — — idcirco si expost nos vel successores nostri in aliqua villarum dictarum, interim in quacumque alia, que in parrochia dicta Woycieskow sunt situate, vel in posterum situabuntur, ecclesiam parrochiale fundare denuo contingerit, id facere nobis licitum erit, immo

Ze źródeł z połowy XVI w. dotyczących sporów o dziesięciny, jakie miały miejsce między Andrzejem Jarczewskim a prepozytem tuchowickim Michałem²⁶, jak też z dokumentu drugiej erekcji parafii w Staninie z r. 1599²⁷ można wnosić, że również w wypadku zakładania parafii stanińskiej jej fundatorzy Andrzej i jego syn Wiktor Jarczewski natrafili na poważne protesty ze strony patronów i prepozytów tuchowickich.

Jest rzeczą charakterystyczną, że w każdym z wyżej omówionych wypadków czynnikiem najbardziej zainteresowanym i czynnym w uzyskaniu zgody plebana na podział parafii był fundator nowej parafii. Fundator oraz zainteresowany pleban występowali tutaj jako dwie procesujące się strony, z których pleban zwykle starał się nie dopuścić do powstania nowej parafii, gdyż to godziło bezpośrednio w jego interesy. Powstanie nowej parafii powodowało bowiem uszczuplenie dotychczasowego terytorium jego parafii i, co za tym idzie — jego dochodów.

Następnym etapem przygotowawczym do właściwej erekcji parafii było komisyjne zbadanie warunków utworzenia nowej parafii. Zwykle w tym celu biskup wysyłał swego sufragana lub też wyznaczał specjalną komisję, która tę kwestię szczegółowo badała na miejscu²⁸. Zakres działalności tych osób

et villas remscriptas, quas pro presenti eidem ecclesie in Woyczeskow ab aliis ecclesiis remotas incorporavimus, ab eadem ecclesia poterimus amovere et aliis adiungere. — —

²⁶ Patrz wyżej, s. 78 i tamże przyp. 179.

²⁷ W dokumencie erekcyjnym parafii Stanin z r. 1599, wydanym przez biskupa krakowskiego Jerzego Radziwiła (Rep. 60A132a, k. 134—134v) czytamy: — — Nos igitur memoratus Georgius Radziwil cardinalis petitione huiusmodi ipsius inclinati, formam iuris et morem patriae in talibus solitum servare volentes, ante omnia nostras citationis litteras in vim cridae generalis in, et contra omnes ius et interesse ex adverso quomodolibet se habere putantes praemittendum esse duximus praemissimusque. In quarum quidem termino legitimo anno currenti pro die octava mensis Januarii incidente, personaliter generoso quidem Victorino Jarczewski per se ipsum, Tuchoviensis vero ecclesiae tum quoque, ut a multo tempore suo legitimo rectore destitutae patronis per nobilem Florianum Pruszynski comparentibus. Interim ex eo, quod praedictus Victorinus Jarczewski nondum dotem pro eadem ecclesia sua assignaverat et ecclesia Tuchoviensis suo legitimo rectore carebat, monitio partibus iisdem, generoso quidem Victorino Jarczewski ex parte dotis pro ecclesia sua assignandae, patronis vero ecclesiae Tuchoviensis ex parte praesbiteri ad eam praesentandi, tum quoque informationis melioris causa hac in parte accipiendae, negotium hoc ipsum erigendae ecclesiae in Stanin ad feriam secundam post dominicam in Albis proxima praeteritam a nobis suspensum, terminusque per peremptorium partibus ad comparendum coram nobis pro eadem feria secunda praefixus fuit. In quo tandem eodem Victorino Jarczewski principali principaliter per se ipsum comparente et initu quidem, quod dotem pro ecclesia sua praedicta interim inscribere non potuit ob exturbationem et expugnationem iudiciorum terrestrium Lucoviensium coram quibus id sibi faciendum erat, seque huiusmodi inscriptionis hic ad officium castrense Cracoviense, cum eadem coram eo facta aequiparenter terrestribus paratum esse. Allegante deinde rem contumaciae adversae partis etiam ipsius venerabilis Joannis Makowski rectoris Tuchoviensis ecclesiae ad praesens existentis accusante, praemissaque omnia non obstante ipsorum huiusmodi contumacia fieri et exequi debita cum instantia postulante — —.

²⁸ Por.: Formularz inkwizycji kościelnej w sprawie uposażenia nowego kościoła (*Formulae ad ius canonicum spectantes, ex actis Petri Wysz, episcopi Cracoviensis (1392—1412), maxima parte depromptae*, edidit B. Ulanowski, W: *Scriptores rerum polonicarum* t. XIII. Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1889, s. 303) oraz W. Abraham, *Początki prawa patronatu w Polsce*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny”, XIV (1889), s. 45—48; T. Gromnicki, *Synody prowincjonalne oraz czynności niektórych funkcjonariuszy*

można zbadać w oparciu o streszczenia lub rzadziej o zachowane w całości ich sprawozdania z przebiegu przeprowadzonych przez nie prac. Przejdźmy więc do szczegółowego omówienia tej kwestii na terenie ziemi łukowskiej.

Przed wystawieniem dokumentu erekcyjnego parafii Wojcieszków w r. 1437, jak już wiemy, biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki na prośbę fundatora tej parafii, Klemensa z Bielan, wysłał do Wojcieszkowa swego sufragana Jarosława. Ze streszczenia działalności Jarosława w Wojcieszkowie dowiadujemy się, że oglądał on tu położenie i badał przynależność parafialną wsi mających wejść do parafii Wojcieszków. Zwrócił również uwagę na ich odległości od macierzystych kościołów parafialnych w Tuchowiczu, Wilczysskach i Kocku. Ponadto badał potrzeby ludności w zakresie duszpasterstwa, jak też uposażenie nadane przez Klemensa z Bielan na rzecz parafii wojcieszkowskiej²⁹. Pracę swoją biskup Jarosław rozpoczął jeszcze przed wystawieniem dokumentu fundacyjnego tej parafii 9 czerwca 1437 r. W dokumencie tym bowiem, podobnie jak w dokumencie erekcyjnym z 15 czerwca 1437 r., występuje opis jego czynności, tym bardziej zasługujący na uwagę, że według niego już wtedy biskup Jarosław erygował kościół parafialny w Wojcieszkowie³⁰. Mogło to, jak wspomnieliśmy wyżej, oznaczać położenie kamienia węgielnego pod budowę kościoła w Wojcieszkowie.

W skład komisji wyznaczonej przez biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego do zbadania warunków założenia parafii w Siedlcach w r. 1532 wchodzili opat klasztoru benedyktyńskiego w Sieciechowie, Maciej, i pleban sąsiedniej parafii Trzebieszów, Adam. Ze streszczenia ich sprawozdania z przeprowadzonych prac dowiadujemy się, że oprócz danych zawartych w dokumencie fundacyjnym parafii siedleckiej, wydanym przez Stanisława Siedleckiego 8 kwietnia 1532 r., zapoznali się oni na podstawie zeznań zaprzysiężonych świadków z położeniem geograficznym poszczególnych wsi. Zwrócono również uwagę na kiepskie drogi wiodące do kościoła macierzystego w Pruszyńcu. Komisja ta zbadała także kwestię opieki duszpasterskiej ludności znajdującej się na tym terenie³¹. W tym samym zakresie przeprowadzili ba-

szów apostolskich w Polsce do r. 1357, Kraków 1885, s. 198; K. Kolańczyk, *Studia nad relikwiami wspólnej własności ziemi w najdawniejszej Polsce*. Rozporządzenie własnością ziemską do końca XIV w., Poznań 1950, s. 218.

²⁹ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 245—246 — — Nos igitur Sbigneus — — episcopus Cracoviensis — — recepta pro sufficienti informatione a predicto reverendo patre domino Jaroslao episcopo Laodicensi, suffraganeo nostro, quem ad locum illum conspiciendum et examinandum necessitatem plebis miseramus, quod dicta ecclesia in Woycieszkow sufficientibus preventibus et obvencionibus est dotata, quod erectio et fundacio salutem populorum et Christifidelium in illa plaga commorantium debeat procurare et auferre, parrochiale ecclesiam in dicta villa Woycieszkow ad laudem Sancte et Individue Trinitatis [et s. Barbare virginis et martyris] creamus, ordinamus, erigimus et fundamus — —. Et quia sicut ex relatione prefati patris domini Jaroslai suffraganei nostri sumus informati, certe ville et signanter Borzec et Bistrzica ad parrochiale ecclesiam in Thuchowycz, Gvlow, Oszczepalin, Chordzierza ad parrochiale in Coczko, Parua Radarzesecz ad ecclesiam parrochiale in Wilcziska iure parrochiali pertinentes ac spectantes hominesque Christifideles sexus utriusque in eis degentes propter remotam a suis parrochialibus ecclesiis distanciam non modice pregravantur multaque negligencie in baptisate parvulorum et administracione ceterorum sacramentorum propter hoc committebantur — —.

³⁰ Patrz wyżej, s. 73.

³¹ Rep. 60A200, k. 11—13v — — Nos de praemissis facti veritatem diligentius inquirere volentes, venerabilibus domino Mathiae abbati Sieciechoviensis et Adamo rectori ecclesiae parrochialis in Trzebieszow dedimus in mandatis, ut loca villa-

dania przed erekcją parafii Adamów w r. 1545, wyznaczeni przez biskupa krakowskiego Piotra Gamrata, kanonik krakowski i zarazem prepozyt wiślicki Hieronim Rozborski i pleban parafii w Stoczku, Marcin Belichowski³².

W wypadku parafii Radoryż znamy dokładny przebieg działalności komisji badającej potrzeby i warunki jej utworzenia. Parafia ta, jak już wiemy, była erygowana w r. 1588 z podziału parafii w Tuchowiczu. Przed wystawieniem dokumentu erekcyjnego biskup krakowski Piotr Myszkowski wysłał do Radoryża trzyosobową komisję. Nazwisk wszystkich osób nie znamy ze względu na uszkodzenie jedynej znanej nam kopii dokumentu erekcyjnego. Wiadomo tylko, że byli to prepozyt i oficjał łukowski Stanisław Kędzierski, jezuita Stanisław Warszewicki oraz jeden z kanoników kolegiaty św. Michała w Lublinie.

Komisję tę wspomniany biskup delegował dokumentem z 5 lipca 1588³³. Działalność jej trwała do 25 lipca tego roku. Ze złożonego biskupowi w tym dniu jej sprawozdania³⁴ dowiadujemy się, że w zakres jej zainteresowań

rum praedictarum accederent et super praepositis et gestis omnibus et singulis eorumque circumstantibus supradictis inquirerent veritatem, praesentato itaque nobis rotulo una cum attestationibus testium per eosdem dominum abbatem et rectorem ecclesiae parochialis in Trzebiezow receptorum iuratorum et examinatum ac ex relatione abbatis et rectoris praedictorum invenimus praemissa omnia et singula, non solum veritate fulciri, sed et evidentis facti illa et multo maiora, quae merito mos ad dismembrationem seu separationem de iure faciendam inducunt et praesertim animarum pericula, viarum discrimina, personarum necessitates et incommoda, ab omnibus et singulis praedictarum villarum notitiam habentibus fore et esse adeo publica et notoria, quod nulla tergiversatione celari possunt — —.

³² A. Kurii Krak. AEp nr 23, s. 188—189 — — Nos itaque Petrus Dei gratia archiepiscopus Gnesnensis et episcopus Cracoviensis — — de praemissis facti veritatem diligentius inquirere cupientes, venerabili fratri nostro domino Hieronimo Rozborski canonico Cracoviensi et praeposito Vislicensi et honorabili Martino Belichowski ecclesiae parochialis in Stoczek plebano dedimus in mandatis, ut loca villarum praedictarum ac super praepositis et gestis omnibus et singulis eorumque circumstantibus superscriptis diligentius inquirent veritatem. Praesentato itaque nobis rotulo una cum attestationibus testium per eosdem nostros superscriptos revisores et commissarios receptorum iuratorum et examinerum ac ex veridica relatione illorum invenimus praemissa omnia et singula, non solum veritate fulciri, sed et evidentis facti illa et alia multo maiora, quae ad novae parochialis in oppido supranominato erectionem, dismembrationem et separationem respective de iure faciendam merito mos inducent et praesertim animarum pericula viarum discrimina, personarum necessitates et incommoda ab omnibus et singulis praedictarum villarum notitiam habentibus fore et esse adeo publica et notoria, quae nulla tergiversatione celari possunt — —.

³³ Patrz wyżej, s. 77.

³⁴ Rep. 60A132a, k. 108v, — — Reverendissimo in Christo pater. Fecimus quemadmodum reverendissima paternitas vestra nobis commisit, ad bona Radoryz descendimus et inquisitione facta cognovimus ecclesiam, ut hic opportuno loco ad salutem animarum erectam, in quam quidem propter distantiam parochialem in Tuchowicz, ad quam pertinebant, duorum fere miliarum itineris et transitum difficilem propter paludes nunquam ad templum illud homines amplius ibant, nec verbum Dei audiebant, nec sacrosancto altaris sacrificio diebus dominicis et festis iuxta praesertim ecclesiae intereant et homines adulti sine sacramentis et eucharistiae, pueri vero sine baptizmo non raro moriebantur. Dotationem etiam lustravimus et animadvertimus, esse mediocre et satis tenacem, duorum laneorum agri ex ipsius fundo domini Joannis Czyszowski tum decimulae ex praedio ipsius et aliquot colonos sortis illius ceterum accedente gratia reverendissimae paternitatis vestrae posse attribui alias decimulas ex subditis aliorum consortium et villulis in cessione praepositi Tuchovicensis nominatis exiguas. Illas quidem et ex agris arenosis plane et maiori ex parte desertis, quae nec solvebantur nec repetebantur a triginta vel amplius annis, tam a parochio pro parte sua, quam a mensa reve-

wchodził całokształt spraw wiążących się z założeniem parafii w Radoryżu. Na pierwszy plan wysuwa się kwestia obsługi duszpasterskiej ludności na terenie przyszłej parafii radoryskiej. Komisarze stwierdzają, że ze względu na odległości wynoszące ponad dwie mile od kościoła w Tuchowiczu oraz ze względu na błota znajdujące się na drodze między tym terenem a Tuchowiczem ludzie nie chodzą do kościoła oraz nie przyjmują w niedzielę i święta przepisanych przez Kościół sakramentów. Ponadto dorośli umierają bez ostatnich sakramentów, dzieci zaś nierzadko bez chrztu. Następnie dość dokładnie opisują uposażenie nadane tej parafii przez jej fundatora Jana Czyszowskięgo. Powyżsi komisarze dość obszernie potraktowali również sprawę stosunku prepozyta tuchowickiego do erekcji parafii w Radoryżu. Zaznaczyli przy tym, że prepozyt ten nie może się postarać o lepszą obsługę duszpasterską znajdujące się tam ludności, ponieważ posiada tylko jednego księdza i nie pobiera z tego terenu od przeszło 30 lat żadnych dziesięcin. W sprawozdaniu tym zaznaczyli także, że prepozyt tuchowicki wyraził swą zgodę na utworzenie parafii w Radoryżu. W końcu komisarze stwierdzili, że nie widzą żadnych przeszkód uniemożliwiających powstanie parafii w tej wsi.

Z powyższej analizy wynika, że nie licząc sufraganów, w skład badających sprawę utworzenia parafii wchodziłi zawsze okoliczni plebani oraz osoby pełniące odpowiedzialne funkcje i godności kościelne, jak oficjałowie, kanonicy katedralni lub kolegiaccy oraz przełożeni klasztorów.

Ogólnie biorąc, w zakres badań powyższych osób wchodziły takie zagadnienia, jak nadane przez fundatorów uposażenie parafii, jej terytorium, odległości od najbliższego kościoła parafialnego, trudności terenowe, uniemożliwiające dostęp do tego kościoła, stosunek plebanów parafii macierzystych do utworzenia nowych parafii oraz poziom ich obsługi duszpasterskiej.

Sprawozdanie z przebadania wymienionego wyżej szeregu spraw warunkujących utworzenie nowej parafii było podstawą wystawienia dokumentu erekcyjnego, z którego wystawieniem kończył się etap formalnego utworzenia parafii, co nie zawsze musiało się pokrywać z jej faktycznym powstaniem³⁵.

W dokumencie erekcyjnym biskup ordynariusz określał status prawny nowej parafii. A więc zatwierdzał nadane jej przez fundatora uposażenie, jak również ze swojej strony w niektórych wypadkach nadawał jej dodatkowe uposażenie w dziesięcinach. Ponadto określał wezwanie kościoła i patronat

rendissimae paternitatis vestrae, eo quod sunt valde tenaces et exiles, quibus decimulis dos utique aliquantulum augetur, quoad rem et domini et subditi illorum sunt propensi. Praeterea cooperimus ecclesiam illam sine praeiudicio cuiusque erigi ac dotari, cum rector ipse parochialis in Tuchovicz, ad quam subditi pertinebant, libenter assentiatur, tum propter conscientiam, quod procuratio sacramentorum hominibus istis in Radoryz propter distantiam loci satisfacere non poterat non habens nisi unum sacerdotem, tum quod a triginta annis et amplius decimulae illae non cedebant in usum ecclesiae ipsius nec eam rectores curabant cum a possessoribus bonorum exigere non poterat. Quod cum ita sit nullum impedimentum videmus, quin reverendissima paternitas vestra pio huic operi facere debeat et in erectionem ecclesiae praefatae consentire et erectam approbare et confirmare dignetur. Quin etiam reverendissimam paternitatem vestram enixe rogamus ut huic tum pro, et ad Dei gloriam salutemque animarum utili operi supremam manum apponere dignetur et exiguas decimulas quorum mentionem fecimus sine ullo mensae suae detrimento ad perpetuum opus salutis animarum liberalitate sua eidem dotationi adiungere. Datum in Radoryz — —.

³⁵ Patrz wyżej, s. 61—64 (par. Zbuczyn i Trzebieszów), por.: P. Szafran, *Rozwój*, s. 93.

nad nim, ustanawiał lub też tylko zatwierdzał zaproponowany przez fundatora teren nowej parafii oraz ustanawiał przedstawionego przez fundatora plebana i określał jego prawa i obowiązki. W końcu określał obowiązki i powinności ludności terenu nowej parafii w odniesieniu do nowego kościoła parafialnego i jego plebana.

Wezwania kościołów w niektórych wypadkach proponowali już sami fundatorzy. Ustanowić prawnie wezwanie mógł jednak tylko biskup. Na podstawie dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii w Łukowskim można stwierdzić, że jeśli chodzi o pierwotne wezwania kościołów parafialnych, to istnieje wyraźna przewaga wezwań zbiorowych nad pojedynczymi. Kwestię tę najlepiej ilustruje poniższa tabelka: (patrz s. 118).

Z tabeli tej wynika, że na 6 kościołów parafialnych, których znamy pierwotne wezwania, tylko kościół w Staninie posiadał pojedyncze wezwanie. Liczebność imion świętych w wezwaniach pozostałych kościołów waha się od 2 do 11. Spośród świętych występujących w wezwaniach, wybija się na pierwszy plan Św. Trójca i Najświętsza Maryja Panna (NMP). Na 6 wypadków występują one czterokrotnie i to zarówno, jeżeli chodzi o wiek XV, jak i XVI.

W wypadku parafii Siedlce i Adamów można się dopatrzeć związków między imionami fundatorów a wezwaniami kościołów. Tak więc parafię siedlecką fundował Stanisław Siedlecki, który w wystawionym przez siebie dokumencie fundacyjnym (r. 1532) zaproponował wezwanie św. Stanisława Biskupa. Wezwanie to zatwierdził biskup krakowski Piotr Tomicki w dokumencie erekcyjnym, dodając jednocześnie do niego drugie wezwanie NMP³⁶. Wśród zaś 11 wezwań kościoła parafialnego w Adamowie znajdujemy również imię fundatora tej parafii Hieronima Rusieckiego.

Na podstawie późniejszych źródeł można stwierdzić dużą nietrwałość tych wezwań lub też może niedokładności ich notowania przez źródła. Z zestawienia bowiem pierwotnych wezwań wymienionych w powyższej tabelce sześciu kościołów parafialnych z późniejszymi wezwaniami tych kościołów, występującymi w wizytacjach z końca XVI i początku XVII w. wynika, że tylko w wypadku kościoła w Staninie istnieje całkowita zgodność. Poza tym wizytacje te przeważnie notują pojedyncze wezwania, występujące w dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych tylko jako jedno z wielu. Poza jednym wypadkiem (Wojcieszków) nie zdarzyło się jednak, aby która z wymienionych tu wizytacji podała inne wezwanie niż jedno z występujących w dokumencie fundacyjnym lub erekcyjnym.

W wyniku fundacji parafii biskup nadawał fundatorowi lub wskazanej przez niego osobie prawo patronatu nad kościołem.

Geneza prawa patronatu sięga okresu, w którym kościoły stanowiły własność prywatną. Prawo patronatu jest pozostałością tej własności na kościołach. W XV i XVI w. oraz w okresie późniejszym prawo patronatu przysługiwało zawsze fundatorowi parafii. Problem ten w Łukowskim można zbadać na podstawie dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii oraz późniejszych źródeł. Chociaż nie we wszystkich tych dokumentach kwestia ta została uwzględniona, to jednak należy przypuszczać, że proces nadawania prawa patronatu wyglądał zawsze podobnie.

³⁶ W. Abraham, *Początki prawa patronatu*, s. 26 i n.; tenże, *Organizacja*, s. 219; K. Kolańczyk, *Studia nad relikiami*, s. 213—215.

Lp.	Nazwa par.	R. dok. fund.	Imię fund.	wezv. dok. fund.	wezv. fund erek.	LBD	1570	1595	1603	1614
1.	Adamów	1545	Hieronim	1. Św. Trójca 2. NMP 3. Stanisław 4. Jan Chrzcic. 5. Bartłomiej Ap 6. Hieronim Bp 7. Mikołaj Bp 8. Sylwester 9. Petronela 10. Katarzyna PM 11. Jadwiga	To samo		Jan Chrzc.		Św. Trójca	Stanisław
2.	Kozirynek (Białka)	1456	Mikołaj Wojciech	1. Św. Trójca 2. NMP 3. Św. Krzyż 4. Bernard				Zw. NMP	1. Zw. NMP 1. kość. 2. Św. Trójca 2 kość.	To samo
3.	Radoryż	1588	Jan		1. Zw. NMP 2. Jakub Ap. 3. Anna 4. Wawrzyniec 5. Stanisław Bp 6. Wszyscy Św. 7. Andrzej 8. Mikołaj				Jakub Ap.	
4.	Siedlce	1532	Stanisław	1. Stanisław	1. Stanisław 2. NMP		Stanisław	To samo	To samo	To samo
5.	Stanin	1599	Wiktor	1. Św. Trójca					Św. Trójca	To samo
6.	Wojcieszków	1437	Klemens	1. Św. Trójca 2. Barbara PM	To samo	To samo	Św. Wojciech	Św. Trójca	To samo	To samo

W dokumencie erekcyjnym parafii siedleckiej z r. 1532 biskup krakowski Piotr Tomicki przyznał fundatorowi tej parafii Stanisławowi Siedleckiemu prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Siedlcach — — *ratione constructionis et fundationis et dotationis* — — tego kościoła³⁷. Analogicznie sprawa wygląda, jeśli chodzi o prawo patronatu nad kościołem w Adamowie. W dokumencie erekcyjnym tej parafii z r. 1545 biskup krakowski Piotr Gamrat nadał prawo patronatu fundatorowi tej parafii Hieronimowi Rusieckiemu. Równocześnie zaś w celu uniknięcia późniejszych sporów dokładniej sprecyzował tę sprawę, mianowicie, że prawo to będzie zawsze związane z własnością samego Adamowa³⁸. Wiktor Jarczewski, fundując parafię w Staninie w r. 1599, zastrzegł prawo patronatu dla siebie i swoich następców katolików. W razie zaś ich odstępstwa od katolicyzmu, prawo to miało przejść na biskupa ordynariusza krakowskiego, względnie na kapitułę katedralną krakowską i pozostać w ich rękach aż do momentu, w którym dobra stanińskie staną się znowu własnością katolika³⁹. Sprawę tę zatwierdził biskup krakowski Jerzy Radziwiłł w dokumencie erekcyjnym parafii Stanin⁴⁰.

Inaczej sprawa wygląda, jeśli chodzi o parafię w Radoryżu. Fundator tej parafii Jan Czyszkowski zrzekł się w akcie fundacyjnym prawa patronatu na rzecz prepozyta łukowskiego, Stanisława Kędzińskiego⁴¹, co potwierdził biskup krakowski Piotr Myszkowski w dokumencie erekcyjnym tej parafii⁴². Jest to jednak na terenie ziemi łukowskiej wypadek wyjątkowy i nietypowy, ponieważ prawa tego zrzekł się sam fundator. Chociaż zachowane dokumenty fundacyjne i erekcyjne z XV w. nic nie wspominają o prawie patronatu, to jednak proces ten w tym czasie wyglądał podobnie. Można to stwierdzić na podstawie innych źródeł. Tak więc prawo patronatu nad fundowanymi przez Władysława Jagiełłę parafiami w Zbuczynie i Trzebieszowie należało w końcu XVI w. i później do króla⁴³. Również nad fundowanym w r. 1430 przez

³⁷ Rep. 60A200, k. 11—13v.

³⁸ A. Kurii Krak. AEp nr 23, s. 198 — — *Iuris patronatus autem et praesentandi eiusdem ecclesiae parochialis in Jadaromin ad memoratum generosum dominum Hieronymum Rusiecki modernum et pro tempore existentes bonorum oppidij Jadaromin in haereditas et possessores, tanquam dominos haereditarios et fundatores ecclesiae praedictae in oppido Jadaromin, pertinere ac patronos et collatores esse et fore perpetuo constituimus et decernimus, hoc tamen modo, ut iuris patronatus non de aliis bonis tantum de oppido Jadaromin praefatae ecclesiae fiat, propter lites futuras de iure patronatus ecclesiae praefatae et haereditas multos bonorum praefatorum, in quos bona praefata divisa et dismembrata forent — —*

³⁹ Rep. 60A132a, k. 133 — *Ius vero patronatus et collationis sibi et suis successoribus sacrae romanae catholicae fidei tantum reservat, in quantum vero successorum sui [quod absit] a romana catholica ecclesia defecerint et ad haeresim sese contulerint, ex tunc idem ius patronatus ad loci ordinarium videlicet episcopum Cracoviensem conferri debet, absque quamvis contradictione sua et suorum successorum ita, quod episcopus Cracoviensis vel sede vacante capitulum ipsius Cracoviense libere conferre poterit tam diu donec possessio eorum bonorum ad haereditatem sui possessorem religionis catholicae romanae ecclesiae perveniat. — —*

⁴⁰ *Ibid.*, s. 135.

⁴¹ Rep. 60A132a, k. 107v — — *ius patronatus et collatura praesentationis futurae pastoris seu plebani eiusdem ex ecclesia in Radoryz noviter erigendae committit, donatque perpetuis temporibus ex nunc videlicet venerabili Stanislae Kędziński praeposito Lucovinsi — —*

⁴² *Ibid.*, k. 110.

⁴³ Z b u c z y n: A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 226 (1595); Rep. 60A96, s. 182 (1603); por. również wizytację z r. 1749 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 41, k. 43). T r z e b i e s z ó w: A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 501 (1570); tamże, Wiz. nr 3, k. 223 (1595); por. również wizytacje z lat: 1721 (A. Kurii Krak., Wiz. nr 20, s. 254), 1781 (Rep. 60A104, s. 260).

Jana Pruszyńskiego kościołem w Pruszyńcu prawo patronatu należało w r. 1532⁴⁴ oraz w r. 1595⁴⁵ do Pruszyńskich.

Podobnie sprawa wyglądała, jeśli chodzi o parafię Wojcieszków. Parafię tę fundował znany nam już Klemens z Bielau w r. 1437. Według zaś wzmianki w *Liber beneficiorum* Długosza patronat nad kościołem w Wojcieszku należał do jego syna⁴⁶, Piotra Bielińskiego⁴⁷. Jeśli chodzi o parafię w Kozimryнку, to jej fundatorami byli bracia Mikołaj i Wojciech Cebulkowie. Można jednak przypuszczać, że w chwili erekcji tej parafii w latach 1456—1460 wieś ta była już własnością królewską⁴⁸. Stąd też w okresie późniejszym patronat nad kościołem w Kozimryнку należał do króla⁴⁹.

Zmiana właściciela miejscowości, w której stał kościół, mogła spowodować równoczesną zmianę właściciela prawa patronatu nad tym kościołem. Wynika to z przytoczonego wyżej zastrzeżenia w dokumencie erekcyjnym parafii w Adamowie, zakładającego, że patronat nad kościołem w Adamowie zawsze będzie związany z osobą właściciela tego miasta. Również, jak wynika ze wspomnianej wyżej wzmianki w dokumencie fundacyjnym parafii Stanin, zmiana ta mogła nastąpić w razie przejścia dotychczasowego jego właściciela na inną religię. Przykład parafii Radoryż może wskazywać, że fundator mógł to prawo przekazywać innym osobom.

Z racji uprawnień wynikających z prawa patronatu fundatorzy przedstawiali biskupom kandydatów na plebanów, których biskupi zatwierdzali na to stanowisko w dokumentach erekcyjnych. Problem ten jest widoczny na naszym terenie dopiero w dokumentach pochodzących z XVI w. Skądinąd wiadomo jednak, że podobnie wyglądał on w okresie wcześniejszym⁵⁰. Stanisław Siedlecki fundując parafię w Siedlcach w r. 1532 równocześnie wysunął na jej plebana ks. Mikołaja Kruszewskiego⁵¹, którego mianował na to stanowisko biskup krakowski Piotr Tomicki w dokumencie erekcyjnym tej parafii⁵². Podobnie Hieronim Rusiecki w dokumencie fundacyjnym parafii Adamów w r. 1545 zwrócił się z prośbą do biskupa krakowskiego Piotra Gamrata o zatwierdzenie na stanowisko plebana wysuniętego przez niego kandydata Andrzeja Myńskiego⁵³, którego podobnie jak w wypadku parafii Siedlce, tenże biskup zatwierdził⁵⁴. Z dokumentu erekcyjnego parafii w Staninie w roku 1599 dowiadujemy się, że biskup krakowski Jerzy Radziwiłł na podstawie prezenty fundatora tej parafii Wiktora Jarczewskiego ustanowił jej plebanem Wojciecha Olszewskiego⁵⁵.

Wynikające z prawa patronatu prezentowanie własnych kandydatów na plebanów, przechodzące zwykle drogą dziedziczenia na spadkobierców fundatorów parafii, było najważniejszym przywilejem patronów⁵⁶.

⁴⁴ Rep. 60A200, k. 11—13v.

⁴⁵ A. Kap. Krak. Wiz. nr 3, k. 230v.

⁴⁶ A. Boniecki, *Herbarz*, Cz. I, t. I, s. 224.

⁴⁷ LBD II, s. 560.

⁴⁸ Patrz wyżej, na s. 33, przyp. 97 i s. 64.

⁴⁹ AGAD MK. sygn. 58, k. 41—41v (1539); A. Kap. Krak., Wiz. nr 3, k. 217v (1595).

⁵⁰ Por.: W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 172.

⁵¹ Rep. 60A200, k. 11—13v.

⁵² Ibid.

⁵³ A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 195—200.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Rep. 60A132a, k. 135v.

⁵⁶ Por.: K. Kolańczyk, *Studia nad relikwiami*, s. 220—221.

W dokumencie erekcyjnym biskup określał również poprzez wyliczenie miejscowości teren nowej parafii⁵⁷. Obok tego można także zauważyć, że sami fundatorzy, zwłaszcza zaś ci, którzy dążyli do skupienia swoich posiadłości w obrębie jednej parafii, proponowali biskupowi do zatwierdzenia określony przez siebie teren parafii. Trzeba jednak podkreślić, że nawet w tych wypadkach określenie obszaru parafii w dokumentach fundacyjnych nie było regułą. Tak więc Stanisław Siedlecki w wystawionych przez siebie dwóch dokumentach fundacyjnych z lat 1530 i 1532⁵⁸ obszar parafii siedleckiej określił tylko w drugim dokumencie. Andrzej Jarczewski w dokumencie fundacyjnym parafii Andrzejów (Stanin) z r. 1555⁵⁹ nie określił w ogóle terenu parafii. W pozostałych wypadkach (Adamów, Radoryż, Stanin) fundatorzy proponują biskupowi do zatwierdzenia z góry określony obszar parafii⁶⁰.

Ustanawiając nową parafię, biskup określał zakres praw i obowiązków plebana oraz zakres powinności i obowiązków parafian. Było to szczególnie ważne, gdyż poprzez ściśle sprecyzowanie tych kwestii biskup nie tylko powoływał do życia nową jednostkę administracyjną Kościoła, jaką była parafia, ale stwarzał również podstawy do zespolenia się dwóch czynników, mianowicie plebana i kościoła z parafianami, co było warunkiem wytworzenia się więzi społecznej między samymi parafianami, mającej nie tylko religijne znaczenie.

Do obowiązków plebana należało wszystko, co wchodziło w zakres duszpasterstwa, a więc odprawianie mszy i innych nabożeństw w kościele, udzielanie sakramentów wiernym, nauka podstawowych zasad wiary, oraz odprawianie pewnej ilości mszy zastrzeżonej przez fundatorów⁶¹.

W zamian za to plebani mieli prawo korzystać z uposażenia parafii.

Tworząc nową parafię, biskup równocześnie regulował inne sprawy, wynikające z faktu utworzenia nowego okręgu parafialnego. Upoważniał więc plebana nowej parafii do pobierania od ludności kołędzy i ofiar⁶², określał, kto ma zbierać świętopietrze, oraz do kogo należą dziesięciny na terenie nowej parafii. Ponadto zabezpieczał dziesięciny nie będące własnością plebana danej parafii.

Określając prawa i obowiązki plebanów, biskup określał również stosunek ludności do nowego kościoła parafialnego. Wylączył ludność nowej parafii z parafii macierzystej, oraz zobowiązywał ją do posłuszeństwa względem nowego plebana. Równocześnie nakazywał wszystkim mieszkańcom nowo utworzonej parafii korzystanie z wszelkich posług religijnych tylko w nowym kościele parafialnym. Plebanowi zaś parafii macierzystej oraz innym

⁵⁷ Dokumenty erekcyjne parafii: Wojcieszków (*Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 244, 247); Pruszyń (streszczenie dokumentu erekcyjnego z r. 1471 — Rep. 60A96, s. 200 i A. Kap. Krak., Wiz. nr 32, k. 443—444); Siedlce (Rep. 60A200, k. 11—13v); Adamów (A. Kurii Krak., AEp nr 23, s. 182—200); Serokomla (tamże, nr 25, k. 51v—52v); Andrzejów (Stanin) tamże, nr 28, s. 355—356); Radoryż (Rep. 60A132a, k. 106v—110); Stanin (tamże, k. 132—136). Por.: Z. Kaczmarczyk, *Monarchia*, s. 79; W. Wójcik, „*Prawa parafialne*”, s. 162.

⁵⁸ Patrz wyżej, s. 71—72.

⁵⁹ Rep. 60A179, k. 230v—231.

⁶⁰ Patrz przyp. 57, par. Adamów, Radoryż, Stanin.

⁶¹ Patrz przyp. 57, pod parafia Wojcieszków, Siedlce, Adamów, Stanin.

⁶² Patrz przyp. 57, par. Wojcieszków, Siedlce, Adamów.

plebanom parafii sąsiednich i komukolwiek zakazywał odwodzenia od tego tej ludności pod karą ekskomunikacji⁶³.

Wreszcie w niektórych wypadkach biskupi ustalali wysokość *subsidium charitativum*. Tak więc biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki, erygując w r. 1437 parafię w Wojcieszkowie, ustalił w odniesieniu do tej parafii wysokość wspomnianej daniny do 1 grzywny⁶⁴. Biskup zaś krakowski Piotr Tomicki w r. 1532 zobowiązał plebana w Siedlcach do płacenia *subsidium charitativum* w wysokości 2 grzywnie srebra⁶⁵.

Przedstawiliśmy wyżej proces tworzenia parafii od strony prawnej. Obecnie należy sobie postawić pytanie, jak proces ten przebiegał w sensie społecznym. Ze względu na brak źródeł zagadnienie to jest dość trudne do zbadania. Proces tworzenia się parafii jako grupy społecznej niewątpliwie przebiegał wolniej i stąd wynika między innymi duża trudność w śledzeniu go. Jest on bowiem bardzo słabo zauważalny w źródłach.

Jak już podkreślono na wstępie niniejszej pracy, z pojęciem parafii łączy się zawsze mniej lub więcej zróżnicowana społecznie grupa ludzka⁶⁶, którą, wobec przymusu praktyk religijnych w kościele parafialnym⁶⁷, łączy wspólna świadomość przynależności do parafii. Niewątpliwie najważniejszym czynnikiem powodującym wytworzenie się w obrębie parafii zamkniętej grupy, posiadającej własną świadomość społeczną, inną od świadomości społecznej ludzi należących do sąsiedniej parafii⁶⁸, był właśnie wspomniany przymus parafialny. Nie należy jednak przy tym zapominać, że obok tego czynnika na wytworzenie się poczucia tej świadomości, uwarunkowanego intensywnością praktyk religijnych, musiały wpływać jeszcze inne czynniki, od rozciągłości parafii począwszy, a na klerze parafialnym, służbie kościelnej, czy też władzy patrymonialnej dziedzica skończywszy. W zależności od okoliczności proces ten na różnych terenach postępował szybciej lub wolniej. Należy przypuszczać, że w wypadku omawianego terenu, powyższe czynniki odgrywały poważną rolę. Brak źródeł nie pozwala jednak na prześledzenie tego procesu bezpośrednio. Zespół warunków, w jakich znajdowała się ludność tego terenu w XVI w. oraz nieliczne wzmianki źródłowe mogą świadczyć, że nastąpił on tu później niż na innych terenach Polski. Jedną z najważniejszych przeszkód w pracy duszpasterskiej i praktykach religijnych były tu wiążące się z rzadką siecią parafialną duże odległości wsi od kościołów parafialnych. Jeśli chodzi o największe odległości wsi w linii powietrznej od kościołów parafialnych, to na omawianym terenie kształtowały

⁶³ Patrz przyp. 57, par. Wojcieszków, Siedlce, Adamów, Stanin. Por.: Z. Kaczmarczyk, *Monarchia*, s. 79.

⁶⁴ *Zbiór dok. małop.*, Cz. II, nr 500, s. 246 — — Et ne eadem ecclesia sic per nos creata et erecta et fundata temporis successione possit per contributiones quascumque imponendas pregravari, eandem ecclesiam ad unam marcam propter eius novellam plantationem tantummodo ponimus et taxamus — —

⁶⁵ Rep. 60A200, k. 11—13v.

⁶⁶ Parafię jako grupę społeczną traktuje literatura socjologiczna i socjologiczno-historyczna: S. Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1958, s. 84—86, G. L. Bras, *Etudes de sociologie*, t. I, s. 105—106, N. Greinacher, *Soziologie der Pfarrei. Wege zur Untersuchung*, Colmar-Freiburg 1955, s. 53—56, P. Szafran, *Rozwój*, s. 62, J. Szymański, *Zycie religijne w Wojniczu do połowy XV w.*, Kraków 1961, Nadbitka z „Naszej Przeszłości” t. XIV (1961), s. 1, E. Ciupak, *Kultura religijna wsi*. Szkice socjologiczne, Warszawa 1961, s. 75—104.

⁶⁷ Patrz wyżej na s. 7, przyp. 2.

⁶⁸ J. S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII*, t. I, Warszawa 1932, s. 268. Por.: S. Czarnowski, *Kultura*, s. 83.

się one w granicach od 4 do 15 km⁶⁹. Parafie stare i parafie fundowane przez króla, zwłaszcza na terenach zamieszkałych przez drobną szlachtę, charakteryzują się (za wyjątkiem parafii Ulan) największymi odległościami wsi od kościoła, wynoszącymi od 9 do 15 km. W rzeczywistości odległości te były znacznie większe⁷⁰. W związku z tym nasuwa się zagadnienie praktyk religijnych ludności będącej w obrębie tej parafii. Oczywiście bez dokładniejszych badań byłoby tu za wcześnie wyciągać jakiegokolwiek obowiązujące wnioski. Niemniej jednak, o ile można sądzić z uzasadnień tworzenia niektórych parafii (Radoryż, Domanice) sprawa ta przedstawiała się bardzo niezadowolająco, gdyż jeszcze w XVI w. znajdowała się tu ludność, która w rzeczywistości nie chodziła do kościoła, ani nie była grzebana na cmentarzu kościelnym. Taki stan religijności ówczesnego społeczeństwa tego terenu potwierdzają cenne szczegóły odnośnie do praktyk religijnych, znajdujące się w wizytacji z r. 1570. W wizytacji tej występują wzmianki o niepraktykowaniu spowiedzi przez część drobnej szlachty zagrodowej, oraz o nieprzestrzeganiu przez nią świąt i postów.

Z takich sformułowań, jak w wypadku parafii Ulan — — *haeretici non sunt multi nobilium, inconfessi multi, diebus festis laborant, ieiunia non observant, jusz tham dzika pobiešna slichta* — —⁷¹ można wnosić, że nie były to zjawiska odosobnione, lecz raczej powszechne. Spotyka się również wzmianki o nielegalnych z punktu widzenia Kościoła związkach małżeńskich⁷².

⁶⁹ Odległości w linii powietrznej najdalej oddalonych wsi należących do parafii od kościoła parafialnego według stanu parafii z r. 1603:

Lp.	Siedziba par.	Miejscowości najbardziej odległe od siedziby par.	Km
1.	Serokomla	Czarna	4
2.	Pruszyń	Stek	5
3.	Radoryż	Krzywda	5
4.	Siedlce	Ujrzanów	6
5.	Stanin	Kopcie	6
6.	Ulan	Zakrzew	7
7.	Wojcieszków	Ruda	8
8.	Adamów	Lipiny	9
9.	Domanice	Gostchorza	9
10.	Radzyń (Kozirynek)	Główne	9
11.	Kock	Wrzosów	11
12.	Łuków	Wola Ługowa	13
13.	Tuchowicz	Jamielnik Stary	13
14.	Trzebieszów	Jurki	15
15.	Zbuczyn	Wesołka	15

⁷⁰ Por.: T. Długosz, *Kościół w Polsce (Stan obecny w świetle cyfr)*, „Przeгляд Teologiczny”, I (1920), s. 43.

⁷¹ A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 499. Na ogólny upadek praktyk religijnych na Zachodzie i w Polsce pod koniec średniowiecza wskazuje K. Górski, *Od religijności do mistyki*, cz. I, s. 56—57.

⁷² A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 499 (par. Ulan), s. 500 (par. Łuków), s. 501 (par. Trzebieszów), s. 502 (par. Zbuczyn). W wypadku parafii trzebieszowskiej wizytator wtrącił niepochlebne zdanie po polsku — — Diabło się tam godzą obyczaje szlacheckie, awo prawie źle. Boże nie daj tam wizytować — —.

⁷³ Wyraźnie to stwierdzają wizytatorzy w wypadku parafii Łuków i Zbuczyn. A. Kap. Krak., Wiz. nr 1, s. 500, par. Łuków: *Haeretici inter nobiles, inconfessi multi, laborant diebus festis* — —. In villa Rolie multi nobilium sunt inordinate viventes, nec curantes admonitiones sacerdotum. Parochia est in suis protensa, extenditur enim ultra quattuor miliaria iustae longitudo. Ideo per tantam distantiam loci, vix potest bonus ordo conservari praesertim hisce opibus — —. A. Kurii Krak. Wiz. nr 6, k. 32, parafia Trzebieszów: — — ob distantiam parochiae longam et amplam multi sine baptismo et confessione e vivis decedant — —.

Wydaje się, że przyczyną tego stanu rzeczy były z jednej strony duże rozmiary terytorialne parafii⁷³, niski poziom umysłowy⁷⁴ i moralny⁷⁵ kleru, z drugiej zaś anarchiczna i wicherzycielska mentalność drobnej szlachty⁷⁶, która nie chciała się podporządkować plebanom. Negatywny stosunek części drobnej szlachty do praktyk religijnych nie oznaczał jednak, jak się wydaje, wrogiego jej stanowiska wobec Kościoła w ogóle. Dowodem na to może być fakt nieoparcia przez drobną szlachtę reformacji⁷⁷.

Dużą rolę w kształtowaniu świadomości religijnej grupy ludzi, jaką stanowiła parafia, odgrywała również ogólna sytuacja parafii w XV i XVI w. Jedną z głównych cech ówczesnego ustroju parafialnego była duża zależność ekonomiczna duchownych od kolatorów, czyli patronów kościołów parafialnych, jak też kumulacja prebend, zeświecczenie oraz niski stan umysłowy i moralny kleru, w szczególności zaś kleru wiejskiego, którego pod względem wykształcenia nie można porównywać z klerem skupionym w miastach, w kapitułach katedralnych czy kolegiackich. Przedstawiony ogólny stan parafii i kleru całkowicie potwierdza wizytacja archidiaconatu lubelskiego i dekanatu łukowskiego z lat 1565—1570.

W związku z dużą ingerencją kolatora w sprawy parafii, jej działalność była bardzo ograniczona. Poprzez przysługujące mu prawo prezenty kolator faktycznie dysponował majątkiem kościoła⁷⁸. Tym samym decydował on również o liczbie duchowieństwa przy kościele parafialnym. Praktyka obsadzania parafii plebanami nie posiadającymi święceń kapłańskich sytuację tę znacznie pogarszała. O powszechności powyższych zjawisk mogą świadczyć następujące dane. Na 53 parafie wizytowane w latach 1565 i 1570 na terenach archidiaconatu lubelskiego i dekanatu łukowskiego 17 (ponad 32%) było w trudnych warunkach gospodarczych a tylko przy 38 znajdowali się plebani. A więc ponad 28% parafii nie było w ogóle obsadzonych. Spośród zaś owych 38 plebanów 10 (ponad 26%) nie posiadało święceń kapłańskich. Duży procent plebanów bez święceń występował również w samym dekanacie łukowskim. Wizytacja z r. 1570 wymienia tu 4 parafie, (Łuków, Zbuczyn, Pruszyń, Adamów), na czele których znajdowali się plebani bez święceń⁷⁹, czasem na-

⁷⁴ G. Marten, *Die kirchlichen Verhältnisse in Ermland während des späten Mittelalters*, Paderborn 1935, s. 86 i na tej str. przyp. 219; W. Schenk, *Udział ludu w ofierze mszy świętej. Zarys historyczny*, Lublin 1960, s. 21; K. Górski, *Od religijności do mistyki*, cz. I, s. 57.

⁷⁵ A. Brückner, *Reformacja*. W: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 240—241; T. Glemma, *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. XLII (1943), s. 23—24; K. Kantak, *Franciszkanie*, t. II, s. 85; L. Zalewski, *Z epoki renesansu i baroku*, s. 64; F. Stopniak, *Duchowni*, s. 266; K. Górski, *Od religijności do mistyki*, cz. I, s. 57, 150, 154. Za tym, że moralność kleru w ziemi łukowskiej znajdowała się w omawianym czasie na niskim poziomie, mogą m. in. świadczyć dość częste wzmianki, występujące w aktach wizytacji wewnętrznej parafii dekanatu łukowskiego z r. 1617 (A. Kurii Krak. nr 6, k. 31—38) o nieprzestrzeganiu przez niego celibatu. Kwestię tę należy jednak traktować ostrożnie, gdyż dopiero szczegółowe badania mogłyby wykazać, jaki procent duchownych nie zachowywał celibatu (por.: W. Wójcik, *Prawo celibatu w Polsce średnowiecznej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, V(1958), z. 4, wyd. 1959, s. 79—80).

⁷⁶ J. R. Szaflik, *Stosunki społeczno-gospodarcze*, s. 54—56.

⁷⁷ Por. H. M[er]czyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, mapa. Patrz tereny zamieszkałe przez drobną szlachtę: Łukowskie i Mazowsze (zwłaszcza wschodnie).

⁷⁸ Patrz wyżej, s. 85—86.

⁷⁹ Cytowane dane liczbowe pochodzą z pracy F. Stopniaka, *Duchowni*, s. 260—266.

wet dzieci albo nieznani przez parafian⁸⁰. W stosunku do ogólnej liczby parafii w tym czasie na tym terenie (11) wynosiło to 36,3%. Należy również pamiętać o kwestii łączenia prebend w jednym ręku, z czym bezpośrednio wiąże się sprawa nierezydencji plebanów⁸¹. Ogólnie rzecz biorąc, plebani wysłużywali się klerem pomocniczym, który zwykle w tym czasie, zwłaszcza zaś po parafiach bogatszych, wykonywał właściwą pracę duszpasterską⁸². Stanowisko zaś plebanów w tych parafiach często było formą wynagradzania osób wysoko postawionych, czy to w hierarchii kościelnej czy państwowej⁸³. Należy również wziąć pod uwagę takie kwestie, jak rzadkie odprawianie nabożeństw i nierozumienie ich przez ludność⁸⁴, brak odpowiednich o nich informacji⁸⁵. Wszystkie wymienione czynniki musiały ujemnie wpływać na pracę duszpasterską w parafii. Szczególnie ostro zarysowały się one w okresie reformacji przez niszczyielską gospodarkę szlachty przechodzącej na protestantyzm lub sympatyzującej z nim⁸⁶. Niewątpliwie wszystkie powyższe względy były przyczyną, że na 53 wizytowane w latach 1565—1570 kościoły parafialne na terenie archidiaconatu lubelskiego i dekanatu łukowskiego tylko 8, tj. około 15% mogło się wykazać dobrą pracą duszpasterską⁸⁷.

Wymienione wyżej czynniki miały, jak się wydaje, szczególne znaczenie jeśli chodzi o nasz teren ze względu na jego duże oddalenie od stolicy biskupstwa w Krakowie. Prawdopodobnie stanowiły one zespół przyczyn powodujących, że jeszcze w XVI w. nie można mówić o jasno sprecyzowanej więzi społecznej ludności występującej w obrębie poszczególnych parafii.

ZAKOŃCZENIE

Uchwytny w źródłach pisanych po raz pierwszy w XIII w. teren ziemi łukowskiej już w najdawniejszym okresie czasu był pod względem administracji państwowej podległy grodowi lubelskiemu. Z chwilą zaś utworzenia

⁸⁰ W wizytacji z r. 1570 występują m. in. następujące dane o plebanie łukowskim (A. Kap. Krak., Wiz. nr I, s. 499—500) — — Plebanus Stanislaus Lugowski non est in sacris immo, ut asseritur puer, nec a ministris ecclesiae, nec parochianis cognoscitur — — O plebanie zaś w Zbuczynie (tamże, s. 502) — — Plebanus Simon Lugowski minorennis, ut asseritur non est in sacris, nec nescitur a parochianis — — Por.: L. Zalewski, *Z epoki renesansu i baroku*, s. 64.

⁸¹ T. Długosz, *Sprawy liturgiczne w XV w. w diecezji krakowskiej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, IV (1951), s. 8; F. Stopniak, *Duchowni*, s. 264—265.

⁸² F. Stopniak, *Duchowni*, s. 265—266, 269—290.

⁸³ Uposażenie parafii mogło np. służyć jako podstawa utrzymania duchownych, będących na usługach magnatów lub króla (L. Zalewski, *Z epoki renesansu i baroku*, s. 64; J. Pałyga, *Duchowieństwo parafialne dekanatu kazimierskiego w XVII i XVIII w.* (Praca magisterska pisana pod kierunkiem doc. dr J. Kłoczowskiego), Lublin 1964, (maszynopis), por. tabelę na s. 75. Na 20 zestawionych w niej plebanów dek. kazimierskiego (lata 1580—1800) 10 pełniło funkcje świeckie na usługach bądź króla, bądź biskupów. Pozostali pełnili urzędy kościelne.

⁸⁴ T. Długosz, *Sprawy liturgiczne*, s. 8. Stwierdza on m. in. nieumiejętność odprawiania mszy przez księdza. Por.: K. Kantak, *Franciszkanie*, t. I, s. 83—84; F. Stopniak, *Duchowni*, s. 270.

⁸⁵ O braku informacji odnośnie do dnia i godziny odprawiania nabożeństw może świadczyć dość często stwierdzany w końcu XVI w. przez wizytatorów brak w kościołach tzw. „porządków nabożeństw”.

⁸⁶ W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1959, s. 32. Szczegółowe dane o protestantyzmie w Łukowskim patrz: A. Kossowski, *Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskiem w XVI—XVII w.*, Lublin 1933, s. 89—90, 97—99, 178—223.

⁸⁷ F. Stopniak, *Duchowni*, s. 265.

w r. 1474 województwa lubelskiego, stanowił jego część. W okresie do drugiej połowy XVI w. Łukowskie należało do archidiaconatu radomskiego, z którego zostało wydzielone i włączone do archidiaconatu lubelskiego w latach 1565—1595.

Można przypuszczać, że do drugiej połowy XIV w. osadnictwo na tym terenie rozwijało się bardzo powoli. Tempo rozwoju osadnictwa wzrosło tu, jeśli chodzi o okres uchwytny źródłowo, od początku XV w., zaczynając się niewątpliwie już w końcu XIV w. Zdecydowane polepszenie się sytuacji pod względem rozwoju osadnictwa i, co za tym idzie, rozwoju gospodarczego ziemi łukowskiej było niewątpliwie wynikiem zmian politycznych, jakie miały miejsce w końcu XIV w. w związku z zawarciem unii polsko-litewskiej. Usunięcie groźby zniszczeń przez obce najazdy spowodowało, że w XV i XVI w. trwa tu nieprzerwanie intensywna akcja kolonizacyjna.

O ile można wnioskować na podstawie powstawania nowych miejscowości o rozwoju osadnictwa na tym terenie, to należy stwierdzić, że ostateczne jego ustabilizowanie się tu nastąpiło dopiero w końcu XVI i na początku XVII w. Podobnie jak pod względem osadniczym, tak i pod względem rozwoju sieci parafialnej, Łukowskie było znacznie opóźnione w stosunku do innych terenów. Zarówno w jednym jak i w drugim wypadku działały tu te same przyczyny. Podobnie jak osadnictwo, również i sieć parafialna zaczęła się tu rozwijać na wielką skalę dopiero od końca XIV w. Wydaje się, że jeśli chodzi o rozwój ziemi łukowskiej, unia polsko-litewska była momentem przełomowym.

Do pierwszej połowy XIV w. istniały w Łukowskim tylko dwie parafie: w Łukowie i Kocku. Przed r. 1350 powstała dalsza parafia w Tuchowiczu. W okresie zaś od przełomu XIV—XV w. do XVI w. powstało w Łukowskim 12 parafii. Później sieć parafialna już się tu nie rozwijała aż do XIX w. Parafie powstałe w XV i XVI w. stanowiły 80% wszystkich parafii istniejących w Łukowskim na początku XVII w. (15). W porównaniu z innymi terenami Polski, jak Śląsk, okolice Wiślicy, gdzie sieć parafialna w zasadzie wykształciła się już w okresie do r. 1325, jak lewobrzeżna część archidiaconatu sandomierskiego, teren archidiaconatu lubelskiego i częściowo radomskiego oraz południowa Małopolska, sieć parafialna wykształciła się tu bardzo późno. Tak więc np. w Wiślickiem do r. 1325 powstało ponad 70% parafii istniejących w r. 1470 a po 1470 sieć parafialna ilościowo już się tu nie rozwijała. Generalnie biorąc, rozwój sieci parafialnej w Łukowskim znajduje analogię tylko na terenach puszczańskich, jak np. puszcza Solska, Sandomierska czy Radomska.

Sieć parafialna w Łukowskim nie rozwijała się jednak na całym terenie równomiernie. Jeśli chodzi o chronologię powstawania parafii, to teren ten można podzielić południkowo na dwie części. W części wschodniej, gdzie osadnictwo wykształciło się wcześniej, wszystkie parafie powstały już w okresie do drugiej połowy XV w. Jeśli zaś chodzi o część zachodnią, to zarówno osadnictwo jak i sieć parafialna na dobre rozwinęły się dopiero w XVI w. Do końca XV w. istniały tu tylko dwie parafie w Tuchowiczu i Wojcieszkowie. Pozostałe 6 powstało dopiero w ciągu XVI stulecia.

Kwestię, jak wyglądał stosunek powstawania parafii do powstawania osad, ze względu na źródła, można tylko zbadać, jeśli chodzi o okres od początku XV w., od którego to czasu dysponujemy wykazem miejscowości dla większego terenu ziemi łukowskiej. Na obszarze 4 parafii (Łuków, Trzebie-

szów, Ulan, Kozirynek) sprawa ta wyglądała następująco: do r. 1531 w stosunku do stanu osad z r. 1418 przybyło tu ok. 153% nowych miejscowości. Parafii zaś w tym czasie na tym terenie przybyło 300%. Podobnie sytuacja wygląda w zachodniej części omawianego terenu, gdzie w latach 1531—1620 (przyjmując stan z r. 1531 za 100) przybyło 97% nowych osad, a parafii przybyło aż 133%. W obydwu więc wypadkach przyrost parafii przewyższał prawie dwukrotnie przyrost osad. W okresie późniejszym, (XVII w.) sprawa ta wygląda jednak już odwrotnie. Mimo, że liczba osad jeszcze się powiększa, to parafii już nie przybywa.

Ze względu na wspomniane wyżej zróżnicowanie całego omawianego terenu, z punktu widzenia rozwoju osadnictwa i sieci parafialnej w stosunku do całego terenu ziemi łukowskiej, otrzymamy pewną zbieżność powstawania osad i parafii. Mianowicie do r. 1620 w odniesieniu do stanu z r. 1531—1532 przyrost parafii w Łukowskim wynosił 50%, podczas gdy w analogicznym okresie czasu przyrost osad równał się ok. 36%.

Za wyjątkiem parafii kockiej, o której początkach stosunkowo mało wiemy, wszystkie pozostałe parafie występujące na omawianym terenie wywodzą się bezpośrednio lub pośrednio z parafii łukowskiej. W pewnym tylko stopniu odbiega od tej zasady parafia Wojcieszków, której część okręgu powstała z terytorium wydzielonego z parafii Kock i leżącej w ziemi stężyckiej parafii Wilczyńska — oraz parafia Adamów, której obszar częściowo został wydzielony z położonej również w Stężyckiem parafii Drażgów. Łuków był tu więc macierzystą parafią, prawie dla wszystkich parafii. Równocześnie posiadał on na tym terenie aż do końca XVIII w. dominujące znaczenie, tak pod względem państwowym jak i kościelnym.

W oparciu o badania stosunków własnościowych oraz początków poszczególnych parafii można stwierdzić, że powstanie sieci parafialnej w Łukowskim było całkowicie uzależnione od wielkiej i większej własności. Hamującą zaś na rozwój sieci parafialnej wpływała słaba ekonomicznie, drobna własność szlachecka. Można stwierdzić, że wszystkie parafie powstałe w Łukowskim do końca XVI w. zostały założone w ramach wielkiej własności królewskiej lub kościelnej, których udział w tworzeniu parafii był największy oraz w ramach większej własności szlacheckiej. Granice zaś niektórych z nich całkowicie pokrywały się z granicami poszczególnych kompleksów własnościowych. Z chwilą, gdy dobra te zostały objęte parafiami, parafii tu już nie przybywało, ponieważ brakło czynnika, powodującego rozwój sieci parafialnej. W tym też kryje się przyczyna wspomnianego wyżej braku nowych erekcji parafii w XVII w. mimo, że jeszcze powstawały nowe osady.

W odróżnieniu od takich terenów, jak Śląsk lub Pomorze, w Łukowskim nie można zauważyć większego wpływu lokacji na prawie niemieckim na powstawanie parafii i kształtowanie się okręgów parafialnych.

W porównaniu z innymi terenami sieć parafialna w ziemi łukowskiej była bardzo rzadka. W XVIII w. jedna parafia występowała na ok. 141,2 km². W stosunku do innych terenów Małopolski Łukowskie pozostawało na jednym z ostatnich miejsc. Nie wszystkie parafie były tu jednak tak duże. Na wielkość okręgu parafialnego wpływało wiele przyczyn. Na omawianym terenie można stwierdzić, że zależała ona zwłaszcza od dwóch czynników, mianowicie od wieku parafii i stosunków społeczno-gospodarczych. Pierwszy wiąże się z kwestią wyodrębniania się nowych parafii z parafii już istniejących. Wpływał on na względną wielkość obszaru parafii w stosunku do parafii macie-

rzystej, drugi zaś wpływał na bezwzględną wielkość tego obszaru. Na ogół (za wyjątkiem tylko parafii Siedlce), terytoria parafii wydzielonych były mniejsze od parafii macierzystych. Jeśli zagadnienie wielkości terytorium parafialnego będziemy rozpatrywać na płaszczyźnie stosunków gospodarczo-społecznych, to należy stwierdzić, że tam, gdzie występuje przewaga drobnej własności, okręgi parafialne są znacznie większe. Natomiast na terenach zajętych przez zwartą wielką lub większą własność, są one na ogół o wiele mniejsze. Jest to zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że właściwym twórcą sieci parafialnej była wielka i większa własność, natomiast drobna własność nie brała czynnego udziału w tworzeniu parafii. Właściciele nawet stosunkowo niedużych kompleksów własnościowych starają się ująć swoje dobra w osobne parafie, co miało dla nich zarówno gospodarcze, jak i prestiżowe znaczenie, zaś drobna własność, której nie stać było na kosztowną fundację parafii, korzystała z kościołów parafialnych fundowanych przez wielką i większą własność. Zagadnienie to szczególnie jaskrawo wychodzi w środkowej i wschodniej części ziemi łukowskiej, gdzie ośrodki parafialne występują po wsiach królewskich, wokół których skupiały się dziesiątki wsi drobnoszlacheckich, tworzących okręgi tych parafii. Sieć parafialna w Łukowskiem była więc w pewnym sensie odbiciem stosunków gospodarczo-społecznych.

Warunkiem istnienia i funkcjonowania parafii było jej uposażenie. Na podstawie zachowanych w całości lub w streszczeniu dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych stwierdziliśmy, że w skład pierwotnego uposażenia parafii w ziemi łukowskiej, a niewątpliwie i na innych terenach, wchodziły takie elementy jak ziemia uprawna, łąki, ogrody, zagrodnicy, place, karczmy, sadzawki, jazy, prawo łowienia ryb, prawo wolnego przemiału zboża, wyrębu drewna, wypasu trzody i bydła, oraz naczynia i szaty liturgiczne, a w jednym wypadku również i miara miodu, jak też dziesięciny i inne powinności względem plebana, wchodzące w zakres *iura stolae*.

Powyższe podstawowe uposażenie plebana i kościoła oraz pośrednio pozostałego kleru parafialnego różnie wyglądało w poszczególnych wypadkach. Zasadniczo jednak w całym omawianym przez nas okresie, tzn. w XV i XVI w. występują te same formy uposażenia. W tym zakresie dają się tylko zauważyć pewne nieznaczne różnice. Mianowicie, w przeciwieństwie do parafii powstałych w XVI w., parafie powstałe wcześniej częściej były uposażane w ogrody. Zagrodników zaś otrzymały wszystkie parafie erygowane w XV w. Natomiast nie zdarzył się ani jeden wypadek nadania zagrodników w XVI w. Wydaje się, że zagadnienie to łączyło się z powstaniem na tym terenie około tego czasu nowego typu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, dla której zagrodnicy mogli stanowić cenną siłę roboczą.

Jak już wspomniano, na rzecz nowo zakładanych parafii nadawano również dziesięciny. Nadawali ją zarówno fundatorzy, jak i biskupi. Nie widać tu wyraźnego rozgraniczenia uprawnień biskupich i szlacheckich. Prawnie należąca do dyspozycji biskupów dziesięcinę kmiecią, jak też nowiżnianą, nadawaną przez fundatorów, biskupi zatwierdzali bez żadnych zastrzeżeń.

Nie wszystkie jednak parafie były uposażane dziesięcinami. Zdarzały się wypadki, że mimo podziału okręgu parafialnego na skutek wydzielenia z niego nowej parafii, dziesięciny z tej parafii pobierał w dalszym ciągu pleban parafii macierzystej. Stąd też okręgi parafialne nie zawsze pokrywały się z okręgami dziesięcinnymi. Zwłaszcza na przykładzie okręgu dziesięcin-

nego parafii łukowskiej można jednak stwierdzić stałą tendencję władz kościelnych w XV i XVI w. w sprowadzaniu okręgów dziesięcinnych do zasięgu terytorialnego parafii. Podczas gdy w XV w. dziesięciny najstarszej na tym terenie parafii łukowskiej były rozrzucone na całym środkowym i północnym obszarze ziemi łukowskiej (parafie Łuków, Zbuczyn, Trzebieszów, Wojcieszków, Pruszyń), czyli na terenie, który pierwotnie należał do parafii łukowskiej, to według wizytacji z r. 1603 do plebana łukowskiego, poza okręgiem parafii Łuków, należało już tylko dziesięcina kmiecia ze wsi Kąkolewnica, należącej w tym czasie do parafii trzebieszowskiej. Stwierdzenie to potwierdza słuszność wysuniętej przez E. Wiśniowskiego metody wnioskowania o czasie powstania parafii m. in. na podstawie rozmieszczenia dziesięciny, należącej do danego kościoła parafialnego.

Podstawą utrzymania plebana i kościoła były nie tylko wymienione wyżej rodzaje uposażenia. Plebani czerpali również dochody z innych źródeł, jak z kolędy, którą pobierali od parafian w czasie tzw. wizyt duszpasterskich, oraz ze zbierania świętopietrza, którego część szła na ich potrzeby, jak też z różnego rodzaju ofiar i kwest, pobieranych od ludności przy różnych okazjach. Podczas gdy kolęda oraz ofiary i kwesty były ściśle związane z okręgiem parafialnym i z tego źródła dochodu czerpał każdy pleban, to jeśli chodzi o zbieranie świętopietrza, nie wszyscy plebani mieli do tego uprawnienia. Zdarzały się wypadki, że jeden pleban był uprawniony do pobierania świętopietrza na terenach dwóch parafii. Tak np. pleban parafii Pruszyń był uprawniony do pobierania świętopietrza na terenie parafii Pruszyń i wydzielonej z parafii pruszyńskiej parafii Siedlce.

Powyższe zestawienie źródeł dochodu plebanów nie byłoby pełne, gdybyśmy nie wspomnieli jeszcze o innych korzyściach, płynących dla nich, jak: meszne, tace, opłaty za udzielanie niektórych sakramentów itp.

W zakres podstaw materialnych parafii wchodził również sam budynek kościelny oraz wszelkie związane z nim zabudowania. W oparciu o zachowane źródła można stwierdzić, że na ogół pierwsze kościoły budowali sami fundatorzy parafii. Tylko w jednym wypadku można stwierdzić, że kościół wybudowali właściciele królewscy (Domanice). Niekiedy wybudowanie kościoła miało duże znaczenie, gdyż, jak się wydaje, przyspieszało formalną erekcję parafii. Kościoły te zawsze były budowane z drewna. W ogóle pierwsze kościoły parafialne murowane zaczęto budować w Łukowskim w XVII w., a na większą skalę budownictwo to rozwinęło się dopiero w XVIII i XIX w.

Stosunkowo bogata podstawa źródłowa do parafii w Łukowskim pozwoliła na prześledzenie procesu tworzenia instytucji parafii w XV i XVI w. Ma to znaczenie nie tylko w odniesieniu do ziemi łukowskiej, ale również do innych terenów, gdyż należy przypuszczać, że proces tworzenia instytucji parafii przebiegał wszędzie podobnie.

Aby parafia powstała, musiały zaistnieć przynajmniej dwa akty prawne, które formalnie powoływały ją do życia. Pierwszym była fundacja uposażenia, której dokonywał odpowiednim dokumentem fundator. Drugim momentem prawnym, który był uwarunkowany wspomnianą fundacją, był akt erekcyjny biskupa, tworzący formalnie daną parafię. Obok tych dwóch zasadniczych aktów prawnych na utworzenie instytucji parafii wpływały również inne czynniki, które przyspieszały lub opóźniały jej powstanie, a w niektórych wypadkach mogły nawet wpływać na niedojście do jej utworzenia. Czynniki te wiązały się w szczególny sposób z osobą fundatora, który w ca-

łym procesie tworzenia parafii odgrywał podstawową rolę jako inicjator i dawca podstaw materialnych.

Fundatorzy dążyli do zakładania nowych parafii, nie tylko ze względu na ogólne dobro Kościoła i ludności, lecz także ze względu na ich własne korzyści. Parafia mogła bowiem spełniać również rolę konsolidującą ich dobra w wypadku, gdy skupiała w swoich granicach większy kompleks własności. Stąd też fundatorzy często czynili długotrwałe starania o jej utworzenie. Najważniejszą przeszkodą w tych staraniach stanowili plebani oraz patronowie macierzystych kościołów parafialnych, którzy nie chcieli się zgodzić na uszczuplenie terytoriów własnych parafii, gdyż to powodowało pomniejszenie ich dochodów. Z fundatorami nowych parafii plebani współpracowali o tyle, o ile to im przynosiło konkretne korzyści materialne (Pruszyń). Spory lub układy między fundatorami a plebanami rozpoczynały się zwykle po wystawieniu przez fundatora dokumentu fundacyjnego. Biskup, rozstrzygając je, z reguły przychyłał się na stronę fundatorów.

Przed wystawieniem dokumentu erekcyjnego biskup starał się upewnić, czy dane, zawarte w przedstawionym mu akcie fundacyjnym, dotyczące tak wysokości uposażenia, jak też warunków i przyczyn utworzenia nowej parafii, są zgodne z rzeczywistością. W tym celu, a czasem również w celu zbadania kwestii zgody sąsiednich plebanów na podział ich parafii, wysyłał on na miejsce swego sufragana, lub też złożoną z okolicznych plebanów oraz przedstawiciela wyższego kleru, dwu- lub trzyosobową komisję, która sprawy te szczegółowo badała na podstawie własnych obserwacji i zeznań zaprzysiężonych świadków. Dokument fundacyjny oraz sprawozdanie tej komisji z jej działalności były podstawą wystawienia dokumentu erekcyjnego, formalnie powołującego do życia parafię. W akcie erekcyjnym biskup określał *status* prawny nowej parafii, to znaczy zatwierdzał jej uposażenie i często uposażał dodatkowo dziesięcinami, określał wezwanie i patronat nad kościołem, który z reguły pozostawał przy fundatorze, ustanawiał lub też zatwierdzał zaproponowany przez fundatora okręg parafialny, jak również decydował, kto ma zbierać świętopietrze z terenu tej parafii oraz ustanawiał wysokość *subsidium charitativum*, do płacenia którego był zobowiązany pleban. Ponadto ustanawiał zaproponowanego przez fundatora plebana i określał zespół przysługujących mu praw i należących do niego obowiązków oraz określał powinności i obowiązki podległej mu ludności.

W ten sposób wyglądało tworzenie parafii od strony normatywnej. Czasowo trwało ono od kilku miesięcy do kilkudziesięciu lat, w zależności od konkretnych warunków miejscowych. Mogło również się zdarzyć, że mimo formalnego utworzenia danej parafii, w rzeczywistości parafia ta nie powstała (Andrzejów). Możliwe były także wypadki odwrotne, mianowicie że parafie powstawały faktycznie, zanim jeszcze wystawiono dokumenty fundacyjne i erekcyjne (Zbuczyn, Trzebieszów). Można również przypuszczać, że dla niektórych parafii w ogóle nie wystawiano nigdy dokumentów erekcyjnych (Trzebieszów; osobnego dokumentu erekcyjnego, jak się wydaje, nie wystawiono również i dla parafii Zbuczyn), jak też fundacyjnych i erekcyjnych (Domanice). Powyższe dane wskazują więc na nieliczenie się z obowiązującymi przepisami prawnymi, tam, gdzie potrzeby zakładania parafii były szczególnie duże.

Formalne utworzenie parafii dawało jednak tylko podstawy do wykształcenia się parafii w sensie społecznym, jako grupy ludzi, posiadających okre-

ślona świadomość przynależności do danego kościoła parafialnego. Zachodzi więc pytanie, jak wyglądało tworzenie się tej grupy społecznej. Kwestia ta wymaga dalszych studiów przede wszystkim nad fundacją społeczną parafii. Obecnie można tylko stwierdzić, że proces tworzenia się takiej grupy trwał znacznie dłużej, niż formalne powstanie parafii. Na wytworzenie się jej wpływały czynniki zarówno świeckie, jak i kościelne. Jeśli chodzi o nasz teren, to możemy postawić prowizoryczną hipotezę, że w końcu XVI w. nie można tu jeszcze zauważyć w pełni solidarnej grupy parafialnej. Wskazuje na to przede wszystkim na ogół niski, jak się wydaje, poziom praktyk religijnych. Zjawisko to szczególnie daje się zaobserwować wśród drobnej szlachty, w obrębie której znajdowały się prawdopodobnie większe grupy nie praktykujące spowiedzi, nie uczęszczające do kościoła, nie przestrzegające postów, i pracujące w niedzielę i święta. Wydaje się, że stan ten był spowodowany rzadką siecią parafialną i co za tym idzie dużymi odległościami od kościołów parafialnych, jak też nieskłonnością do uległości wobec plebanów mentalnością drobnej szlachty oraz ogólną sytuacją parafii w XV w., która uzależniona ekonomicznie od swoich świeckich patronów przeżywała w tym czasie kryzys.

LA FORMATION DU RÉSEAU DE PAROISSES DANS LA RÉGION DE ŁUKÓW JUSQU'À LA FIN DU XVIe S.

La question du développement du réseau de paroisses en Pologne intéresse de plus en plus les historiens. Les recherches dans ce domaine se concentrent soit sur le problème général des origines de paroisses en Pologne, soit sur l'analyse des origines de paroisses dans certaines régions.

Cette étude représente le deuxième type. Jusqu'à nos jours les chercheurs s'occupaient surtout du réseau paroissial des régions de l'ancienne colonisation (avant le XIIIe s.). Etant donné l'absence de sources suffisantes relatives à la colonisation aussi bien qu'aux paroisses, nombre de problèmes devaient rester sans solution. La présente dissertation se propose de montrer avec la plus grande précision possible, à partir d'un fonds de sources relativement bien conservé, le processus de la formation de paroisses. Le choix du territoire n'est pas fortuit. La région de Łuków, jusqu'à l'union de la Pologne et de la Lituanie située aux confins de l'Etat polonais, n'a pas jusqu'à la fin du XVIe s. de bonnes conditions pour se développer: elle est victime de nombreuses invasions et incursions étrangères. Le développement intense de la colonisation ne commence ici que depuis la fin du XVIe s.; ce développement tardif de la colonisation a pour conséquence la conservation de nombreuses sources écrites à partir desquelles on peut reconstruire, avec une précision considérable, le processus du développement du réseau de paroisses dans son rapport avec le progrès de la colonisation dans la région de Łuków. Partant ainsi de l'analyse de la seule région de Łuków, l'auteur de la présente étude aborde des problèmes généraux.

Des quatre chapitres que contient la dissertation, les deux premiers sont étroitement liés: le premier présente le développement de la colonisation du XIIe au XVIe s. ainsi que les rapports de propriété; le second étudie, dans le contexte de la colonisation, le processus de la délimitation de paroisses à partir des paroisses déjà existantes de même que la relation qui existe entre le développement de la colonisation et le développement du réseau de paroisses. Dans les deux autres chapitres l'auteur analyse les dotations primitives (III) et les modalités de l'établissement de la paroisse (IV).

L'observation des phénomènes énumérés ci-dessus montre que la paroisse de Łuków est à considérer comme probablement la plus ancienne, remontant vraisemblablement au XIIe s. Celle de Kock paraît également provenir du XIIe s. Abstraction faite de la paroisse de Kock dont les débuts sont trop mal connus, il faut admettre qu'en principe toutes les paroisses apparues ultérieurement dans

la région en question dérivent, directement ou indirectement, de la paroisse de Łuków. A l'exception de la paroisse de Tuchowicz — pour laquelle on ne peut l'avancer que par hypothèse — cette genèse se laisse incontestablement déduire des documents relatifs à la fondation et à l'érection. Seules deux paroisses limitrophes (Wojcieszków et Adamów) doivent une partie de leurs territoires respectifs à des paroisses voisines (Drażgów, Wilczyńska) appartenant à la région de Steżyca. Le graphique de la p. 84 illustre le mieux cette question).

Malgré la dislocation du territoire de la paroisse de Łuków, ce dernier occupe pendant toute l'époque étudiée ici (XIIe—XVIes.) une position de premier ordre en tant que centre administratif. Probablement Łuków fut d'abord centre d'un „vicinium” (pol. „opole”), puis château de châtelain (XIIIes.), chef-lieu d'arrondissement (pol. „powiat”) aux XVe et XVIe siècles, enfin siège d'un doyenné et d'une officialité régionale dans le cadre du diocèse de Cracovie (XVIes.).

La création de paroisses dans la région de Łuków dépendait des progrès de la colonisation et du développement des rapports de propriété. Le rapport entre le développement du réseau paroissial et le développement de la colonisation n'était pas identique dans toutes les parties de la région, mais pour l'ensemble du territoire on peut constater ce qui suit: entre 1531/32 et 1620, le nombre de paroisses augmente de 50% et le nombre de villages de 36%. Plus tard on observe une stagnation aussi bien en ce qui concerne le développement du réseau paroissial que pour ce qui est de la fondation de nouveaux villages.

A partir de l'analyse des rapports de propriété et de la plus ancienne histoire de paroisses, l'auteur constate que l'apparition du réseau paroissial dépend entièrement, à l'époque en cause, de la grande et de la plus grande propriété foncière. La petite noblesse, économiquement faible, exerce une action freinante en ce qui concerne la création de nouvelles paroisses. Dans le cadre de la propriété d'Eglise le pourcentage des paroisses est environ cinq fois supérieur au pourcentage des villages de cette propriété — par rapport au nombre de tous les villages dans la région de Łuków; dans la propriété royale le pourcentage des paroisses est trois fois supérieur et dans la propriété relevant de la noblesse — il est deux fois inférieur.

La propriété d'Eglise ne permet pourtant pas de tirer des conclusions d'une grande portée, car cette propriété constitue seulement une partie infime de l'ensemble de la région de Łuków; d'ailleurs nous sommes ici en présence d'une seule paroisse de fondation ecclésiastique. C'est pourquoi la première place doit revenir à la propriété royale.

En comparaison avec d'autres parties de la Pologne, le réseau de paroisses dans la région de Łuków est très peu dense. Au XVIIIes. le territoire d'une paroisse est en moyenne de 141 km². La grande étendue des paroisses (plus d'une fois il s'agit de quelques dizaines de villages) est dans la région de Łuków conditionnée par plusieurs facteurs dont deux sont essentiels: 1° l'ancienneté de la paroisse, 2° les rapports socio-économiques.

S'il s'agit du premier facteur, il est lié avec la question de la délimitation des territoires de paroisses nouvellement fondées à partir des paroisses primitives: le territoire de la paroisse-mère est d'habitude plus vaste que celui de la nouvelle paroisse. En ce qui concerne le deuxième facteur, l'auteur constate que là où prévalait la petite propriété, les paroisses sont beaucoup plus vastes que dans le contexte de la grande et de la moyenne propriété. Ceci est bien compréhensible si l'on tient compte du fait que le réseau paroissial dans la région de Łuków est dû essentiellement à la grande et à la moyenne propriété. Même les propriétaires d'ensembles assez réduits cherchent à enfermer leurs biens dans le cadre d'une paroisse à part.

L'existence et le fonctionnement de la paroisse sont conditionnés par sa dotation. L'analyse des documents de fondation et d'érection permet de constater que la dotation primitive de la paroisse comporte des éléments tels que: terre arable, prés, jardins, closiers („hortulani”), places, tavernes, viviers, barrages, droit de pêche, mouture franche, droit de coupe dans les bois, droit de panage et de dépaïsion, vases sacrés et ornements sacerdotaux, dîmes et autres redevances dues au curé et faisant partie du „ius stolae”. Dans un cas, on constate également une „mesure” de miel parmi les redevances fixes dues au curé. Il y a lieu de noter de même l'édifice de l'église lui-même ainsi que tous les bâtiments annexes, construits souvent par les fondateurs de la paroisse. Toutes les constructions sont pourtant en bois. Des églises en briques apparaissent dans la région en cause seulement au XVIIe s. pour ne devenir fréquentes qu'au XVIIIe et XIXe s.

La dotation de base du curé et de l'église présente des différences dans des cas particuliers, mais en grandes lignes, les formes en sont identiques du XVe au XVIe s. Les différences insignifiantes se manifestent par exemple dans ce que les dotations des paroisses érigées au XVe s. comportent des closiers, tandis que celles du XVIe s. ne les connaissent plus. Ceci s'explique par le développement, au XVIe s., de l'économie domaniale basée sur la corvée où les closiers peuvent fournir une main-d'oeuvre précieuse. A la suite de l'étude des données relatives aux dîmes, on constate que certaines paroisses ne comportent pas de dîmes dans leur dotation. Le fait est à mettre en rapport avec l'absence de correspondance exacte entre le territoire de la paroisse et le territoire de dîme. On observe cependant une tendance constante des autorités ecclésiastiques à établir cette correspondance.

Des sources relativement abondantes permettent de bien suivre le processus de la formation de l'institution paroissiale aux XVe et XVIe siècles.

Au moins deux actes juridiques sont requis pour qu'une paroisse puisse être instituée: 1° la fondation de la dotation, 2° l'érection canonique. A côté de ces deux actes juridiques fondamentaux, il faut relever d'autres facteurs encore qui accélèrent l'établissement de la paroisse ou le retardent; parfois ils le rendent impossible. Ces facteurs relèvent tout particulièrement de la personne du fondateur qui joue un rôle décisif dans tout le processus de la formation de la paroisse; c'est qu'il apparaît comme promoteur et comme donateur de la base matérielle. Ce n'est pas exclusivement le bien de l'Eglise et celui de la population qui anime les fondateurs: dans certains cas il s'agit simplement de leur propre intérêt, car la paroisse peut remplir aussi le rôle de facteur propre à consolider ses biens, surtout lorsque ceux-ci occupent un terrain important. C'est pourquoi toutes les démarches possibles sont faites par les fondateurs désireux d'établir une paroisse. Les personnes ayant le „ius patronatus” dans les paroisses-mères et les curés de celles-ci s'y opposent avec opiniâtreté, parce que la diminution du territoire de leurs propres paroisses réduit nécessairement leurs revenus. Avant de délivrer l'acte d'érection, les évêques cherchent à s'assurer s'il y a des conditions suffisantes pour l'établissement d'une nouvelle paroisse. A cet effet, ils envoient leurs suffragants ou des commissions spéciales sur les lieux. La délivrance du document existant de fait et fonctionnent sans que toutes les formalités susmentionnées aient que l'institution du „patrocinium” de l'église paroissiale et l'établissement du „ius patronatus” y relatif constituent la dernière étape du processus en question. Il arrive cependant qu'au terme de toutes ces démarches la nouvelle paroisse n'apparaît pas. Des cas contraires sont également à retenir: il est des paroisses qui existent de fait et fonctionnent sans que toutes les formalités susmentionnées aient été remplies. Il s'ensuit que les prescriptions juridiques ne sont pas toujours observées, surtout là où le besoin d'une paroisse se fait particulièrement urgent.

La fondation de la paroisse ne fournit pourtant que la base sur laquelle la paroisse est susceptible de se former comme groupe social. Ce problème exige encore bien des études se concentrant sur la fonction sociale de la paroisse. Des observations, même partielles, permettent de constater qu'au XVIe s. et au début du XVIIe les paroisses fonctionnent mal dans la région de Łuków, comme d'ailleurs dans le pays tout entier, mais ici la crise est, semble-t-il, particulièrement grave. Dépendant des personnes laïques, elles manquent de clergé suffisamment formé. Les curés sont souvent des laïcs (deuxième moitié du XVe s.). Le niveau moral et intellectuel du clergé est bien peu élevé. La population se trouve à un niveau extrêmement bas pour ce qui est de la pratique religieuse. Dans le milieu de la petite noblesse on travaille souvent le dimanche, les jeûnes ne sont guère observés, la confession est négligée.

TABELA PIERWOTNEGO UPOSAŻENIA PARAFII W ŁUKOWSKIM

lp.	nazwa parafii	data dok. fund.	data dok. erek.	ziemia uprawna	łąki	ogrody	zagrodnicy	place	karczmy	sadzawki	jezy	łow. ryb	wojny przem. zboża	wojny wyrab drewna	wojny wypas	param. liturg.
1	Zbuczyn	1418		2 ł. z niwami, łąkami i lasami		4	4		2	pozwol. na bud. na rz. Dębowica			+	+	+	
2	Trzebieszów	1430		2 ł. (1 wykarczowany i do wykarczowania)	1	1	1 zagroda		1		1	+	+	+	+	
3	Pruszyń	1430	1471	3 ł.			2	2		pozwol. na bud. w lesie Siedliska	1		+			+
4	Wojcieszków	1437	1437	4 ł. (2 uprawiane, 2 na surow. korz.)		4	3	1	3					+		
5	Kozirzynek (Białka)	1456		1 i 1/2 ł.			pozwol. na lok. zagr. i kmieci	1	1			+	+	+	+	
6	Siedlce	1530 1532	1532	6 ł. z łąkami		1		2		1		+	+	+		+
7	Serokomla	1545	1545	ziemia				place		sadzawki						
8	Adamów	1545	1545	8 ł. z łąkami i 3 pola z łąką	2			4		pozwol. na bud. na 1 łące			+	+		
9	Radoryż	1588	1588	3 i 1/4 ł.							1	+		+	+	
10	Stanin	1555 1599	1555 1599	2 ł. z łąkami	1			2					+	+	+	
11	Domanice															
12	Kock															
13	Łuków															
14	Tuchowicz															
15	Ulan															

Ziemia łukowska z: *Mappa szczególna województwa lubelskiego zrzadzona z wielu mapp miejscowych* — — przez Karola de Perthéesa, Paris 1786.

MAPA nr 1. RZĄDZONIE SIĘCI PARAFIALNEJ W ŁUKOWSKIM W OKRESIE DO XVI w.

- Parafie powstałe w okresie do połowy XIV w.
- △ Parafie powstałe w końcu XIV i w XV w.
- Parafie powstałe w XVI w.
- Zaznaczenie kierunku dysmembracji.

